ВЫРАТУЙ І ПАМІЛУЙ НАС, ЧОРНЫ БУСЕЛ

— Слухай, дзіцятка, слухай. Здарылася гэта ў той старажытны час, калі Бог толькі сатварыў зямлю. І чалавека на ёй яшчэ не было.

— А дзе ж ён быў тады, бабо? У космасе?

— Не было, дзіцятка маё, яго ў космаце, таму што і космата таго яшчэ не мелася.

— А зямля ўжо была?

— А зямля ўжо была.

— І без чалавека?

— Без чалавека... Мо і не трэ было таго чалавека. Няма і не трэба...

— Ну і хлусіш жа ты, бабо. Як гэта, няма і не трэба? Як гэта, зямля без чалавека. Ну космас яшчэ так-сяк, але каб зямля без чалавека. Гэта ж ужо не зямля. Так няможна, таму што немагчыма. Я ж так вось ёсць. Ты скажы: я ёсцека? Ёсцека і заўсёды была. Скажы.

— Ёсцека, дзіцятка, і будзеш на радасць і на гора заўсёды.

— Вось так. А ты старая і нядобрая. І скора цябе не будзе. Ты паганая, баба.

— Скора-скора мяне не будзе. Я старая, нядобрая. Я паганая баба...

— І хлусіш. А малым дзецям хлусіць грэх.

— Калі хлушу — буду маўчаць. Не буду табе нічога расказваць. Прыйдзе, прыйдзе яшчэ каза да воза, а сена ўжо няма. Усё, замоўкла. Вось...

— Вой-ё-ёй. Напужала. І так страшна, так страшна, аж у штоніках мокра. Маўчыш? Так і будзеш маўчаць? Ну і добра. Я і есці прасіць у цябе не буду. І нітку ў голку табе ні за якія грошы не ўцягну. Так

і буду хадзіць у падраным плацці. А што людзі скажуць. Што, бабо, людзі пра цябе думаць будуць... Ну адгукніся ты, бабо, не маўчы. Пагавары са мной, бабо. Хлусі далей.

— А ты скажы, што я не хлушу.

— Ну, бабо, што ты. Канешне, не хлусіш... Хлусі далей.

— Вось ужо спасібачкі табе, панначка мая. Вось дагадзіла, дык ужо дагадзіла: я і паганая, я і хлуслівая. І зажылася ўжо.

— Ну што мне з табою рабіць, бабоўка ты мая старая. Я ж толькі што сказала: ты не хлусіш. Ці ты глухая, ці ты дурная?

— Во, я ўжо і глухая, і дурная. Праўду людзі кажуць: жыві-жыві, ды не перажыві, не пераступі свайго веку.

— Ну, бабо, з табою проста няможна. З табой не згаворышся. Я цябе проста папрасіла што-небудзь расказаць мне. І ты так хараша пачала. А што напляла. Давай ужо... далей. Давай разам, адтуль, дзе ўсё яшчэ так хараша ішло. Было гэта ў той старажытны час, калі Бог толькі сатварыў зямлю. І чалавека на ёй яшчэ не было...

Лазар Кагановіч сядзеў на дубовай калодцы каля печы і думаў. Канешне, гэта быў не той, сапраўдны Лазар Майсеевіч Кагановіч, а зусім-зусім іншы. Але якая вам розніца, той ці не той, Лазар ці не Лазар. Не спяшайцеся спяваць лазара. Самі вы пра сябе хоць ведаеце, хто вы? Імя вам прысвоілі, калі вы былі яшчэ ні таты, ні мамы — немы — не мы. Мы не рабы ўласнага імя. Нездарма, не ведаю хто, а таму кажу ўпэўнена, што Пушкін, яшчэ да новай эры, эры таго ж Лазара, усклікнуў: «Что в имени тебе моем!» Таксама нездарма ў нашу ўжо цывілізаваную і адукаваную эру перасмешнікі перарабілі: «Что в вымени тебе моем». Вось якая, зусім непрыкметная адлегласць ад імя да вымя.

Усё вельмі і вельмі складана, больш таго, схавана, захутана туманам з гэтымі вымямі і прозвішчамі. Пераблытаўся, апаганіўся і распусціўся народ. Амярзоціўся. Мой сябра цэлы дзень, як кот вучоны, тупаў каля кабінета, у які яму загадалі зайсці да

Іванова. І шыльдачка на дзвярах сведчыла, што ў кабінеце знаходзіцца менавіта Іваноў. Сябра неаднойчы імкнуўся апынуцца перад яго светлымі славянскімі вачыма. Але кожны раз, калі ён адчыняў дзверы з шыльдаю «Иванов», бачыў перад сабою спелага і самавітага інваліда пятай групы Рабіновіча. І ён мімаволі спыняўся і ішоў прэч. Адчыняў дзверы і зачыняў, адчыняў і зачыняў. І даспеў ужо сам да мяжы ціхага вар'яцтва на нацыянальнай глебе. Пачаў моцна сумнявацца, ці ўсё нармальна ў яго з галавой і вачамі.

У думках яго, у мысленні нават акцэнт такі пад Рабіновіча пазначыўся: калі гэта Іваноў, то хто ж, скажыце мне, Рабіновіч, хто яго бацька, дзе яго маці і якія ў яго дзеці? Насланнё нейкае, ад чорта нешта. І тут не абышлося без сіёнскіх мудрацоў. Кабінет на аднаго чалавека, чытай, на Іванова. І шыльдачка як малатком глушыць: у гэтым кабінеце знаходзіцца іменна Іваноў. Іваноў і ніхто іншы. Напісана па-руску, а ты думай і гадай. Хоць прасі яго скінуць штаны і засведчыць ягоную сутнасць.

Думка такая, непатрэбная і злосная, выспявала ў галаве ў майго сябра. Ён ніколі не быў антысемітам, але ўсё ж, усё ж. Тут вы можаце меркаваць па сабе: вы настроіліся ўбачыць барана, а вам паказваюць вярблюда і пераконваюць, што гэта і ёсць сапраўдны баран. У такой сітуацыі мала які інтэрнацыяналіст не перакінецца ў антысеміта, не пачне пець лазара, не згадае пра сіянізм і яго хітрыкі.

Да ўсяго ж трэба асабліва адзначыць, што сустрэча з гэтым Івановым была вельмі адказнай для майго сябра. Ад таго, як здолее ён падысці да Іванова, залежалі лёс і кар'ера сябра. І вы самі павінны зразумець: прамахнуцца тут было нельга. Нельга было звяртацца да Рабіновіча як да Іванова, а калі ён Іваноў — то як да Рабіновіча. Як ні круці — дрэнь справа. Выратаваў майго сябра сам гаспадар кабінета:

— Калі вас бянтэжыць мая знешнасць, не звяртайце на яе ўвагі. Я — Іваноў. Не верыце, магу пашпарт паказаць. Іваноў перад вамі, а ўсё астатняе вы самі ўгадалі.

Вось такая сучасная гісторыя з геаграфіяй, з тым жа самым прозвішчам на гэтай грэшнай зямлі. Не

ведае чалавек свайго імя. Пачынаецца ён з веры. Вы таксама не ведаеце, хто вы. Ваша імя гучыць вам з вуснаў іншых. Вы проста верыце ім і адгукаецеся. І ўсё. Верыце, што вы Іваноў, Рабіновіч ці Мао Цзэдун. І яго прымусілі паверыць, што ён Лазар Кагановіч. Далі такое прозвішча яшчэ ў дзяцінстве, калі ён меўся звацца зусім інакш. Але ж недарэмна кажуць: варта чалавека тры разы назваць свіннёй, і ён зарохкае. Яго ж увесь час звалі Кагановічам. І ён ужо іншым разам моцна сумняваўся: які з Лазараў сапраўдны. Той на вяршыні, на Алімпе, ці ён, тут, унізе, у вясковай глушы і гнаі. Сумняваўся яшчэ і таму, што сябрукі ў яго таксама былі не хухры-мухры, а дай бог. І здавалася ўжо яму, што ён і ёсць самы сапраўдны Лазар Кагановіч, як былі сапраўднымі яго сябрукі.

І ў тую знамянальную раніцу Лазар Кагановіч сядзеў на дубовай калодцы каля печы і думаў. Думка яго была глыбокая і сур'ёзная, зусім не пра яго ўласнае прозвішча і званне. Не разменьваўся ён ні на якія філасофскія разважанні. Лазар Кагановіч быў практык і рабацяга і думаў толькі пра надзённае: ісці яму сёння ў ЦК ці ўжо не хадзіць. Пайсці на работу. Зараз на работу, а ўжо ў канцы дня, пасля работы, у ЦК.

«Добра, вельмі добра, во зараз, не марудзячы ні хвілінкі, у ЦК. Няблага, канешне, і пасля работы ў гэта ЦК, не б'ючы ног, падваліць туды на трактары. А лепш за ўсё на тым жа трактары падваліць у ЦК цяпер. Цудоўна проста. Па ветрыку, па ранішняй свежасці пракрасціся прасёлкамі па прасвятлёнаму беразняку і дубняком прама ў ЦК. Думаць аб гэтым і то прыемна ўжо. Але што думаць, як кажуць, жадаць, хацець — нікому не забаронена. А вось здолець... Эх, жыццё пайшло...

Лазар Кагановіч памкнуўся плюнуць. Ды толькі і плюнуць не здолеў. Не было ў яго сліны. Высмаг да апошняй кроплі крыві. Усярэдзіне ў яго не было, пэўна, і той крыві. Лазару Кагановічу блага. Учора ў яго была палучка. Гэта ён памятаў добра. А што пазней — цьмяна. Перад палучкай іх, гвардыю механізатараў калгаса «Верны шлях», ашчаслівіў камісар. Парторг Ягор Дарожкін. На чырвоным, пралетарскага колеру матацыкле, толькі што сцяга

няма, зухавата падруліў я да кучы шлаку каля іх канторкі, дзе ўсе яны ў поўным складзе — вялікая тройка ці малое палітбюро: Іосіф Сталін, Лаўрэнцій Берыя і ён, Лазар Кагановіч, якраз на тую хвіліну кантаваліся. Сядзелі і плявалі на гару шлаку. Спаборнічалі, хто далей плюне, хто каго пераплюне. А што, усё роўна рабіць няма чаго: курыць няма чаго, аб «выпіць» і гаварыць ужо непрыстойна, абразліва. А работа?.. Што работа — гэта ж не воўк. Перамагаў Гога, ён жа Іосіф Джугашвілі. Згодна са сваім прозвішчам ён і абавязаны быў перамагаць, а да ўсяго мелася ў Гогі і шчыліна ў пярэдніх зубах, і ён вельмі ўдала яе выкарыстоўваў: цвірк — і тушы святло, прыгінайся, хто наперадзе. Малады, але кемлівы сярун. Можна было, канешне, за такую раннюю спеласць і пусціць яму юшку, яшчэ на адзін зуб пашырыць шчыліну, але насуха не варта было рупіцца. Гога мог не так, як трэба, зразумець. Апошнім пляўком Гога пераўзышоў самога сябе, дасягнуў, трапіў прама ў чырвоны лоб парторгавага матацыкла. А гэта было метраў за пяць, не меней. Ягор Дарожкін, здаецца, пакрыўдзіўся за свой пралетарскі транспарт:

— Што, гвардыя, сумуеце па камфорту застою?

— А ішоў бы ты... — лена пачаў Лаўрык, але канчатковай мэты маршруту парторга не пазначыў, таму што Ягор Дарожкін выхапіўся ўжо з сядзення матацыкла. І было ў ім не менш двух метраў росту і паўтара цэнтнера вагі. І шчыліна была ў яго паміж зубоў, прынамсі, больш шырокая, чымсьці ў Гогі. І самыя зубы яго былі больш унушальнымі, сялянскага, канёвага ладу, крою і цёсу.

— Ну-ну, — мовіў Дарожкін, — ужо расплюваўся тут. Вытры.

— Чаго-чаго? — здзівіўся Лаўрык. — Гэта ты мне?

— Вытры, — кажу, — паўтарыў Дарожкін. — Вытры, а не то пакрыўджуся. — І Дарожкін засмяяўся, весела так, на ўсе трыццаць два сялянскія партыйныя зубы. І румянец такі вясёлы пацяў абедзве яго шчакі. І губы паружавелі. Тоўстыя і да гэтага, а зрабіліся яшчэ больш тоўстымі. Два блінцы, а не губы, як надзьмулі іх, наліліся чырванню.

— Вытры, Лаўрык, — зірнуўшы на гэтыя губы,

сказаў Гога. — Не варта крыўдзіць чалавека. Гэта вельмі ж дрэнна.

— Ты пляваў, а мне выцірацъ...

— Я пляваў. Я перамог, — сказаў Гога. — Я загадваю. Выцірай, пакуль не перадумаў і не перазагадаў. Не вытраш — будзеш мыць гэты чырвоненькі драндулет.

— Добра, — Лаўрык устаў, і ўжо звяртаючыся да парторга: — а закурыць дасі?

Дарожкін зноў засмяяўся, але цяпер лагодна, спускаючы пару:

— Накурышся да зялёных смаркачоў. І з вушэй дым паваліць. З гэтым і прыехаў. — І загарланіў на ўвесь мехдвор: — Налятай, гвардзія, падзешавела. Па два пачкі на рыла, як на фронце. Хто не курыць, таксама можа засмаліць.

У калясцы матацыкла Дарожкіна стаяла папяровая скрынка з маршанскай, здаецца, махоркай.

Сталін, Берыя і Кагановіч шаравалі, мылі матацыкл Ягора Дарожкіна. Сам парторг Ягор Дарожкін гандляваў махоркай: па два пачкі на рыла і ўсяго за шаснаццаць капеек. Згаладалы па курыву люд пёр са ўсіх шчылін, што прусакі ў дэзінфекцыю. Толя Чорны прасіў тры пачкі, таму што ў яго баба спраўная, вельмі тоўстая і ўночы працавітая, зваць Марыяй. Толя Белы таксама патрабаваў тры пачкі, але ўжо як халасцяк, а на гэтую самую справу ноччу расход курыва такі, казаў ён, што яго проста шакіруе.

— А ты імкніся шакіравацца без махоркі, — трымаў цвёрдую меру Дарожкін і гнаў яго прэч. Па слова ў кішэню не лазіў, адказваў кожнаму, як галіў. Быў бязмерна вынаходлівы і шчаслівы, нягледзячы на высокую і адказную пасаду, рост і вагу; простым вокам было бачна, што ён яшчэ зусім хлапчук. Голіцца яшчэ ручніком. Твар як адуванчык, у бялёсым вясеннім пуху. А скрозь гэты пух — дзіцячае ластаўчына рабаціннe, вожыкавая стракатасць і кудзелькавыя валасы вожыкам, і вострыя, калючы, ад шчасця, што забірае яго, як той жа самы вожык. Вожык у лятучым адуванчыкавым пуху. Чарнобыльскі няголены вожык.

Механізатары адыходзілі ад Дарожкіна задаволеныя, як толькі што адштампаваныя пятакі. Тут жа на лаўцы каля канторкі ляжала свежая, але крыху

ўжо ў мазуце «Правда» з партрэтам прэзідэнта на дзве ладныя закруткі. Мужыкі паласавалі «Правду», але партрэта прэзідэнта не чапалі, акраплялі, смецілі яго рыжымі крышанамі маршанскай махоркі, круцілі самакруткі і хапатліва зацягваліся. Саладзілі душу шызым дымам. І хутка ад «Правды» толькі засталося — гэтыя дзве закруткі з партрэтам непрыхільнага чалавека, што сцятым кулаком сек паветра. Адна-другая мазутная рука невідушча пацягнулася да яго. А калі ўбачылі, хто там замастыраны на газетнай паперы, рукі іх, як набыўшы зрок, апякаліся і ішлі прэч. І толькі Толя Чорны, не толькі з твару чорны, але і па натуры такі ж, ужо быў улапіў партрэт, як рак клюшняй, мазутным вялікім пальцам са збітым крывым пазногцем, упіўся ў яго пазначаны лобік, але на яго прыкрыкнулі:

— Не чапай... «Правда» ўся, «Правда» ўся, «Правда» кончылася, а «Труд» застаўся.

Грымнулі ўпярэсып з кашлем выбуховым рагатам.

— Будзеш, Толя, харчыцца «Трудом», не прастудзішся. А выпісвай «Правду». І сабе, і на Мар'іну шырокую сраку.

Збоку дык магло здацца, што гэта пасля пускача пайшоў у работу дызель. Але то раўла і блукала па мехдвары радасць, шчасце ўсенароднае. І больш за ўсіх радаваўся, біў бубнам паўтарацэнтнернага чэрава парторг Ягор Дарожкін:

— Што гвардыі трэба, што мужыку сёння трэба? Каб машынка была спраўная і з вушэй дым ішоў.

Эх, я иду уральской кручей,
Хороша моя земля...
Хрен стоит на всякий случай,
И в кармане три рубля.

Механізатары на нейкае імгненне заціхлі, асэнсоўваючы сольны номер Дарожкіна. Такога парторга яны яшчэ не бачылі, хаця за свой век наглядзеліся іх усякіх. Былі жалезныя партыйцы, былі ні тое ні сёе, ні рыба ні мяса. Былі разумнікі і дурні, але, канешне, партыйныя дурні. А тут свой да апошняга хлопец. Аказваецца, і такія пракідваюцца сярод партыйцаў.

— Спірыдоныч, — падлез да яго з блакнотам і

ручкай Толя Белы, — у мяне тут пяцьсот непатрэбных ужо ёсць. Пяцьсот першай партыйнай не хапае. Сёння ж вечарам вывучу і арганізую хор даярак. Перапішы.

— Я табе перапішу. Я табе арганізую хор даярак. Хор хлопчыкаў і Бунчыкаў... Я, хлопцы, да вас прама з базы. Думаў спачатку, прывязу, замкну ў свой сейф да раніцы, а раніцой на нарадзе раздам. Але пабаяўся. Махорка ўсё ж, курыва. Такі вось Бунчыкаў ламане ноччу сейф. А што, ён можа, ён здольны. І не міргне. У Заполлі ноччу ў магазіне паўсцяны выразалі бензапілой. Пяць скрынак «агдамчыка» забралі. «Агдамчык» — і нічога больш не ўзялі. А тут маршанская махорка. Такі Бунчыкаў разам з сейфам можа. Разам з партыйнымі дакументамі. Я не схацеў рызыкаваць. Пабаяўся, я ведаў...

Дарожкін захлынаўся словамі. Ён быў у натхненні. Ён захапляўся сабой, падабаўся сам сабе. Ён адчуваў, што знайшоў сябе ў гэтай папяровай скрынцы з махоркай. У пачку звычайнай маршанскай махоркі за восем капеек. Пачак махоркі — вось тое рэальнае, доказнае і рэчавае, што патрэбна сёння людзям. Не восем капеек і нават не восем рублёў. А ён усю ноч мучыўся. І таксама не дзеля грошай і зусім не па загаду. Загадай яму хто рабіць тое за грошы, з месца б не крануўся. Плюнуў бы і расцёр, са сваёй бы кішэні прыплаціў. Сабачая звычка служыць верай і праўдай немаведама каму і чаму. Карослівая вясковая звычка і ў дурасці быць паслядоўным да поўнага ідыятызму. Усю ноч пісаў заклікі да свята: *няхай жыве...* і *да здравствует...* Нібы без яго заклікання яна канькі адкіне.

Так ён думаў галавой, сэрцам, але рукі шчыравалі, рупіліся. Выжыльваўся да апошняга. Нічога атрымліваліся заклікі, не горш, чым у Маскве. Партыя ім можа ганарыцца, і ён сам ганарыўся сабою. Чытаў напісанае ім жа і зблізку, і здалёку. Адзін ён толькі чытаў, сляпіў вочы. А больш каля слупа, да якога ён іх прыбіў, ніхто і з нагі не збіўся, ні адзін сабака не спыніўся, не задраў нагу. Тут жа адразу дым слупом. Работы на восем капеек, а ўсе яго гатовы насіць на руках, як бога. І панясуць, варта толькі вокам міргнуць. Аднаму-другому сунуць у працяг-

нутую руку лішні пачак махоркі. Ён, бог, трыма хлябцамі адарыў свой народ. Вышэй за бога, трое мыюць, шаруюць яго матацыкл, гатовы яго языкамі вылізаць. Толю Белага, Толю Чорнага хвалюе яго здароўе.

— Нічога, хлопцы, нічога, пакуль ёсць махорка, буду здаровы, чорт не возьме.

А яшчэ ж толькі дзень-два назад ён баяўся сюды і носа паказаць. Узяў сябе на ключ у кабінеце, быў гатовы пісаць праклятыя заклікі, пакуль не пасінее: *да здравствует*... і *няхай жыве*... Тры дні назад калгас пайшоў у распыл, аказаўся без галавы. Уся галоўка яго вымушана была пайсці ў падполле. Паўсюдна знікла курыва, як карова яго языком злізала. Шкодніцтва, урадзіцельства, не інакш. Аб гэтым цяпер на кожным кроку крычаць. Хаця ён асабіста трымаўся да апошняга і ні ў якае ўрадзіцельства не верыў: звычайны рускі парадак, хлопцы. Верце мне, мы не немцы, мы няздольныя на арганізаваны беспарадак. Сядзіць недзе дурань і седалішчам думае. Усё прыйдзе яшчэ да ладу.

Але ладу не было. Наадварот, з дня на дзень рабілася ўсё горш і горш. І тады ён падумаў, што нават для такой вялікай краіны нешта занадта дурняў. Мо кінулі такі заклік: дурні ўсёй краіны, яднайцеся. У гэтай жа краіне толькі аб'яднаны дурань — сіла, здольная парушыць беспарадак, бардак, што ладзілі дзесяцігоддзямі. Аб'яднаны дурань — магутная сіла.

Заканамернасць нейкую можна было прасачыць. Нібыта хтосьці спецыяльна прышчаміў адно месца мужыку. Зацісну ў паміж дзвярэй і гняце. Спачатку лёгенька. Так, прыглядваючыся, як мужык будзе сябе паводзіць. Цукру няма — трывае. Вось паскуднік, дык мы ж у цябе і соль адбярэм. Трывае. Хлеб, шкарпэткі, порткі, майку, трусы. Трывае. Трывушчае, паскудства. Абадралі як ліпку, грэх прыкрыць ужо няма чым. Заперлі яго ў пекла, а ён чорта задобрывае: падкіньце паленца, штосьці не грэе. І сам куродыму дае, беламорыну з рота не выпускае. Смокча, цундоліць і песеньку спявае. Самому чорту, пэўна, цікава стала, да якой жа пары трываць будзе: ану, дурні, памажыце, усёй краінай і ўрадам цісканіце. І хваць у мужыка з рота беламорыну.

Мужык здольны быў трываць і далей. Да гэтай пары ж яго адзіным клопатам было: трываць. За семдзесят гадоў тое месца, што паміж дзвярэй заціснулі, у яго ох як загартавалася. У більярд ім можна гуляць. Вытрымаў, калі пазбавілі паліва расійскага прагрэсу — гарэлкі. Праўда, з гэтым палівам адбыўся нейкі цуд, але аб гэтым крыху пазней. А тут, калі выхапілі з рота зыблянку-беламорыну, мужыка ўзарвала. Тут, здаецца, ён якраз і адчуў, што нешта прышчамілі яму.

Ішла чацвёртая пасяўная ад чарнобыльскай вясны, яна ж чацвёртая барацьбы за цвярозасць. А якая ж гэта ў калгасе, у вёсцы пасяўная без дыму і чаду, без табакі і гарэлкі. Знайдзіце ў Краіне Саветаў зону, якая можа вытрываць такое. Хаця з гарэлкай выкруціліся, як кажуць, мабілізавалі мясцовыя рэсурсы. Ніколі так не пілі, як у час барацьбы за цвярозасць. Бласлаўлёны быў час. А што? Не пілі, а змагаліся. Пратрымаліся, загартаваліся і згуртаваліся на дэнатураце, шклоачышчальніку і адэкалоне. Выстаяла, вырасла эліта, лічы. Адышлі ў мінулае, зніклі ў Лету, захаваліся толькі ў легендах і казках «Тройной одеколон», «Ландыш серебристый», не згадваючы ўжо аб «Русской» і «Столичной». Знікла гарэлка магазінная, казённая, пагналі сваю, мясцовую, пад назваю «карчоўка», для інтэлігентаў яшчэ «Рукапіс». І так хараша адразу ўсім зрабілася і наверсе, і ўнізе. Гарэлкі нідзе і на ўспамін душы няма, а ўсе вакол харошыя. Адзін прыгажэйшы за другога, таму што ніхто не п'е, а ўсе разам змагаюцца. Адно толькі дзіўна, чаму так позна пачалі гэтае змаганне, калі дзе-нідзе яшчэ і цвярозыя сустракаліся. Цяпер жа сталі ўсе роўныя.

У карчах, у кустах на далёкім хутары, аб якім даўно ўжо забылі Бог і людзі, знайшлі стогадовага дзеда. Дзед той не толькі аб Сталіне і Гітлеру мог нешта паведаць моладзі, тое-сёе быў здольны яшчэ расказаць і аб самім Напалеоне. Усё ведаў і ўсё мог зрабіць дзед Барадзед Смаловыя Яйцы, шмат ведаў сакрэтаў усякіх. Аблашчылі яго, хараша з ім павіталіся, правялі на яго хутар электрычнасць. Падкінулі яму салодкага цукру, не забыліся пра дрожджы і жыта, а для асабліва прывілеяваных прыдбалі і пшанічкі. Гэта каб выходзіла «Карчоўка асобая,

пшанічная». Дзед гонты не псаваў, разоры трымаўся цвёрда, справу сваю ведаў. Калгасу на зыходзе кожнай кампаніі — уборачнай, пасяўной, сенакосу — фляга з гэтай самай «карчоўкай» была гарантавана заўсёды. Як і раней у магазіне — без падману, роўна сорак градусаў і па божай цане: пляшка — пяцёрка. Такая была папярэдняя дамоўленасць: пачнеш, дзед, лыч задзіраць, знойдзем на цябе хамут, прыйдзем да цябе з міліцыяй, вытворчасць тваю пахерым. На тых жа ўмовах сышлася з дзедам і міліцыя. Таму што міліцыя таксама любіла дзеда, паважала яго век. Ніколі не дазваляла сабе абмінуць яго хату, не зайшоўшы ў адведкі. Ратаваў калгас дзед Барадзед Смаловыя Яйцы. Дзяржава грашыма пасабляла, датацыямі, дзед — натурай. Адзіны такі дзед на калгас, і не трэба аніякай партыі, аніякіх прафсаюзаў з аграномам, бо без пісаніны ўсё абыходзілася, дзед граматы не ведаў.

А з табакай, здаецца, маючы зямлю і не ведучы барацьбы з нікацінам, куды прасцей усё павінна было быць. На самай справе атрымалася куды больш складана. Поўная нявыкрутка. Хаця раней тут гэтай табакі мелася мора. І пад Мікалаем, і пры Гітлеру, і пры Сталіне. Турэцкі мультан маглі ў самую Турцыю везці. Палі яго курыліся пад сонцам ад сіняга і ружовага агеньчыка, калі ён пачынаў цвісці. Нібыта курыла вясковае поле дзень і ноч, глыбока, узацяжку. Курылі бабіны грады. У кожным бабіным гародзе была дзедава градка з гэтым самым мультанам ад турэцкага султана. А султан той ужо сам дзед. І бабіны куры бокам абыходзілі агарод, дзедаву тэрыторыю, таму што чамярэлі ад тытунёвага мужчынскага духу, падалі ў разору і бессаромна адкідвалі ногі, неслі нікацінавыя яйкі.

На калгаснай зямлі і сёння яшчэ стаяць спецыяльныя павеці і адрыны, куды табаку вазілі вазамі, падвешвалі ўніз галавой пад цыбатыя ногі, сушылі і вялілі. З некаторых хат і па сённяшні, здаецца, дзень не выветрыўся яшчэ пах таго самасаду вызерывока. То ў бабуліных скрынях песцяцца прысыпаныя ім плюшавыя жакеты і ваўняныя хусткі, каб моль іх не з'ела. Молі ад табакі смерць, мужыку капут без табакі і поўная непрадбачанасць. І таму сам старшыня калгаса баяўся паказаць носа сваім

механізатарам. На «Ніве», з лютай хуткасцю, хоць і колы лысыя, мінаў мехдвор, каб ненарокам не выхапіўся хто з яго і не спыніў: старшыня, дай закурыць. Нарад мусіў даваць па тэлефоне і рацыі. Праўда, і ехаць прадаваць махорку на мехдвор адмовіўся таксама.

— Ты ўжо сам, Спірыдоныч, партыйная, як-небудзь, улада, камісар. Ты разжыўся, то давядзі ўжо да ладу. А я некурашчы, завязаў у першым класе.

І вочы ўсярэдзіну, у сябе, карыя, цудоўныя, дзявочыя вочы з павалокай, ад якіх ці адна млела. Але Дарожкін ведаў, калі пайшлі ў старшыні вочы ў сябе, то яго ўжо тут няма. Старшыня яшчэ заведзена мармытаў:

— Некалі мне, Спірыдоныч, некалі, — а Дарожкін ужо быў па-за дзвярыма кабінета. Некалі дык некалі. Ён здолее і сам знайсці выкарыстанне махорцы. Народ будзе шчаслівы.

І народ быў шчаслівы. Народ курыў. Закурыў і Дарожкін, развязаў пупа, чаго не мог дазволіць сабе ў канторы і па дарозе сюды. Сароме́ўся. Народ без табакі пухне, а ён раскурвае сабе. Убачыць хто — не абярэшся. Ён жа з народам, што ўжо ўсім, то і бабінаму ўнуку. І ён курыў разам з народам і ўсміхаўся, як і ўсе, і дым німбам завісаў над яго галавою. Слухаў, як патрэсквае ў самакрутцы махорка — цяга ў яго была добрая, выключная, — шыраказуба радаваўся той цязе, пускаў дым кольцамі, з прыжмурам з-за дыму глядзеў на партрэт прэзідэнта, якога так і не кранулі механізатары, не пусцілі на самакруткі, і ўсміхаўся прэзідэнту.

— Нічога, нічога, Міхаіл Сяргеевіч, курыць будзем — не памрэм. А вы малайцы, што не скурылі яго. Сазнацельныя, — гэта ўжо механізатарам.

У адказ Міхаіл Сяргеевіч паказваў яму кулак. І ці то ад гэтага кулака, а мо і ад дыму ўсмешка паволі пачала спаўзаць з твару Дарожкіна. Пушок на яго румяных хлапечых шчоках пачаў цямнець, і больш выразна-цвёрда пазначылася на твары вожыкава мяккае рабаціннe. Падобна, у чарнобыльскага вожыка пачалі расці іголкі.

— Госпадзі, ды дзе ж я на ўсіх назапашуся махоркі. У мяне што, фабрыка. Колькі ж вас? Рабіць дык некаму, а курыць спраўны ўсе.

Мармычучы гэтыя словы, Дарожкін не расціскаў раптам ацвярдзелых вуснаў, здавалася, што гаворыць не ён, а чалавек з партрэта.

— Нічога, Спірыдоныч, як у нас кажуць, дала, то не кайся, а легла, то ўжо не вылузвайся. На ўсіх хопіць, — супакойвалі яго.

І сапраўды, усім хапіла. Дасталося нават і чужынцу, калгасніку, але не механізатару, пастуху. Убогенькаму немчыку — нямому ад вайны, таму што голас чалавечы ён чуў і гаворку разумеў, а яшчэ быў пры медалі «За отвагу», заўсёды пры медалі, нават на адзіноце з каровамі. Ці то пінжак меў усяго толькі адзін, ці то так яму было больш зручна жыць на гэтым свеце. Ледзь што, дзе які дэфіцыт, няма патрэбы лезці ў кішэню па пасведчанне, пальцам сабе ў грудзі і як яго каровы: м-м-мы... Аддай, маўляў, маё. Так ён пачаў паводзіць сябе і зараз. Дарожкін паспрабаваў увесці яму, што махорка сёння толькі тым, хто на пярэднім краі — механізатарам, а жывёлаводам будзе мо толькі заўтра. Але немчык мыкаў сваё каровіна м-м-ммы і тыцкаў пальцам у грудзіну, пазвоньваючы медальком. І Дарожкін не вытрымаў, саступіў геройскаму націску ветэрана-франтавіка. У яго, як і ў старшыні нейкую ўсяго гадзіну назад, збеглі з твару, пайшлі ўсярэдзіну вочы. Пазбягаючы глядзець на немчыка, ён сунуў у яго працягнутую руку дзве пачкі махоркі. Яшчэ шэсць кінуў прама на зямлю, пад ногі Сталіну, Кагановічу і Берыі, якія ўжо адчулі, што настрой яго памяняўся і скора ён кінецца адсюль прэч. Немчык, таму, пэўна, што быў без'языкі і няздольны аддзячыць словам, памкнуўся цалаваць яму рукі. Дарожкін злосна і адчужана піхнуў нямога так, што і дзве яго пачкі махоркі ўпалі на зямлю. І няўдала, у гразь і пляўкі пераможцы. Немчык нягрэбліва падняў іх і пачаў выціраць, высахлымі без слова вуснамі творачы парторгу пацалунак, але ўжо ў пустату.

Дарожкін гэтага свецкага пацалунка немчыка ўжо не бачыў. Ён, колькі было моцы, усім сваім груваскім целам націснуў на стартэр, і той адламаўся, адляцеў, нібыта гліняны. Дарожкін з шалёнай энергіяй кінуў сябе на сядзенне матацыкла, выціснуў счапленне, люта выкруціў кола. Але перад тым, як

узяць з месца, азірнуўся на лаўку, дзе ляжаў партрэт прэзідэнта, і ў адказ на яго кулак паказаў свой, вялізны, паўтарапудовы, і знік. Толькі пыл слупам ды дым каромыслам.

Немчык-пастух не вытрымаў, плюнуў яму ўслед. Суладна і задаволена плюнулі Сталін, Берыя і Кагановіч, хаваючы як мага далей дзве законныя пачкі махоркі і дзве, што дасталіся на халяву, здабылі смехам, мыючы матацыкл. Усяго ж тавару на трыццаць дзве капейкі — трыццаць срэбранікаў падачкі, а калі палічыць — трыццатка зэканомлена ў рублях. Няма патрэбы ехаць у горад і несці цыганам тры рублі за пачак цыгарэт.

Але ў горад той ім усё ж ехаць давялося. Шчасце не ходзіць у адзіноце, калі падвальвае ўжо, то чарадою. Ашчаслівіла іх у той дзень і савецкая ўлада. Не паспелі механізатары нацешыцца дымам, як падруліў старшыня сельсавета. Парторг быў на матацыкле, а сельсавет — на «Масквічы»-фургончыку. Падобна, савецкая ўлада рабілася больш багатай, чымсьці партыйная. І знешне старшыня сельсавета быў больш фасоністы за парторга. Машыну яму мыць — мёртвы нумар. Вылізана як у ката марцовага начынне. І сам ён стройны, лоўкі, што новы цвічок — у любое дрэва, падмазаны заўсёднай усмешкай. Гальштучак на ім, туфелькі-лакіраванкі і вокам бойкі, скоры. Адразу відно, што чалавек сябе паважае. Заробак яму падвоілі, і адчуў ён да сябе павагу. Усе сельсавецкія адчулі ў сабе людзей, нават жанчыны. Жонка галоўнага агранома гаспадаркі, сакратарка сельсавета, — аклад удвая большы, чымсьці ў яе мужыка.

У механізатараў вока спрактыкаванае, і яны адразу змікіцілі, што старшыня сельсавета да іх завітаў таксама не з пустымі рукамі. Фургончык не матацыкл. У яго паўмагазіна можна памясціць. Кожны сам сабе прыгадаў, што іменна. Але да пары да часу цікаўнасць сваю не выказваў, каб не сурочыць. Старшыня сельсавета адчыніў дзверы фургончыка. Сур'ёзныя мужыкі працягвалі курыць. Набрыдзь жа ўсякая кінулася да яго, каб паглядзець, што там ёсць. А ў фургончыку было пуста, падмецена і памыта, вада яшчэ не высахла.

— Ты што, Аляксандр Лукіч, зусім паражняком да нас прытарабаніў? — сурова спытаў Толя Чорны.

— Ды не, Толя, ёсць тое-сёе.

— Ну дык не марудзь, а паказвай, што маеш. На тое ты і савецкая ўлада.

Але «савецкая ўлада» толькі сарамліва ўсміхалася кожнаму і ўсім разам. Бегла бойкім чорным вокам па твары кожнага і апускала вочы долу, глядзела ніжэй пояса. І яшчэ ніжэй, на зямлю. І чырванела:

— Забыў, хлопцы, саўсім забыў. У мяне ж тут, у мяне ж у бардачку. — Кінуўся да пярэдніх дзверцаў машыны, адчыніў і іх, адкрыў бардачок і выцяг адтуль нешта таямнічае, загорнутае ў цэлафанавы пакет.

— Хлопцы, ды ён гандоны прывёз, савецкая ўлада прывезла нам прэзерватывы, — дапяў Берыя як самы малады.

— Сам ты гандон і прэзерватыў. Не дазволю пры мне ганьбіць савецкую ўладу, — прытушыў захапленне старшыня сельсавета. Лаўрык савецкую ўладу паважаў і прыкусіў язык.

— Дык што ў цябе там, пракламацыі ці брыльянты? — браў старшыню сельсавета нахрапам Толя Чорны.

— Не пракламацыі і не брыльянты, а нешта больш дарагое. Табе, праўда, з тваім пяцьдзесят растаптаным і на нос не палезе. Я шкарпэткі, хлопцы, прывёз.

— У-у-у, няхай жыве наш Лукіч і савецкая ўлада...

— Не радуйцеся, хлопцы. Улада хай жыве, толькі наскоў усім не хопіць.

— Але палавіне з нас хопіць?

— І палавіне не хопіць. — Твар старшыні сельсавета пайшоў чырвонымі плямамі. — Пяць пар усяго, хлопцы. Але затое самы хадавы размер, дваццаць сёмы, як у мяне.

— Лепш бы ты гандоны прывёз, — узяў усё ж верх над старшынёю Лаўрык. — Мне б асабіста пяць пар на адзін вечар хапіла.

— Бяры, Лаўрык, што даюць, бяры насок, — параіў Толя Белы, — насок, ты ведаеш, таксама можна прыспасобіць.

— Можна прыспасобіць і насок, — не пярэчыў Лаўрык, — але калі толькі Лазару ці грузіну Гогу. Як, Лазар? Гога, што ты скажаш, можна?

Кагановіч насупіўся, такім жартам ён не патакаў. Гога падкруціў вусы. Яго зразумелі і зарагаталі.

— А дарэмна, дарэмна смешкі строіце, — калі трохі пацішэла, падаў голас старшыня сельсавета. — Яшчэ да новай эры старажытныя грэкі, багацеі, канешне, хто меў такую прыхамаць, выкарыстоўвалі для гэтай самай справы, лічы што тыя ж наскі, кішкі і розныя органы жывёлы. А таксама скуру і... — старшыня сельсавета быў з эрудытаў, інтэлігент. Механізатары ўжо і вушы развесілі і раты паразяўлялі, але ўсё сапсаваў цёмны чалавек, патомны люмпен з пяцьдзесят растаптаным памерам ботаў Толя Чорны.

— А як там, Лукіч, у старажытных грэкаў было з наскамі? Няўжо гандоны, ці, па-вучонаму, прэзерватывы, замест наскоў насілі?

— А я думаў, што ты і сапраўды цёмны. А ты разумнік, гляджу, — павярнуўся да яго старшыня сельсавета.

— Не хвалюйцеся, Лукіч, я не такі ўжо разумнік, не. Мне шкода старажытных грэкаў. Так шкода, што аж жалка, і ўсё табе тут. Не верыш?

— Веру, веру, — уздыхнуў старшыня сельсавета. — Мне таксама шкода іх і жалка. Давайце, як кажуць, бліжэй да цела. Будзем дзяліць наскі.

Наскі, шкарпэткі тыя, дзялілі па жэрабю, доўга і нудна. Спачатку хацелі падзяліць па справядлівасці, згодна з заслугамі і сацыяльнай значнасцю кожнага: хто больш і лепш рабіў, у каго сям'я вялікая. Але гэтая сацыяльная справядлівасць аказалася выбухова небяспечнай, і вельмі хутка з ёй можна было дайсці да мардабойства. Вырашылі не мудраваць: пяцьдзесят паперак, пяць — з макам, сорак пяць — з такам. Першым цягнуў Гога. Атрымалася з макам. Лазар папрасіў Гогу выцягнуць паперчыну і за яго. І Лазару пашанцавала.

Выцягнуў Гога квіток з макам і Лаўрыку. Лёгкай рука аказалася ў Сталіна. Некаторыя з механізатараў кінуліся ўгаворваць яго цягнуць і за іх. Ён быў пагадзіўся, але народ паўстаў:

— У шыю, па храпе грузіну, хоць пагуляем. Праверыць яго трэба. Не можа таго быць, каб тры шчаслівыя нумары запар. У латарэю... Ага, а яшчэ чатыры пачкі махоркі яму дасталося...

Прыгадалі Гогу ўсё. І тое, што ён грузін па бацьку, і новы трактар, атрыманы без чаргі, як ён перакуліўся на ім, але жывы застаўся, чорт не ўзяў. Народ, аказваецца, не любіць шчасліўцаў. І Гога ледзь выцерабіўся з натоўпу са сваёй парай шкарпэтак. Хапіла ўжо заадно, за кампанію, і Лазару з Лаўрыкам. Між іншым, Лазар не пакрыўдзіўся, ён меў розум і ведаў: механізатары ўвогуле народ добры, але што зробіш. Дабрыні хапае, а наскоў — не. А за тое, што шанцуе, за шчасце, хаця яно і зменлівае, трэба плаціць. І плата гэтая яшчэ наперадзе. Ох, і дарага яму абыдзецца амаль што дармавая махорка, ускочаць у капеечку шкарпэткі.

І трэба сказаць, што ён не памыліўся. Быў за ім такі грэх, валодаў ён дарам прадбачання. Праўда, не надта высокага, у туманнае мінулае і нявызначанае будучае, але тое, што адбудзецца на гэтую хвіліну, заўсёды мог прадказаць. Быў здольны ўпэўнена прадказаць, што сёння іх усіх наперадзе чакае добрая чарка. Так яно і было.

Да дзеда Барадзеда механізатарам даехаць было не надта лёгка. Трактар — тэхніка надзейная, але ціхаходная. Звычайна старшыня наладжваў туды машыну. Цяпер жа машыны пад рукамі не было. А выпіць край як карцела. Дзеля справядлівасці ўдакладнім, і не выпіць, а адзначыць знамянальную падзею, красную дату ў календары. Усё ж у той дзень нечакана-неспадзявана былі пры махорцы, а пяцёра зусім ужо ў сарочцы нарадзіліся — у шкарпэтках. Партыйная і савецкая ўлады не забыліся іх, уважылі і паклапаціліся. Таму пазней, ужо калі паміж сабой абмяркоўвалі бурныя падзеі таго дня, яны аднадушна пагадзіліся: парторг і старшыня сельсавета ва ўсім вінаватыя. Не будзь іх ласкі, дзень закончыўся б нармальна: вытрывалі б і слёзны сум па курыву і смагу духоўную, а пра шкарпэткі ўжо і гаварыць не варта — ануч хапае. Да ўсяго ж у той дзень яны атрымалі і грошы, палучка была.

Партыя плюс савецкая ўлада ва ўсім вінаватыя. Мужык, ён жа які па натуры: вочы зайздросныя, рукі заграбастыя. Дай яму хлеба, дык ён на масла пачне пазіраць. Напаі, накармі яго, усё роўна будзе цягнуць сваё: далей, далей, маўляў, усцеш, насмяшы яго цяпер. Нутро яго такое ненажэрнае ад на-

раджэння: «нам всегда и всего по-хорошему мало». І яшчэ дай яму ў зубы, каб дым пайшоў, а куродыму, чаду ён ужо здабудзе, дасць сам. У строгасці трэба трымаць такі народ. Прышчамілі, заціснулі яму паміж дзвярэй тое самае месца, не трэба паслабляць, адпускаць дзверы. Наадварот, усім уладам разам, суладна і дружна яшчэ больш, яшчэ мацней наваліцца, каб ён скуголіў і енчыў, як той сабака ў будцы на ланцугу. Мо адзін-другі і не вытрывае, зойдзецца ад болю. Слабы, значыцца, і на карысць, на карысць гэта іншым — хлеб падзешавее. Руку кінуцца лізаць, якую б костку тая рука ні паднесла, якім бы духам ад той косткі ні патыхала, не перабіралі б — каровіна яна ці мамантава, чарнобыльская ці з маскоўскага, крамлёўскага стала. Шчаслівы народ, калі ў яго галаве думак разбежка шырокая, — небяспечны. І далёка, а галоўнае, вельмі ўжо высока сягае ён тады той вызваленай думкай. На самае святло замахнуцца тады здатны.

Тое, што гэта не пустыя словы, што на самай справе ўсё сапраўднае — рэальна, а ўсё рэальнае — сапраўдна, было пацверджана і даказана ў той дзень на мехдвары калгаса «Верны шлях» у адну хвіліну. Толькі засумавалі механізатары, што няма ў іх пад рукой грузавіка, як той з'явіўся, нібыта Бог паслаў, праменька да іх скіраваў яго. І яны ўсе дружна, як і водзіцца ў калектыве, бягом напярэймы.

— Не наш, не калгасны, не нашага нават раёна і вобласці, — сказаў Толя Чорны. — Не зразумее і не паедзе.

— Як гэта не зразумее і не паедзе. — Гога ўжо адчыняў дзверцы кабіны. — Што ён, не савецкі чалавек?

— Дурань ты, Гога, — падтрымаў не сябра, а Толю Чорнага Лазар. — І нічога не петрыш у нацыянальным пытанні. У тым жа, што ў іх вобласці яшчэ савецкая ўлада — гарэлку прадаюць без талонаў. Пустыя бутэлькі маеш — ідзі і бяры. Колькі пустых — столькі і поўных. Жыццё... Сыты галоднага не разумее.

— А гэта мы будзем паглядзець. Брат брата, вадзіла вадзілу абавязаны разумець.

І Гога пачаў тлумачыць шафёру сітуацыю, што склалася тут, на мяжы дзвюх братніх абласцей.

Шафёр з суседняй вобласці сапраўды трапіўся ім не вельмі кемлівы, ■ да ўсяго яшчэ і негаваркі. Вядома, заходнік.

— Не павязу. Не паеду. Не і не. Адчапіцеся. Не, не, не.

— Што ты заладзіў сваё «не». Ты што, другіх слоў не ведаеш. Руская ж мова вялікая і магутная.

— Не, не.

— Нэ-нэ, — Гога раззлаваўся і перайшоў на мову грузінскую, якой таксама не ведаў, як, між іншым, не ведаў рускай і беларускай. То быў сапраўдны савецкі нямко. Нарадзіўся ён на самай справе ў Грузіі, гадаваўся на Беларусі, рабіць і піць пачаў у Расіі.

— Я сын трох вялікіх народаў. Вот пасматры, пэрад табой сын яшчэ аднаго вялікага рускага народа — украінскага. — І ён паказаў на Толю Чорнага, які і сапраўды быў украінцам.

Калгас «Верны шлях» быў складзены з чатырох вёсак: Белая Лужа, Залужжа, Казялужжа і проста Лужа. І ў кожнай з іх свая нацыянальнасць. Самая вялікая з вёсак — Лужа. У ёй спрадвеку жылі ўкраінцы, а сярод іх — па-вулічнаму Толя Чорны, а па прозвішчы Чарненка. У Залужжы таксама спрадвеку знайшлі сябе рускія. Як і ўкраінцы, даўно б ужо, здаецца, павінны былі абеларусець, але нейкім тайным і незразумелым чынам яны захавалі сцежку на радзіму. І той нябачнай сцежкай няспынна адбываўся двухбаковы рух — адны ад'язджалі, другія — наязджалі, жывілі і захоўвалі свае карані. Белая Лужа была населена беларусамі, а Казялужжа — немцамі, якія начыста страцілі сваю радаслоўную. Адзіна памяталі, што яны немцы, хаця сама іх памяць была могілкавай. Старыя магілы на іх могільніку былі не пад крыжамі, а пад нейкімі дошкамі, што нагадвалі прасніцу. З немцаў быў Толя Белы. На яго і паказаў Гога:

— Сматры, сматры. Эта наш рускі немец. Астатнія вялікі зброд усіх народаў — рускія, беларусы. І ты ім гаворыш адно толькі: нэт, нэт, нэт. Матэр'ю клянусь, на адном языке міжнацыянальнага абшчэння цябе просяць: уваж.

І пазбаўленыя языка і мовы, калі ім прыпячэ, ператвараюцца ў красамоўцаў. Гога на зразумелай

і японцу мове выклаў усеагульнае жаданне і вялікую мужчынскую просьбу. Падумаў, што, напэўна, пераканаў, працяў заходніка, скочыў на падножку грузавіка, намерваючыся залезці ў кабіну. Але шафёр выхапіў з-пад сядзення манціроўку:

— А цэ бачыў, грузін?

— Хлопцы, та він хохол, — Гога без напружання перайшоў на ўкраінскую мову. — Хохол, сало будыш істы?

— Пошел ты, знаешь куда?.. — на крыштальна чыстай рускай мове адказаў яму шафёр і без асаблівага супраціўлення выпіхнуў Гогу з кабіны, зачыніў дзверцы. На што Гога толькі і знайшоўся:

— Не, я з хахламі гаварыць не можу.

На дапамогу яму выцерабіўся з механізатарскага натоўпу Толя Чорны:

— Пагаварымо, пабалакаемо, зямеля.

— Другім разам і іншым часам...

— Ні, даражэнькі, ты што тут робіш? Ты чаго ўперся на нашу зямлю, як тая рабая свіння, і порашся тут лычом у чужым гародзе? Покіль не скажаш, нікуды не поідзеш. Што за машына, звідкіля і куды?

— Не залупайся, дзядзько. Машына дзяржаўная, сам я чоловік казённы, паднявольны і балакаць з табой не маю часу.

— Якой дзяржавы?

— Японскай, маць тваю рускую.

— Дакумент, — патрабаваў Толя Чорны.

Некаторыя з механізатараў ужо зразумелі, што з машынай у іх не выгарыць, і пачалі ўжо былі разыходзіцца. Але Толя Чорны прыпыніў іх:

— Стойце, хлопцы, тут дзела цёмнае. Паглядзіце на машыну, на будку, што він цягне, то ж хлев, а не будка.

Будку тую, прычэп, бачылі ўсе і без падказкі Толі. Хата на колах. І печ у той хаты ёсць, таму што труба вонку выведзена. І вокны ў хаце былі. Але ці мала тут розных машын за дзень абарочваецца. Не можа ён ім дапамагчы, і не трэба назаляць чалавеку. Але Толя Чорны быў з'едлівы, нешта нядобрае для сябе ўбачыў ён у той будцы. Штосьці нядобрае і трывожнае, гледзячы на яе, адчуў і Лазар Кагановіч. Так яно і атрымалася пазней. То не будка-ўрамян-

ка, а сама бяда на доўгія-доўгія гады паўзла на іх зямлю і асабіста яго, Лазара Кагановіча, бяда. І будзь у яго прадбачання крыху болей, ён абышоў бы яе бокам, як абыходзіць пасткі воўк, як абыходзіў ён іх неаднойчы. А тут прамахнуўся. Адчуў трывогу, зразумеў небяспеку і сам пайшоў насустрач ім. Але гэта ўжо высветлілася пасля, калі нічога нельга было паправіць і перайначыць.

А тады Толя Чорны адабраў у шафёра дакумент, і дакумент той не толькі даваў права ездзіць на машыне па іх зямлі, але і секчы іх лес. Машына была леспрамгасаўскай. А лес апошні паміж іхнімі чатырма вёскамі. Апошні сапраўдны лес паміж хатамі немца, украінца, рускага і беларуса. Запаведныя дубы і клёны, ясені і грабы. Звядуць яго, і ўсе чатыры вёскі — як вока божае, безабаронныя. Хто дзе, у якой вёсцы пабег за хлеў, будзе кожнаму відно, не кажучы ўжо аб тым, каб прайсціся па тым лесе з сабачкам, паганяць зайца, высачыць куніцу, пабегаць за лосем.

А гэтым усе яны тут і жылі. Ад старшыні калгаса, парторга да таго ж самага дзеда Барадзеда Смаловыя Яйцы. Рускія і беларусы, немцы і ўкраінцы і нават адзін грузін — зваліся палешукамі. Жылі не ў калгасе, не з калгаса, не той нудотай, што нарачона была працай, а лесам, ракой, якая ў іх, дзякуй Богу, захавалася. Толькі дзякуючы таму ж лесу. Жылі ім, мо і не ўсведамляючы. Але гэта было апошняе, што ў іх засталося, запаветнае. Лес шмат ад чаго іх ратаваў, а больш за ўсё ад саміх сябе. Знікалі ў лесе, ішлі ў партызаны, як тут кажуць, школьнікі, таму што ён меўся побач, за хатай. А да школы дзесяць вёрст пешкі. У грабавай дуброве, ці дубняку, адчувалі сябе людзьмі ў любую пару года і дарослыя, асабліва зімой, пад першы снег.

Аб снезе тым, аб першым марозе, малілі неба і восень. І калі ён падаў, як застыглая сляза, кроў з малаком пад ружовым на світанні сонцам, кідалі ўсе хатнія справы і на ўсе выхадныя знікалі ў лесе. Казалі, што пайшлі на паляванне. Няпраўду казалі, хаця і бралі з сабою сабак. Няпраўду ці не ўсю праўду, таму што мала хто бачыў у той дзень лісу ці зайца, больш сляды свайго ж брата-паляўнічага і яго сабакі. Але ўжо ў самім гэтым паходзе, без

аніякай мэты і дарэмным, здавалася б, бадзянні было штосьці чароўна дзіцячае і прыцягальна мужчынскае. Сапраўднае і зусім не знясільваючае.

Тое ж і вясной, калі амаль увесь лес прытоплены паводкай. Рака выкочвалася з берагоў, і ад краю да краю нідзе не відно і лапіка зямлі. Але яны ведалі свой лес і сваю зямлю на вока і навобмацак. У лесе паміж далін і пагоркаў яшчэ іхнімі дзядамі і прадзедамі былі пракапаны канавы. Па тых канавах рыбіны парабілі свае хады. І ў кожнай дзедавай канаве свая рыбіна, якую ўпадабаў сабе дзед. І каля гэтых, парослых летам травой-муравой канаў, у час паводкі яны нібыта падавалі руку мінуламу, свайму дзеду-барадзеду, які калісь думаў аб унуку.

І летам і восенню лес не крыўдзіў іх. Праўда, асабліва і не выпадала часу хадзіць па тым лесе. Работы і сваёй, і калгаснай, і дыхнуць няма калі. Хіба што ачамярэўшы ад той работы Толя Чорны ці Белы або ён сам, Лазар Кагановіч, наядуцца пылу, прыпыняць трактар і, як зайцы, шмыгаюць на хвілінку ў прадвосеньскі дубняк, а белы грыб, дубняковы баравік, нá табе, перад носам. Дастань з кішэні складанік ды не палянуйся сагнуць спіну. Але ніхто з іх не стане спяшацца са складанікам.

Выцягне з кішэні пакамечаны пачак цыгарэт, запалкі. Абмазуціць «прыміну», прыпаліць, сядзе на зямлю, апалую дубовую лістоту, на жалуды, што патроны, і са смакам зацягнецца, пусціць на вока сабе дыму. І вока аслязіцца і асвеціцца думкай. А ён будзе дымець, смактаць цыгарэціну і, мружачы вока, пазіраць на баравіка. А баравік — на яго. Без слоў павядуць тайную гутарку. «Які ты крамененькі вырас на гэтай калгаснай зямлі». — «І ты на той жа зямлі, але ўвесь прапахлы потам і мазутам». — «А ты ведаеш, што я з табою зараз зраблю?» — «Вох, напалохаў. Ведаю я, ведаю. Толькі б рукі спачатку памыў, вочы б хоць вадой пралысіў. Лапаюць тут усякія бруднымі рукамі».

І праўда, падумае трактарыст, трэба было б памыцца, не шкодзіла б і ў лазеньку схадзіць. Але няма, няма ў калгасе лазні. Няма лазні, але будзе суп з грыбамі. І чык-чырык таго баравічка пад самы карэньчык. Чык-чырык — кіне развітальнае бацьку-дубу баравік і схаваецца ў шырокай далоні

трактарыста. А трактарыст паспяшаецца да сябе, але не да трактара, а да вады, да той жа рэчкі, калі яна недалёка. Здароўе мае, вады восеньскай не баіцца, распранецца дагала, як маці нарадзіла, па самую макаўку з мазутнымі злямцаваныміваласамі схаваецца ў плыткай вадзе, што восенню адсвечвае чыстым палескім золатам. І трактар яго дадасць абаротаў, галопам пойдзе па полі. А трактарыст можа і песню зацягнуць, але не ведаючы з чаго. Пакупаўся ў рацэ, грыба падняў, у лесе пасядзеў. Адзначыўся, павітаўся за руку з лесам.

Вось гэта і ёсць запаветнае. І на ўсё гэта, свядома ці несвядома, хто разбярэ, хто адкажа, хто калі мужыку адказваў, са страшнай сілай, асабліва ў апошні час, налеглі з усіх бакоў: сам калгас — зямлі яму мала; меліяратары — краіне не хапае хлеба; леспрамгасы — рэспубліцы патрэбны будматэрыялы, дзяржаве — валюта. Лес быў чыстапародны, спрэс дубовы ды ясянёвы, звонкарублёвы. Ды і як і каму супярэчыць. Дзяржава — гэта ж яны самі і ёсць. Не супярэчылі, але радасці і адабрэння асабліва не выказвалі: нявечце зямлю, сячыце, калі сячэце, калі на большае розуму не маеце. Усё роўна нас пытацца і слухаць не будзеце. Вось такім чынам ды ладам усе дубровы тут да апошняй зведзены былі пад сякеру. На насенне і пагляд, пэўна, асталася толькі самая малеч пры рэчцы і ўрочышчы каля Белай Лужы і Казялужжа, мізер, але і іх, палешукоў, захавалася пры калгасе зусім нічога. Лічы, адна вёска з хахламі і выжыла, Лужа. А Белая Лужа, Залужжа, Казялужжа, можна сказаць, спачылі ў Бозе. Не вёскі, а братнія магілы. Хаты праз адну крыжнакрыж забітыя дошкамі. Па ўсіх трох гэтых вёсках, падобна зданям, ледзь перасоўваюць ногі яшчэ жывыя людзі, нягеглыя дзяды і бабулі, што ўжо самі не ведаюць, на якім яны свеце, ці божы гэта свет, ці замагільнае царства. Па ўдзірванелых сотках блукаюць козы, барадатыя казлы і рахманыя, што анёлы, на выгляд, але тым не менш бясконца нахабныя козліцы. У вёсцы іх завуць анцыферамі, а гаспадынь іх — казлінымі мацёркамі. Але пагалоўе гэтых анцыфераў з кожным днём расце. Мала ў каго ёсць здароўе трымаць нармальную жывёліну. Сялянскі падворак пераключаецца на яўрэйскіх

кароў. Яны непераборлівыя і ўсёедныя — як людзі. З іудзейскім сумам і журбой у вачах, скіраваных у сярэдзіну сябе, аднолькава пакутліва і абыякава жуюць і траву, і газету, а давядзецца — здольныя з'есці і калючы дрот, праглынуць і нож, і кулю. Абыякавасцю, непераборлівасцю яны нібы дэманструюць нейкае новае веданне, недасягальнае, недаступнае людзям, як і іх прышэсце ў палескую вёску.

І паволі, пастулова гэтае новае жывёльнае веданне, здаецца, пераходзіць і да людзей. Людзі ўспрымаюць іх падсвядомыя пытанні і таксама несвядома, інстынктыўна-тагасветна спрабуюць адказаць на іх. Адказы тыя ці апраўдальна-жаласлівыя, ці іх зусім няма. Таму што на ўсім, чым яны займаюцца, пячатка, адзнака незадаволенасці, недаробленасці і элементарнай нуды. Дваістасці жаданняў і справы, разладу высокай душы і тленнасці плоці. Смута і раздрай.

Цяжар гэтай дваістасці, трывалай і застарэлай сарамлівасці і збянтэжання, толькі-толькі развітаўшыся з дзяцінствам, пастаянна носіць у сабе і Лазар Кагановіч. Адчуванне прывіднасці свайго жыцця на зямлі. З нейкае пары невядома чаму і як цені, здані набылі больш моцы і рэальнасці, чымсьці жывыя людзі. Варта было б працверазець калі-небудзь канчаткова і сур'ёзна зірнуць на гэтую насмешку жыцця, што прызначыла яму прозвішча, лічы, імя: Лазар Кагановіч. З аднаго, бачнага боку, ён такі ж Лазар, як з гаўна куля. А з другога, нябачнага, лёс кожнага з нас, абранне яго і прадвызначэнне — гэта не гульня ў лялькі. Моўленасць — гэта ўжо і замоўленасць, наканаванасць. Ёсць у ім нешта агульнае, што параўноўвае яго з тым жа самым Лазарам Кагановічам. Можна, канешне, адбівацца, казаць, што прозвішча далі яму выпадкова. Але ж чамусьці ўсё роўна далі. Нехта зірнуў на яго збоку і выдаў мянушку. Хто, ён ужо не памятае і сам, дый не гэта галоўнае. Пабочнае, здавалася б, мімаходзь слізгануўшы па табе, вока куды часцей, чым мы самі жадаем, бывае празорлівым. Выпадковасць, бязглуздзіца больш творыць жыццё, чым асэнсаванасць.

Жыццё само па сабе выпадковае і бязглуздае, каб не даць завязацца яму, дастаткова процізачаткавых

сродкаў ці аборту. Але гэта якраз і ёсць глупства. Жыццё не адзінкавае, і моц яго ў няспыннасці, менавіта ў мностве, што недаступна агульнапрынятаму вылічэнню. Святло ўдзень, цемра ўначы — яго стварэнне і зараджэнне. А смерць аднаго — толькі сведчанне нараджэння другога. Пераходнасць, як у школе вучні пераходзяць з класа ў клас. Таму яна і не страшная, хаця і балючая для свядомасці. Баліць веданне, што цябе, такога, якім ты прывык сябе бачыць, ужо больш ніколі не будзе. І твой заяц, твая рыбіна, грыб і дуб перажывуць цябе. Язь варухне плаўнікам, пахітае цёмным хвастом. І знікне ў глыбіні ці ўдыхне ружовымі жабрамі паветра ў руках некага іншага; заенчыць, заскуголіць заяц-русак, затроплены не табой, а тым, іншым. Але грыб твой, пакуль ёсць дуб і начуе пад ім заяц, недзе плавае рыбіна, можа і не дацца ў рукі нікому. Будзе губляць па свежым ранку росы-слязінкі, пакуль будзе трымаць яго нага, пакуль яго прах не змяшаецца з тваім і не прарасце новым грыбам.

На тры вёскі, каб быць пахаванымі зусім і як заведзена ў хрышчоных людзей, таго лесу, што ацалеў, павінна было хапіць. Павінна было хапіць і дзесятка ацалелых тут зайцоў, каб усцешыць душу тых, хто аставаўся на гэтай зямлі. Яны ж таксама не зажывуцца. Ёсць знак, быў знак: усё іх калена павінна знікнуць з зямлі. Так ужо загадана, прадпісана, пэўна, зверху. І Чарнобыль толькі першы ім званок. Пакуль яшчэ кветачкі. Але будуць, будуць наперадзе і ягадкі.

Яны ўжо звыкліся са сваёй асуджанасцю, дайшлі да краю жыцця, калі галоўнае — перажыць бы толькі сёння. А заўтра, калі развіднее, то і будзе ясна, што і як. Яны ўжо бачылі сваю магілу, свой законны і вечны спачын пад дубкамі, як з іх цела расце дуб. Ноччу яны гэта снілі, снілі родзічаў, якія ўжо спачылі. Яны прыходзілі ў іх зямныя сны і клікалі іх да сябе. І шмат хто адыходзіў з зыбкіх сноў зямных, пераходзіў у сон вечны. Шмат хто быў згодны пайсці ў любы час, у любую хвіліну. Жыццё пазбавілася ўсякага сэнсу і інтарэсу, дзеля жывата толькі. Не асвечана зверху, не замацавана ўнізе. Але тут, каля самага краю іх магілы, на макаўцы апошняга адчаю — пакоры, здарылася

нешта нечаканае і негаданае. Іх раптам вырашылі захаваць і аберагчы.

Ім здавалася, што сам Бог забыўся на іх, закінуў на гэтую зямлю і пакінуў, пайшоў вяршыць свае боскія справы. А ён згадваў пра іх, успомніла пра іх дзяржава: недзе ёсць такія людзі, беларусамі завуцца, і не перадохлі яшчэ, варушацца. Дзяржава, праўда, успомніла не толькі іх, што дзяржаве да народа, народа ў дзяржавы незлічона, мо варта было б трохі і прарэдзіць яго. Дзяржава ўспомніла аб лесе, дуброве каля Белай Лужы, куды паўзла цяпер вось гэтая дзяржаўна-памяшчальная машына. Рашыла запатрабаваць сябе і засцерагчы для сябе тую дуброву. Засцерагчы зноў жа ад іх, ад людзей, што тут, на краі зямлі, яшчэ варушыліся, мучыліся. І зрабілася таму змучанаму люду балюча і прыкра: памерці без крыўды і хлусні і то не даюць. Атрымлівалася, што няма ў іх дзяржавы. І няма іх для дзяржавы. Адно спрэс непаразуменне, яны парахня, пянькі лысыя, гнілыя. Дрэва — дуб, клён, ясень — ёсць, і дзяржава помніць пра іх. А народ — цьфу, пустое месца. Жыве дрэва, а чалавек, што пасадзіў яго, даглядзеў, выгадаваў, — прах, пыл на касмічным чарнобыльскім ветры.

З дрэва дзяржава можа яшчэ нешта атрымаць, а што атрымаць з таго, хто яшчэ пры зачацці быў абадраны што ліпка. Чалавек усяго толькі кватарант на роднай зямлі без права прапіскі і валодання ёй. Больш таго, дзяржава імкнулася зрабіць з гэтага кватаранта і турэмшчыка — вязня і наглядчыка. Каб сам чалавек быў адзіны ў дзвюх іпастасях: ён жа арыштант, ён жа і наглядчык. Усё перажыў, усё вытрываў тут чалавек, але такога вытрываць не мог.

І ўсе чатыры Лужы пачалі наракаць, як жабы вясною, калі ім трэба адбіцца, а няма дзе. Усявышні пакараў іх, высушыў лужы, пазбавіў вады і любага ім балота. І ўсё гэта дзеля іх дабрабыту, асцярогшы сябе, як шчытом, словамі аб клопаце пра іх. З тых слоўных шчытоў пасадзіўшы паміж сабой і народам цёмны непраходны лес. І здарылася такое не далей як у гэтую перабудовачную зіму пад бясконцую белую мяцеліцу высокіх слоў аб чалавеку, міласэрнасці і справядлівасці.

І чалавекі тыя, што трывалі, калі іх проста заганялі ў труну, не вытрымалі, калі іх вырашылі пазбавіць жыцця белым словам — міласэрнасцю.

Нямыя загаварылі, сляпыя набылі зрок, глухія — слых. Нябожчыкаў наважыліся падняць з магіл і выцягнуць з труны.

Так было і зусім нядаўна. У мінулую адлiжную зіму. Згодна з ёй былі павінны трашчаць калядныя маразы, у замеценым снегам полі і на могілках нема выць ваўкі. Але стаяла ні позняя восень, ні ранняя вясна. Не было ні снегу, ні маразоў. Вадохрышчам мыла зямлю цьмянае нізкае неба. Ваўкі былі. Аб'явіліся тут за якія гады ўпершыню. Але лепей, больш міласэрна было не бачыць, не чуць і не дажыць да тых ваўкоў. То былі пакінутыя чалавекам, здзічэлыя і параднёныя з ваўкамі чарнобыльскія сабакі з зоны. Страшныя ў сваёй неўтаймаванай мутантнай лютасці. Некалі яны былі сябрамі і вернымі служкамі людзей і не цураліся нічога чалавечага. І нічога звярынага таксама не цураліся. Звер, што прайшоў навуку ў чалавека, які потым здрадзіў яму, ірве, разбурае, пэўна, нешта асноватворнае ў сабе і назаўсёды пазбаўляецца ад міласэрнасці. Толькі інстынкт, помста і разбурэнне рухаюць ім.

І атамныя, пазначаныя радыем ваўкі чарнобыльскага прыплоду пайшлі па зямлі, змятаючы ўсё жывое на сваім шляху, не зважаючы на свайго ранейшага гаспадара і ўладарніка, асабліва шчыруючы пры сустрэчы з гэтым уладарнікам, нібыта ў гэтым новым нараджэнні ім зверху было прадпісана распачаць вайну з чалавекам. Высачыць, знайсці і знішчыць. І кроў чалавека, яго жывое мяса бадзёрылі ваўкоў, абнаўлялі іх закіслую за гады і стагоддзі ўслугоўвання кроў. Час навучання і рабства дапамаглі ім зведаць чалавека, яны прадбачылі і абыходзілі ўсе яголасткі і хітраванні і адказвалі на іх сваімі хітрыкамі, сілай, бязлітаснасцю натоўпу, зграі. У трэцюю паслячарнобыльскую зіму яны нібыта самім Люцыферам выпушчаныя з-пад чацвёртага рэактара невядома куды, у якую далячынь, у якія гады і якому новаму богу на ўслугоўванне, спружынай прашылі гэты лес, пакінулі пасля сябе не адзін шкілет хатняй жывёліны і дзікага звера. Пакінулі,

пэўна, і патомства шкоднае. Але чалавека, на шчасце, не кранулі, не сустрэлі яго на шляху свайго канца.

Хаця спалох быў. Перапалох на ўсе чатыры вёскі. У адну з начэй, калі тыя ваўкі бегалі каля іх селішчаў, зніклі дзеці. Зніклі, як толькі пачало змяркацца. І куды дзеліся, дзе згінулі, ніхто не мог і галавы прыкласці, нібыта венікам іх усіх вымела з хат і вёсак. Прыйшоў той самы дудар з дудкай, заіграў, зачараваў і павёў немаведама куды, звёў музыкай. На неба, у рэчку, к чорту ў балота, дзе яны будуць больш да месца і больш прыглядна, у лес. І барані божа, калі сапраўды ў лес. У той лес яны здольны былі навастрыць лыжы і па сваёй ахвоце. А там...

Магло ж цюкнуць таму ці іншаму дурню на дармшчыну здабыць чыстапароднага сабаку — аўчарку ці ганчака. Добры сабака тут водзіцца толькі ў чыстай вады браканьера, трымаюць яго на ланцугу. Крадуць і зводзяць з далёкіх вёсак, каб палепшыць іх кроў і мясцовую пароду. Паляўнічыя ж усе навокал і пастухі.

У адчаі былі бацькі, што з гора ні прыдумаецца: ану як і папраўдзе пайшлі іх дзеткі здабываць сабачак. І чарнобыльскія сабакі цяпер, няхай яны будуць праклятыя, няхай будуць праклятыя ўсе тыя вучоныя, што сатварылі Чарнобыль, цешацца іх дзеткамі, разносяць па лесе іх белыя косці. Час, даўно ўжо быў час усім вёскам класціся спаць, але ніхто не спаў. Ад хаты да хаты, як здані, хадзілі маткі. Курылі каля варот, заклаўшы за спіны рукі, у якіх напагатове былі папружкі і вяроўкі, бацькі, цікуючы сваіх руплівых нашчадкаў, рыхтуючы ім гарачую вячэру. А потым проста так ужо курылі, адкінуўшы халодную зброю, групуючыся сусед з суседам у купкі, прыгадваючы, што маецца ў іх зброя і гарачая, настройваючы сябе на лес і паляванне. І калі ўжо гатовы былі рушыць на гэтае паляванне, праламаць цемру грымотамі стрэлаў, далёка апоўначы аб'явіліся дзеці. Прыйшлі абдзёртыя, у крыві, як з вайны, нібы на самай справе ваўкі ўсю ноч іх дзерлі.

Радасці ў кожнай хаце, што гадавала хлопцаў, не было мяжы: жывыя, дзякуй Богу, жывыя. Усе, як

адзін, прыйшлі і знайшлі свае хаты, ступілі на бацькоўскі парог. Праўда, ужо на наступны дзень вяртанцаў гэтых у кожнай вёсцы прыкметна паменела. Толькі яны пераначавалі ў бацькоўскай хаце, даглядзелі апошнія шчаслівыя дзіцячыя сны, прыскочыла міліцыя на двух «варанках» і пачала грузіць іх у тыя «варанкі». Свяціла ім цяпер неба ў буйную клетку, а ўсё таму, што сумна было ў бацькоўскай хаце.

Пагулялі ў калядную ноч, падвесяліліся лужанскія хлопцы. Схадзілі на вяселле ў вёску за ракой, у суседнюю вобласць, за мяжу, лічы. Удумалі спагнаць з маладых, як заведзена, чарку. Ну, ім паднеслі гэтую чарку, ды дужа моцнымі рукамі. Урэзалі па рэбрах, каб не хадзілі ў госці без запрашэння, не поўзалі ноччу па чужой зямлі, пад плотам чужых хат і гародаў. Хлопцам і за мяжой было таксама сумна. Размяліся. Першую бойку з-за сваёй малалікасці лужанскія прайгралі начыста. Але самы хуткі на ногі паспеў дабегчы да роднай зямлі і не ўпаў там, кінуў кліч:

— Нашых б'юць!

І ўсе «нашы» падняліся і пайшлі на чужынцаў, кінуліся за раку, уварваліся ў чужыя землі. Зарэчная вёсачка маленькая, але прыдатнага падсобнага матэрыялу, жэрдак і штыкету хапіла. І яны там навялі парадак, заснавалі ў заходнікаў савецкую ўладу, прымусілі паважаць звычаі дзядоў і прадзедаў. Таму, другому разбілі галаву, перабілі руку і выбілі вока. І пайшлі па турмах матаць жыццё, шукаць баландавае шчасце. Але бацькі іх, што перадумалі за тую ноч, пераўжылі ўжо самае страшнае, асабліва не бедавалі: жывыя ж, жывыя. А турма, як і армія, чаго яе баяцца, навучыць жыццю, навучыць свабоду любіць. Нездарма ж кажуць: хто ў турме не сядзеў, той і жыцця не ведае. Галоўнае — ніводзін чарнобыльскі сабака іх не пакусаў, не пазначыў мірным атамам. А да ўсяго ж турма недзе адсюль далёка, у чыстым, без радыяцыі, месцы.

Сабакі ж тыя, ваўкі радыеактыўныя, сышлі з іх зямлі. Пераправіліся праз рэчку на другі бераг, у маленькую вёску. І там, у другой вобласці, як у іншым царстве, гавораць, пазверавалі. Лужанцы не злараднічалі, але адзначылі як нешта належнае: што

паробіш, так ужо ў кожнага на раду напісана — аднаму турма, другому — магіла. Жыццё даецца адзін раз. Іх дзяцей збярог і захаваў сам Гасподзь Бог. З турмы, не з таго свету, вернуцца, прыйдуць вучаныя. Паспеюць на гэтым свеце нарабіцца.

Аб наваяўленай пародзе ваўкоў пагаварылі і хутка забылі. Вельмі ж шмат набегла іншага. Пустата і недарэчнасць жыцця заўсёды адметныя напружанасцю і бязмежнай запоўненасцю, штохвіліннай мітуснёй і такім жа штохвілінным адцягненнем, што лёгка можна растлумачыць і зразумець: калі няма жыцця, яго трэба прыдумаць. Зрабіць глупства і ўкласці ў яго розум. Стварыць цяжкасці і пачаць з імі змагацца. У нашым жыцці больш за ўсё падыходзіць: з агню ды ў полымя.

Стаяла зіма. Душа маліла снегу. Няспынна ішлі дажджы. Адзін спыняўся, другі пачынаўся. Хварэла зямля і ўсё, што было на ёй. Зялёным мохам, як муравой, зарасталі платы і стрэхі хат і хлявоў. У хатах жа было цёпла, таму што па завядзёнцы палілі, як зімою, на мароз. Утульна і невыключна, як у даўнія гады цвіркуны, з ранку і да поўначы цвірчэлі экраны тэлевізараў. Людзі да іх беглі нібыта на працу. Рушылася эпоха, пераварочваўся свет, крышылася дзяржава. Камуністы ішлі ў папы, папы да камуністаў. Чэкісты перакідваліся ў шпіёнаў, шпіёны ў чэкістаў. Правыя лявелі, левыя правелі, белыя чырванелі, чырвоныя бялелі. Нямыя прасілі голасу, сляпыя — святла, глухія — слова. Тыя, хто ніколі не пакутаваў, заклінала аб міласэрнасці. Усе чакалі цудаў, умольвалі адзін аднаго аб міры і ішлі адзін на другога з мячом. Адзін толькі шчыра заклікаў усіх быць мірнымі — убогенькі, стары, сівы, а як дзіця. Але яго дзіцячага голасу ніхто не пачуў ды і не хацеў чуць. І хутка яго зусім забілі ў гэтым усеагульным змаганні за мір і міласэрнасць, распялі праведнымі словамі. І ўжо мёртвага пачалі памінаць, як Хрыста.

Пакаленне, што не ведала вайны, пазнавала яе, лузгаючы гарбузікі каля экранаў хатніх тэлевізараў. Па бясконцых прасцягах краіны, па сталіцах і вялікіх гарадах няспыннай чарадой пацягліся бежанцы. Гужом уперад нагамі паплылі ў запаветную зямлю нябожчыкі. Па смерць і жыццё, хлеб і свабоду ста-

навіліся ў чэргі. Па ўсё і паўсюдна: ад Крамля да самых да акраін. І ўсе стаялі ў той адзінай чарзе — багі і звычайныя смяротныя. Ад Брэста да Чукоткі перацягнутай струной звінела: перабудова, перабудова, *перастройка*. Зуха наярвалі балалаечнікі, скрыпачы і гітарысты, празарліўцы і пракрокі, што, як грыбы пасля парнага дожджыку ўлетку, палезлі адусюль. Перахоплівала дых, вочы лезлі на лоб ад смеласці, розуму і вар'яцтва. Новы Майсей, у прастамоўі Міша Мечаны, узняў свой народ з наседжанага месца, узняў і вёў яго па пустыні. Пустыняй стала іх зямля. Толькі яны, асепленыя вялікай ідэяй, не падазравалі гэтага. Пакланяліся яе язвам і болькам, і бачылася яна ім богападобнай. А ў зямлі ўжо і на стогн не хапала сілы. Пакуль яны, стоячы наўколенцах, клалі паклоны, у яе выдзерлі язык. Зямля знямела. У нямой маці нямыя дзеткі. Нешта спрабавалі мыкаць беларусы і ўкраінцы, але ж і мыкаць трэба на матчынай мове. А іх пазбавілі яе, як і ўсіх іншых. Ва ўсіх сачылася з рота кроў. Але калі крыві той зашмат, то гэта ўжо не кроў, а вада. Аслепленыя і нямыя палічылі кроў за ваду і аглухлі. Аглухлі ўжо самі, па сваім жаданні і ахвоце. Калі ўсе вакол нямыя, калі некаму гаварыць, то некаму і слухаць. Але сёння ўсе яны раптам як набылі зрок.

Набылі зрок, паглядзелі адзін на аднаго і жахнуліся ўласнага жудаснага ліку. Збянтэжыліся, абурыліся, загаласілі, заенчылі.

Беларусы, праўда, падобна жахнуліся ціха, як заўсёды.

Па крайняй меры, у яго, Лазара, калгасе «Верны шлях» нічога ад гэтага жахання і перабудовы не змянілася. Калгас ёсць калгас, якім ён быў, такім і застаўся. І не так ужо шмат ён будаваў, каб улегцы перабудоўваць.

Дай бог давесці да ладу тое, што закладзена ў гады застою. Дарогі прыстойныя высыпаць хоць пяском да кожнай вёскі, каб хлеб печаны і свежы на стале кожны дзень быў. А то пачалі ў застой пясок на дарогу вазіць, прыйшла перабудова — кінулі. Нібыта ў перабудову няма патрэбы на ма-

шынах ездзіць і хлеб есці. А што, мо так перабудуюцца, што і сапраўды хлеб адмовяцца есці. Да таго ідзе. Па дарозе той былой сёння ўжо немагчыма ездзіць. Барханы белага пяску, як у Каракумах. Гуляецца імі вецер, выводзіць нейкія пісьмёны, піша пісьмы райкаму, перадае паклоны старшыні райвыканкама і іншым райправадырам, што на гэтую якраз хвіліну дзяруць глоткі за народ і яго долю: фабрыкі — рабочым, зямлю — сялянам. Мо і возьмуць фабрыкі рабочыя. Фабрыка ж што лялька, чаго яе не ўзяць. А зямля, яна цяжкая і брыдкая. Вунь як гняце грудзі іх дзядам і прадзедам. А ўсё таму, што аднойчы яны яе ўзялі. І на Салаўках, Калыме і Магадане іх паклалі ў зямлю без магіл, труны і крыжоў. Але з зямлёю яны і ў зямлі. Хто з зямлёю да нас прыйдзе, той у зямлю і пойдзе. «Верны шлях» і ёсць верны шлях. «Верной дорогой идете, товарищи».

Ведалі тут верную цану ўсякім словам, ведалі тое-сёе і аб новых дабрадзеях, таму што мелі сярод іншых і свайго абранніка народа. Кандыдатаў на тых дабрадзеяў ім далі трох. Адзін амаль што свой, трактарыст суседняга калгаса — ясна, каб пасмяшыць народ. Другі — больш сур'ёзна — пісьменнік. Гаварыў прыгожа, але складана і месцамі незразумела, на матчынай, значыць, мове. І пісаў, мабыць, на той мове, таму што ніхто яго тут не чытаў. Але гаворка прыемная, хаця і галасок брыдкі, зачароўваў, як песню спяваў. Слухаў яго народ ужо без смеху. Шкадаваў, харошы ты чалавек, але даць, а галоўнае, узяць у цябе няма нічога. У трэцяга ж кандыдата было ўсё. Не паспелі яго вылучыць — прачнуўся рана-ранецька старшыня калгаса «Верны шлях», а пад вокнамі яго хаты новенькая «Ніва» стаіць і старшыня райвыканкама на парозе — той самы трэці кандыдат.

— Вось успомніў, даўно ты каня прасіў. Бяры.

Даронаму каню, як гавораць, у зубы не глядзяць. Старшыня ж выбарчай камісіі асабіста глядзеў у кожны бюлетэнь, хто там і каго выкрэсліваць будзе. Лазар у той дзень укінуў трохі.

Пад градусам, а на галасаванне з'явіўся. Хоць і бачылі, што ён нападпітку, да урны яго дапусцілі, але далі ўсяго толькі адзін бюлетэнь з кандыдатамі

раённага ўрада. За ўрад вярхоўны тут, пэўна, прагаласавалі яшчэ да пачатку выбараў.

— Мала, — абурыўся Лазар, — тут не хапае.

Да чаркі ён яшчэ не ведаў, за каго будзе аддаваць свой голас, а пасля чаркі асмялеў і рашыў, што за пісьменніка. Прыгадаў, што яшчэ ў школе з усіх прадметаў любіў беларускую мову. Асабліва быў рады, калі настаўнік той мовы гаварыў, што заўтра будзе дыктант ці сачыненне. Цяжка засынаў, лёгка прачынаўся, яшчэ цёмначы, і бег у школу: будзе пяцёрка, сёння ён возьме пяцярык. І заўсёды браў. Быў круглым выдатнікам па адным прадмеце і такім жа круглым двоечнікам па ўсіх астатніх. З той жа школьнай радасцю, даўно страчанай, пацёгшы зранку, ён ішоў тым днём і на галасаванне. Але ў той паперчыне, што яму далі на выбарчым участку, было адно толькі прозвішча. Чытаць і лічыць Лазар яшчэ не развучыўся.

— Давай пяцёрку, — патрабаваў ён у старшыні камісіі, дырэктара школы.

— А дзесятку не хочаш? Мала просіш, Лазар, цяпер падаражала...

— Зубы мне не загаворвайце, ганіце астатнія квіткі, — быў ён хмельны, але не ад чаркі толькі, і хмялеў на вачах, таму што бачыў перад сабою таго ж самага настаўніка беларускай мовы, каторы ставіў яму толькі пяцёркі, а цяпер строга выгаворваў:

— Лазар, не псуй абедні.

— Які я табе Лазар? Дзе ты бачыш Лазара?

— Ты куды прыйшоў, ты куды явіўся, п'яная твая морда? Пазбаўляю цябе голасу.

— Ну і пляваў я на гэты голас. Бяры яго. — І Лазар скамячыў бюлетэнь, запхнуў яго ў рот сабе, пажаваў і плюнуў ім у твар свайму былому настаўніку. На вачах нагарнуліся слёзы, але не ад крыўды ці злосці на тое, што адбылося. Сухая лыжка заўсёды горла дзярэ. Шурпаты быў бюлетэнь, шчыпаў горла і выганяў слёзы. Але ён не даў ім волі, не прывык плакаць. Выцер каравымі далонямі, распаліў твар, смаркануўся дзеля прыліку, нібыта гэта ў носе яму нешта шчыпаць пачало, павярнуўся:

— Бяры сваю паскудную паперчыну разам з языком, — грымнуў дзвярыма і пайшоў дапіваць, што яшчэ засталося ў яго ў бутэльцы.

Перамог жа на выбарах, канешне, дастойны. Той, хто і абавязаны быў перамагчы. А Лазару паставілі тым днём пад правае вока ліхтар. І ён свяціў ім два тыдні. І два тыдні маўчаў, пакуль не сціхла пагалоска аб тым, што ён, Лазар Кагановіч, уступіў у Народны фронт. Хлусілі, само сабой. Але блізка да ісціны. У той жа дзень, перад тым як засвяціцца яго праваму воку, а мо ўжо і з засвечаным вокам, ён купіў у магазіне бляшанку фарбы. З нагоды выбараў у магазіне быў вялікі завоз тавару. Фарбы навезлі ўсялякай. Лазар упадабаў чырвоную. Каля яго хаты, пад плотам, быў укапаны верставы слуп з бляхаю на два бакі. Ставілі яго, плануючы зрабіць прыпынак аўтобуса. Але, паколькі ён не хадзіў, не мог прабіцца скрозь барханы недабудаванай дарогі, бляха засталася белым аркушам паперы.

Наступным пасля выбараў ранкам яна аказалася ўжо з надпісам: «Я люблю тебя, прохожий! БНФ». Слуп, як крыж на ростанях. Раніцою сышліся каля яго дзве старыя. Адна граматная, другая таксама граматная, але напаўсляпая.

— Хто тут пахаваны? — спытала напаўсляпая ў відушчай.

— Нейкі Бенефе.

— Хто ж гэта такі будзе? У нашым сяле такога няма... Ты глядзі, не паспеў нарадзіцца, а ўжо памёр... Ды ўсё роўна, усё адно да аднаго. Хай зямля яму будзе пухам, — напаўсляпая перахрысцілася.

— Ты што? — уз'елася на яе відушчая. — Што табе тут, могілкі?

Старыя яшчэ папляткарылі нейкі час каля крыжа і разышліся, адна злосная, другая — жалобная, але абедзве ў недаўменні. Маладыя, больш дасціпныя, дапялі, што да чаго, і цяпер выскаляліся.

— То не ты, Лазар, у БНФ уступіў і сабе пры жыцці крыж паставіў?

— Лазар Кагановіч уступіў у БНФ. Сапраўды, ці не смешна?

— Ты яшчэ пісаць не развучыўся, Лазар?

Лазар маўчаў.

— На выбарах яго голасу пазбавілі, — дружна зрабілі дыягназ механізатары, і, як заўсёды, дакладны. І адчапіліся ад яго, пераключыліся на іншае і іншых. Смакавалі, як Толя Чорны купіў сабе новую

шафу і пасля добрай замочкі ноччу палез на яе спаць і ўсю ноч крычаў:

— Мар'я, нешта печ халодная. Прапалі печ, не то злезу і сам паліць пачну.

— Гэта яшчэ што, — пацяшаў народ Толя Белы, — мой швагрук, каторы ў горадзе жыве, пасля таксама добрай паддачы ў ванну мыцца наладзіўся. Ды заснуў там. Жонцы на работу ісці час, а яго не дабудзіцца. Яна пробку з ванны хоп, святло, выключальнік, шчоўк — і пайшла. Не патоне. Прачнецца — вылезе. Ён прачнуўся: ды-ды-ды, холадна. А цвярозы ўжо. Бачыць — цёмна вакол. Ён рукой лап-лап. Што за чорт, сам увесь голы, пасудзіна нейкая слізкая і камень, камень усюды. Усё, значыцца, ужо, канцы, калі не на тым свеце, то ў морзе точна. Во дзела было пад Палтаваю...

На зуб яму трапілі і Лаўрык з Гогам і зноў жа з Лазарам Кагановічам. Пайшлі яны ўсе трое ў выхадны на паляванне. І на змярканні, калі самы час сядзець і сушыць анучы на печы, утрапілі зайца. Пачаў заяц скідваць петлі, яны і сабак згубілі. А тут прыпаў да зямлі туман і цемра легла. Яны ж так ужо абхадзіліся, што не ведаюць, куды далей, у які бок брацца. Сталін кажа, што ісці трэба толькі прама, Каганові забірае ўправа, Берыя — лявіць. І пайшлі яны спачатку прама, а потым — налева ўзялі. Амаль што ўсю ноч ішлі. Пад самы ўжо ранак некуды выбіліся, але цемра вакол і туман, туман — не зразумеюць куды. Толькі навобмацак адчуваюць, што трапілі ў нейкае значнае мястэчка. Усё помнікі, помнікі ды п'едэсталы вакол, некаторыя з іх ужо занятыя, але ёсць і свабодныя. Падсаджваючы больш лёгкага з іх, адзін з помнікаў яны абследавалі да самай макаўкі, да кепачкі. Прызналі таго, хто перад імі.

— Дзень добры, Уладзімір Ільіч, — сказаў Гога-Сталін. — А дзе гэта я знаходжуся?

І Лазар з Лаўрыкам у непаразуменні. Будынкі вакол не як у іх ці ў нейкай іншай вёсцы, не з бёрнаў, а ўсё спрэс каменныя, двух-, трох- і хто яго ў тумане пойме — павярховыя. Сунуліся ўбок — слупкі мураваныя і агароджы жалезныя. Але дзверцы ёсць, і сцежка некуды з бетону. Рушылі па той сцежцы — прыступкі бетонныя зноў жа. Узышлі па

іх, у слуп каменны ўперліся. І тут Лаўрык кемлівасць паказаў, прызнаў, хто гэта і што перад ім. Але вітацца, як толькі што Гога, не стаў.

— А-аа, тут гэтыя...

І Лазар з Гогам пагадзіліся: так, гэта — гэтыя, каторых усюды шмат. І пакрочылі зноў па сваім жа следзе назад.

— Мо ў Гомель прыйшлі, — сказаў Кагановіч.

— У Гомель, не менш, — пацвердзіў Гога, — а мо і ў Тбілісі. Ці ў саму Маскву. Хаця не. У Маскве і ноччу, у тумане, светла. Ліхтары гараць. А народ ад святла да святла па вуліцах шастае. А тут, падобна, як вымерла ўсё. Адны толькі гэтыя ды той, у кепачцы. Ды мы з вамі.

— А мо і праўда, хлопцы, — кончылася ўсё, — нібы яго асяніла, спыніўся Кагановіч. — Цяпер жа гэта вельмі проста. Пакуль мы бегалі, выбухнуў яшчэ адзін Чарнобыль — вось і ўсё. Застанемся тут, каля гэтых, пераначуем. Ранкам будзе відна.

І Лаўрык з Гогам збіліся з нагі. У меркаванні Кагановіча не было нічога неверагоднага. Кагановіч — гэта галава. Калі адзін на трох ён ёсць, яны не прападуць. За ноч шмат чаго магло здарыцца. Мог выбухнуць зноў і той жа Чарнобыль ці новая якаянебудзь зараза. Хто скажа, колькі яе тут назапашана на чалавека. Жыць цяжка, а памерці, забіць чалавека, што два пальцы абмачыць. У смерці памочнікаў процьма.

— Не, я грэбую, — пасля кароткага роздуму пакрочыў далей Лаўрык. — Я вельмі грэблівы. І баюся мерцвякоў. Я з імі начаваць не буду. Знойдзем, знойдзем яшчэ і жывых. Вось і хата, здаецца, стаіць. Пастукаемся і спытаем, ці ёсць хто тут жывы і куды прыйшлі.

Лазар з Гогам стукаць пасаромеліся, выправілі Лаўрыка. Лаўрык пастукаў, і на стук выйшла яго маці.

— Хто гэта? Хто ты? — не даў веры сваім вачам Лаўрык. — Адкуль ты ўзялася, што ты тут робіш?

— Ты што, родную маці не пазнаеш? Поўзаеш ноч-апаўноч, а я пераЖывай. Засляпіла табе. Во вазьму кій — праясніць. — І маці Лаўрыка схапіла кій, што для гэтай, а мо якой іншай патрэбы стаяў каля парога і быў заўсёды ў яе пад рукою. Лазар з

Гогам пайшлі ў туман галопам. Праяснiла і ім. Не ў Гомелі, не ў Маскве, а тым больш не ў Тбілісі былі яны, а ў сваёй роднай Лужы. У цэнтральнай сялібе калгаса «Верны шлях». Не прызналі ж, таму што туман.

— Жыццё ёсць сон, — па-філасофску мовіў Лаўрык, калі яго дапяклі механізатары. З ім пагадзіліся, толькі адзін Толя Чорны запярэчыў:

— На тое ён і Берыя...

Вось такое жыццё ішло ў калгасе «Верны шлях», у прыватнасці на яго мехдвары, калі перабудовачная маскоўская хваля, што сягала сюды толькі водгаласам, пенаю, якую яна несла наперадзе сябе, накрыла з галавою іх.

Застаялым дажджлівым зімовым ранкам старшыня калгаса і старшыня сельсавета атрымалі з горада тэлефанаграмы амаль аднолькавыя па зместу. У адной з іх паведамлялася, што сёння вечарам у 19.00 па маскоўскім часе ў вёсцы Белая Лужа адбудзецца агульны сход. Будуць прысутнічаць прадстаўнікі райкама і іншыя зацікаўленыя асобы. Яўку калгаснікаў забяспечыць. У другой — тое ж самае, толькі зазначалася, што прадстаўнікамі на тым сходзе будуць райвыканкамаўцы. Два старшыні абмяняліся вярыцельнымі граматамі і пайшлі кожны па сваёй епархіі, здаецца, у розныя бакі. Але, як ні дзіўна, сышліся ў адной кропцы, каля трактара Лазара Кагановіча. Апошняму было загадана ехаць у лес па дровы і паліць грубку ў клубе. Паралельна былі задзейнічаны парторг, усе камуністы і дэпутаты, загадчык клуба. Гэта былі тыя, хто сам павінен быў з'явіцца на сход, а таксама адказваць галавой за пагалоўную яўку ўсіх астатніх — беспартыйных і недэпутатаў.

І ў дзевятнаццаць нуль-нуль па-крамлёўску каля белалужскага вясковага клуба прышвартаваліся дзве раённыя чорныя «Волгі», незразумелай прыналежнасці жоўценькі «козлік», старшынёўская зялёная «Ніва», блакітненькі «Масквіч»-фургончык, пралетарскага колеру матацыкл, некалькі веласіпедаў дэпутатаў і камуністаў. Тут жа ў двары з нявыключаным рухавіком стаяў і трактар Лазара Кагановіча. Лазар не падумаў, што будзе такі наплыў начальства і тэхнікі, і паставіў яго не вельмі зручна, што

пана, у цэнтры двара, начальства было вымушана ляпіць свае машыны каля яго. Легкавушкі абклалі «Беларуса» з усіх бакоў, як ваўкі каня. Ён уздрыгваў усім сваім сухарлявым нутром і з перапуду, мо саляркі такой залілі, куродыміў так, што не было чым дыхнуць. Часам сарамліва аціхаў, нібыта загадваў сабе стаіцца, але адразу ж навёрстваў затрымку дыхання новымі выкідамі клубоў дыму і траеннем рухавіка.

— А дзвіжок-та траіць, — такі дыягназ і паставіў сакратар райкама, «Волзе» каторага якраз і пляваўся ў лоб дымам трактар. — Выключыць... А тэхніку, Аўгуст, трэба рамантаваць, — гэта ўжо ў дакор старшыні калгаса за смурод і дым і ў навучанне ўсім, хто мог яго пачуць.

— Та паважаем, рамантуем, — шукаў вачыма старшыня калгаса Лазара, абураны на таго, што так няўдала ўваткнуў ён тут свой трактар, і адначасова задаволены тым, што мае магчымасць пагаварыць з сакратаром пра тэхніку:

— Рамантуем, а як жа. Толькі ламачча і ёсць ламачча. Нам бы хоць пару трактаркоў на нашу беднасць.

— Ну-ну, не прыбядняйся. Востры, я гляджу, не па гадах. Ведаеш, ведаеш, чым начальства праняць, — сказаў сакратар і адразу ж загадаў старшыні загадку. — Пагляджу я на цябе сёння ў дзеле, які ты круткі. Трактар заглушыць. А нас вядзі ў памяшканне. Будзем пачынаць.

Трактар заглушылі. Сакратар райкама дазволіў завесці сябе і ўсіх іншых у клуб. Сход пачаўся. Ішоў ён спачатку цераз пень-калоду. Вельмі шмат было ўжо начальства, не хапіла нават усім месца ў прэзідыуме на сцэне. І той-сёй вымушаны быў спусціцца ў залу, месціцца ў першых і апошніх радах. І само сабою атрымалася, што вяскоўцы, як трактарок той на вуліцы, тут, у зале, аказаліся з усіх бакоў абкладзенымі начальствам. Начальства пазірала ім у плечы і ў твар. У твар было яшчэ тудысюды. А хто з нас любіць, калі нам глядзяць у плечы, дыхаюць у плечы. Які мужык здольны такое вытрываць. І яны адзеравянела ўрасталі ў крэслы, чыгунелі заветранымі патыліцамі, баючыся варухнуць шыяй.

— Вы ведаеце, што ў нас сёння ў краіне перабудова? — спытаў іх сакратар райкама. Зала маўчала. Але сакратар і не чакаў адказу. Ведаў, што пытанні задаюцца не для таго, каб на іх адказваць. Улада яна толькі тады ўлада, калі пройдзе навуку гаварыць, нічога не сказаўшы, і чым больш туману і загадкавасці ў яе гаворцы, тым яна больш моцная і трывалая. Гэта было ўжо засвоена ўсімі назаўсёды. Начальства трэба слухаць не вухам, а брухам. І яны не болей чым да радыё прыслухоўваліся да таго, што гаварыў сакратар. Захоўваючы пачцівую цішыню, думалі пра свае хаты, пакінутую без прыгляду жывёлу. А пара, пара паліць печ і ўкінуць сена карове. А колькі ў хаце яшчэ неадкладных клопатаў. Добра быць начальнікам, добра хадзіць у сакратарах, толькі б гаварыць навучыцца гладка ды складна: колькі імі ўзарана ды пасеяна, колькі нарасло ды прыбрана, дадзена для шчасця ды будзе яшчэ атрымана, ужо для канчатковага і поўнага шчасця і працвітання.

Але, надзіва, ужо калі палова залы была ўвагнана ў дрымоту, ён жа іх і разбудзіў. Сакратар мог гаварыць і ўсыпляльна ціха, і абуджальна гучна. Цяпер ён сваім голасам глушыў залу. Так бяжыць па лесе, усё заглушае верхавы пажар, так у паводку рые сабе дарогу вада, калі праломіцца праз бераг і памкне ў пратокі. Глушыць і рушыць усё, пакуль не сустрэнецца на шляху звычайнае балота, якое прымусіць яе перайсці на шэпт. І невялічкае, здаецца, балота, у спякотны дзень куліку не напіцца, а які б там ні быў наплыў вады, можа ўсмактаць і агонь прытушыць, таму што патаемнае. Ніхто не дайшоў да яго дна — ці ёсць у яго тое дно. Гразкімі, багністымі ямінамі, дурманліва парослае зверху багуном і ягадай-буяком, падземнымі жыламі, крынічнымі плынямі яно павязана з усім белым светам. На адным краі зямлі з яго падымаецца вясёлка і свеціць сонца, на другім — ідзе дождж.

Але гэта калі не хлусяць календары. Цяпер жа наогул эпоха ішла бескаляндарная. Іх замянілі тэлевізары, народ прыпаў да іх і не дыхаў нават у чаканні надвор'я назаўтра: ці ёсць дзе гэта надвор'е, ці будзе ў яго заўтра — восень, зіма, лета. Жыватворнае балота ўсыхала, глытнуўшы вады з

ракі Леты, душа яго збывала мінулае, таму што амярцвела, хаця і супраціўлялася смерці захаванымі ў запаветнай глыбіні і цішы правальнымі скрозь зямлю астраўкамі дрыгвы. Як жабы на купіну, з той балотнай дрыгвы паскакалі апошнія лесуны, чысцікі і нячысцікі, вадзянікі і шышыгі. Лёгкія на нагу д'яблы адхрышчваліся ад сябе і давалі дзёру са свайго балота, забыўшыся, што без балота няма і чорта, і вольна таму чорту блажыць у сваім балоце. І не было і няма, пэўна, нічога больш страшнага, як увераваны чорт.

Але выхрысты ва ўсе часы былі ў пашане, а ў няўчассе іх заўсёды носяць на руках. Уведаўшы здраду аднойчы, уведаўшы цану і вагу срэбранікаў, яны гатовы былі прадаваць усюды і заўсёды, перахрышчвацца на кожным кроку, пакланяцца і маліцца кожнаму новаму павеву ветру, спапяляючы ўсё вакол сябе і ў сабе, сеючы вецер і попел, пажынаючы буру ў адказ на сваё маленне: «пусть сильнее грянет буря». Цяжкія на пад'ём, верныя свайму высахламу балоту лесуны былі асуджаны разам са сваім балотам.

У хаце прыгаворанага да пакарання смерцю праз павешанне хоць і забаронена гаварыць пра вяроўку, але пра што гаварыць, калі вяроўка ўжо на шыі. Як тут не паклапаціцца і не спытаць: а ці хоць мяккая яна, ці роўна і зручна легла, ці не муляе шыю... Але вельмі вабіць і памерці камфортна і прыстойна. А з другога боку, кожны жывы, пакуль не думае аб смерці, пакуль не пачне памінаць яе і цвяліць. Абуджаная гэтым памінаннем, смерць тады сама спяшаецца на наш невыразны заклік. Мы жывём да той пары, пакуль жыве ў нас жаданне жыць.

Балота прагла жыць, яно было яшчэ здольна адрадзіцца, таму што ў ім захавалася добрая і злая моц паглынаць зямное і нябеснае, вечнае і імгненнае. У дрымучым ачмурэнні яго бяздоннай дрыгвы да пары да часу, да таго часу, калі перастануць хлусіць календары, магло знайсці супакаенне і захаванне ўсё добрае і благое, ніводнаму яблыку не пагражала застацца зеляну. І дажджавая кропля не гублялася дарэмна. Кроў, пот і вада радніліся, адстойваліся да крынічнай празрыстасці і абуджаліся, аб'яўляліся перад светам той жа самай крыніч-

кай, што ўпрыгожвае наш дзень, прымушае нас верыць яму.

Апошнія лесуны мо апошняга таксама балота, угрэтыя сваімі ватнікамі, шчырымі намаганнямі Лазара, які добра напаліў грубку, а да ўсяго і цеплынёю перабудовачнай зімы, што выраклася календароў, дрымотна паглыналі словы сакратара, прыстаўленага да іх зямнога бога. Бог гэты быў таксама з іх балота. Больш, такі ж лясун, як і яны самі. Але была ў ім, у яго палкіх словах, у тым, як ён біў і заклінаў імі залу, распятасць Хрыста і спакушэнне д'ябла. Гэта быў лясун на раздарожжы, вылеплены і выпешчаны ў час д'ябла. І адзнака халоднага ведання і вышэйшай веры ўжо закранула яго чало. Але ў час пасвячэння якраз і затрубілі трубы архангела Міхаіла, засмуцілі яго спакой і душу, на пячатцы далучанасці да плоймы бессмяротных паставілі пытанне.

Сакратар ён быў малады, з новага камсамольскага парасніку выцерабіўся ў апошнія гады з захаванай яшчэ, наколькі гэта магчыма ў сістэме і на арбіце, душой, таксама, як і яго паплечнік і сябра, старшыня райвыканкама. Абодва яны занялі крэслы з цвёрдай перакананасцю, што, не ў прыклад сваім папярэднікам, будуць дэмакратамі, таму што так далей кіраваць краінай і раёнам больш нельга. Трэба штосьці перайначваць, трэба нешта змяньваць. Іх папярэднікі загубілі, знішчылі зямлю і раён, атруцілі гербіцыдамі і пестыцыдамі і яшчэ чорт разбярэ чым. Забілі зямлю на дзесяцігоддзі наперад. Забілі на карысць, у імя шчаслівага сёння і светлага заўтра, дасягнулі ўраджаю буракоў да тысячы цэнтнераў з гектара, да ста цэнтнераў — збожжа. Згвалцілі зямлю. І праз тое гвалтаванне пайшлі ўгору, узначалілі вобласць. Гвалтаўнікоў у нас любяць і ўшаноўваюць.

Ад забітай і згвалтаванай зямлі больш тут узяць не было чаго. Бізун ужо можна было выкідваць як непатрэбны, прыспеў час шукаць пернік і здзьмухваць з яго пыл. Мы пойдзем іншаю дарогай, вырашыла змененая ў раёне ўлада і абрала пернік і дэмакратыю. Але тут, як ужо гаварылася, крута змянілася ўсё вакол: дэмакратамі раптам сталі ўсе. Дэмакратыя стала афіцыйна дазволенай, нават пры-

мусова ўкаранёнай. Ды так, што пачала трашчаць і хістацца сама сістэма. А сакратар праг быць дэмакратам іменна ў сістэме, у былой веры. Ён ужо цвёрда адчуў пад нагамі лесвіцу, крочыў па ёй угару. І спадзяваўся, што выпеставаная ў яго душы дэмакратыя ў спалучэнні з маленькім бунтарствам на той лесвіцы, хістанне яе, толькі паскораць узыходжанне: вышэй, вышэй, вышэй. Але аказалася, што і вышыня — прывід і падман. Трэба было спускацца ўніз, капаць і займаць акопы, пакуль іх яшчэ не заняла былая гвардыя. Трэба было развітацца з выпеставанай у душы дэмакратыяй, пакуль не позна кароткімі перабежкамі імкнуць у стан кансерватараў. Але лёгка сказаць, маладая душа супраціўлялася і пратэставала. А да ўсяго, раптам высвятлілася, што ва ўсёй краіне няма чаго кансерваваць. Усё ўжо з'едзена яшчэ сырым. Пытанне аб вяршынях і светлай будучыні адпала. Невядома было, як па-новаму забіваць і гвалтаваць зямлю, якой веры класці паклоны.

Ён разгубіўся, але застаўся ў сваёй былой веры, таму што толькі там была яго будучыня, да якой ён ужо прыпаў. Застаўся верным, але пракляў спакусіўшага ў гэтую веру архангела-дэмакрата і перабудову. Пракляў і выракся яго назаўсёды, спадзеючыся на хуткае другое прышэсце Бога на яго запаветную зямлю.

Але і з гэтым праклёнам у душы вымушаны быў усё ж служыць архангелу Міхаілу, таму што іншых пакуль не відно было. І служыў яго духу, літары, чыху і ўздыху. То быў хлеб яго надзённы.

Але кожным сваім крокам і памкненнем ён зарабляў сабе хлеб і на заўтра, таму што з першага кроку цвёрда засвоіў першую і галоўную запаведзь: будучыня нараджаецца сёння, і раней, чым яна народзіцца, трэба і самому добра пакруціцца. І ён круціўся.

Слёзным даждом пасля гучнасці перамог раптам пачалі капаць у залу ціхія словы сакратара:

— Толькі лянівы не б'е нас сёння, толькі нямы не ганьбіць паўсюдна. Нас называюць адміністрацыйна-каманднай сістэмай. Але я прыйшоў да вас не камандаваць, а прасіць узяць гэтае камандаванне на сябе. Рашаць самім, што будзе на вашай

зямлі. Зямля належыць народу. Народ — гаспадар. — Апошнія словы ён вымавіў амаль шэптам.

— Што ён гаворыць, што ён сказаў, — зашамацела па ваце кухваек і воўне хустак.

— Ціха, правільна гаворыць, — пераклаў і агучыў шэпт сакратара старшыня калгаса. — Народ усяго на зямлі гаспадар.

— А-а, — зразумеў народ, гатовы зноў да дрымоты. Але гэтага яму ў той вечар больш не дазволілі.

— Людзі, што вы за людзі, пра вас жа гаворка. Наш жа з вамі лёс вырашаецца, — улез зноў старшыня калгаса. — Такія людзі і так далёка і доўга да вас ехалі. Думалі пра вас, ваш калгас, а вы?.. Ды прачніцеся. Заказнік тут хочуць у нас зрабіць. Дзяржава клапоціцца аб вас. І я заклінаю вас, я загадваю — паважайце дзяржаву.

Вось тады ўсё і пачалося. Не вытрымала, уздрыгнула і скаланулася падпёртае вясенняй перабудовачнай вадой балота, пачалі адчыняцца бяздонныя багнавыя ямы, з багуну чорным мужыцкім вокам зірнула дурманлівая ягада-дурніца — буяк. Праступілі вонку і набраклі жылы на мужыцкіх шыях. Нямыя загаварылі, сляпыя набылі зрок, глухія — слых.

— Гэта што ж, здаваць стрэльбы? Нам і паляваць тут больш нельга? Нельга і зайца стрэліць? — спытаў Толя Чорны.

— М-м-ммы, — замычэў нямы пастух.

Але яго супакоіў кулаком пад рабрыну Толя Белы:

— Рана яшчэ, дзед, не верашчы. Паслухаем, як дзяржава аб нас думае.

Дзяржава думала хораша, правільна і сур'ёзна. Кагановіч у агульным і цэлым ухваляў яе. Аказваецца, сам таго не падазраючы, ён жыў, як Адам, у раі. Пашанцавала яму нарадзіцца менавіта тут. Думаў, глуш неверагодная, забыты Богам і людзьмі край, атрымлівалася ж зусім наадварот. Богам пазначаны, благаславёны ён, яго лясы, рэкі і дубровы. Думаў, што, як усе людзі, проста ступае на зямлю. А гэтая зямля адметная, ледніковага паходжання. Бог нібы плугам прайшоўся па ёй. З той пары і захавалася ўсё тут. Ляднік — араты і плуг — быў літасцівы, захаваў яму кляновыя і ясянёвыя гаі,

травы, малых казявак і гадаў паўзучых. Усё гэта унікальнае, рэліктавае, такое дрымотна-спрадвечнае, што аж дыханне перахоплівала. Каб ведаў раней, навучыўся б лятаць, не піў бы і не еў, святым духам жывіўся, не паганіў бы гэты свой рай. Ён жа і раней цьмяна, але здагадваўся, што жыве ў раі.

І зрэдзьчасу рабіўся відушчым, калі ішла чарада цвярозых і спакойных дзён. Зямля зачароўвала яго, засцерагала, прымушала збіцца з нагі. Праўда, такіх дзён было няшмат. Апошні надарыўся гады з два назад, калі не ўсе тры.

Спатрэбілася яму вясельца. Вясёлы ясянёк для вясла, каб лодка сама бегла па вадзе, як сабака па следзе ліса. Пайшоў ён за ясяньком у Залужскі лес. І наскочыў на чорнага бусла. А мо наадварот, бусел наскочыў на яго. Чорны бусел — птушка неразгаданая, незразуметая чалавекам. Нейчы цень, што прыбіўся і заблукаў на зямлі, мо з іншай нават планеты трапіў у палескае балота. Ёсць у ім высокае, нябеснае — крылы і здольнасць лятаць, лунаць. Ёсць і зямное ганебна-нізкае, змяіна-паўзучае. Вытыркне з травы чорную, як галавешка, галаву — гад паўзучы, і табе пекануць цікуе. Кожная сустрэча з ім знак і перасцярога нейкая чалавеку і нечаканасць чалавеку.

Ідзе ён, чалавек, па старажытна-дрымучым лесе, па ледніковай зямлі, на дрэве ніводзін ліст не зварухнецца. Ціха спавіваюць яго ногі травы. Неба блакітнае і чыстае, што душа ў спакоі, халадзее і шчымліва пакутуе і радуецца сэрца. І раптам — жах, пачынае ныць цела, ірвецца сэрца і як абручам сціскае галаву. Галава выбухае ад жахлівай невядомасці. Нічога ж і нікога вакол, тыя ж мяккія травы пад нагамі, тое ж чыстае неба над галавой. А на сэрцы журба, холад і боль. Міжволі скоса пачынае бегчы па баках вока. Вугальна-чорны, застыглы цень б'е ў вочы з сіняга неба. І толькі тады, як пасля стрэлу, чуецца лапаценне распасцёртых крылаў і нібыта подых і павеў пекла сутыкнецца з тваім дыханнем. Мімаволі выдыхнецца: каб цябе чэрці ўзялі. Выбухне гнеў такі пякельна закарэлы, чорны, як гэтая зямля і дрэвы. І згодны ці не згодны, а павядуць цябе ногі за гэтым чорным ценем у небе, за неразгаданасцю і жахам, да сябе, ад сябе, у неба, вір і тое ж пекла.

Так павялі яны і Лазара. У нетравую патаемнасць лесу, у бураломную заваль, частакольную турэмную замкнёнасць ляшчыны і лёгкую завесь рабінніку, цьмянае серабрэнне старыц, што заблудзіліся ў лесе, былі некалі рэкамі, а цяпер нема дакараюць тым рэкам. Даўно ўжо згубілася дарога і нават падабенства сцежкі. А ногі цяглі і цяглі. І ён выйшаў на кубло чорнага бусла, што чарназёмам завісла на вяршыні трох пазрастаных у адно ясеняў. Выйшаў і застыў, прырасла да яго рук сякера, з якой ён наладзіўся па той ясянёк яшчэ ўранні, а цяпер час быў і палуднаваць ужо.

— Прыгожа жывеш, — мовіў сам сабе Лазар, ахопліваючы вокам усё разам. — Акуратны, бач ты, да чаго ж акуратны, хоць і чорны, што чыгун.

Пад ясенем, ад кубла чорнага бусла, не ў прыклад кублу белых буслоў, нідзе ні слядка птушынага памёту, ніякіх іншых адыходаў яго жыцця і селішча. І Лазару зрабілася прыкра перад гняздом птушкі зараз, ды і ў жыцці сваім будзённым, вясковым быў ён зусім не такі акуратны, як чорны бусел. Папусціўся. Бацька яго ў такіх мазутных ботах і падранай кухвайцы не дазволіў бы сабе выпраўляцца ў лес.

— Ну і добра, ну і няхай, — крыху збянтэжана і прысаромлена, таму нязлосна загаварыў зноўку сам сабе Лазар і паклаў далонь левай рукі на ствол ясеня. Датыкнуўся да дрэва і нібыта ўвайшоў у тое дрэва. Убачыў дзве чорныя вугалінкі з гарачымі жывымі вачыма. Бусла ў гняздзе не было. Два агаркі, што толькі ўдзьмухалі ў сябе жыццё і цікаўнасць да яго, маладыя і брыдкія. Але ім ужо спявала неба, усміхалася сонца, трымаў, як у калысцы, калыхаў ясень. Лазар палічыў, што падглядваць за чужым жыццём няёмка, і адвёў руку ад ствала дрэва. Перад ім стаяў прыдуманы ім і саснёны ў ранкавых дзіцячых снах ясянёк. Ён прыкмеціў яго яшчэ раней. І былое яго прызначана і гэтаму ясяньку, і яшчэ тром званочкавым кветкам белага ландышу, што раслі побач з ім, каля яго ўзножжа. Ясянёк быў не высокі і не нізкі, не тоўсты і не тонкі, якраз як па мерцы на вясельца. Цыбаты, гладкі, ласкавы. Два метры — ніводнага сучка. Тры ўзмахі сякеры, і ён ляжа каля яго ног. Каля яго ног з-пад лап

трохгаловага бацькі-ясеня срэбрам тачылася крынічка. Крыху далей, па сцёку ўжо вады, тое срэбра ператваралася ў жалеза і кроў, трохлістая кісліца па абодва бакі ручая вохрава-крывавая, перасцярожлівая. І цішыня, цішыня навокал, як затоенасць прымружанага, засяроджанага на нечым сваім вока, таксама здавалася перасцерагальнай.

Але Лазар усё ж узняў сякеру. І нібыта прасёк цішыню, застыгласць і спакой, нібыта само вока тое вартаўнічае прасёк. Лазар пачуў крык. Крычаў ён сам, а здалося, што чорныя бусляняткі ў гняздзе ці ландышы зазванілі ў свае малюпасенькія званы, сама крынічка раптам пачала галасіць, застагнаў і адвёў яго руку малады ясянёк. Нехта войкнуў за плячыма ў Лазара. Ён хацеў павярнуцца і паглядзець. Перанёс правую нагу. Перадумаў секчы ясянёк, але сякеры ўжо не здольны быў стрымаць. Яна ўзляцела і апусцілася, слізганула па маладой кары ясянька, абадрала яго, збяліла, як костку. А лязо сякеры ўвайшло ў правы бот Лазара, у насок збоку мезенца.

Адразу ж прасачылася скрозь прасёк бота, пацякла кроў. Лазар адкінуў сякеру і ад ясянька-сына на адной назе нязграбна паскакаў да ясеня-бацькі, акрапляючы сваёй кроўю трохлістую зялёную кісліцу. Разуўся, разматаў набрынялую ад крыві анучу. На акрываўленую далоню яму ўпаў скурчаны і бездапаможны яго ж уласны мезенец. Брыдкі ў адзеленасці ад іншых пальцаў і нагі. Лазар быў намерыўся закінуць яго куды далей, у кусты, у ляшчыну, але ўзняў руку і апусціў яе. Асцярожна паклаў палец на траву каля сябе. Заняўся нагой, спыніў кроў, перабінтаваў яе, як здолеў. Падняўся, узяў зноў сякеру. Сякерай каля старога ясеня, непадалёку ад крыніцы, высек дзярніну, сантыметраў на дваццаць, выкапаў у зямлі ямку. Адшморгнуў у алешыны самы лапушысты ліст, загарнуў у яго мезенец, як у саван. Умацаваў той саван, каб не разгортваўся, запалкай і апусціў у выкапаную ім ямку.

Прыкапаў, пахаваў. Пасядзеў каля жалобнай крынічкі, ля магілы свайго мезенца, выкурыў цыгарэціну, з курывам тады было нармальна, пасля першай адразу ж прыпаліў і другую, і трэцюю. І

наважыўся, выстругаў зноў жа сякерай з голькі арэшыны крыж, паставіў на месцы пахавання мезенца. Распраміўся, узняў галаву, зірнуў у вока сонцу, яшчэ раз на развітанне агледзеў чарназёмную кучу гнязда чорнага бусла:

— Ну вось, пабраталіся, парадніліся крывёй, акураціст. Да сустрэчы.

У крынічцы спаласнуў рукі, асвяжыў вадою спатнелы і бледны твар, і не азіраючыся, пайшоў з лесу дамоў. Без вясельца, без ясянька для яго.

Без вясельца ён заставаўся ўсе гэтыя доўгія і няпэўныя гады, плаваў па рацэ з абломкам. Пра вясельца ён згадаў, калі ў мінулую зіму ў іх вясковым клубе зайшла гаворка пра тое, што варта тут утварыць заказнік, што дзяржава думае пра іх і клапоціцца. Кіраваць лодкай можна, канешне, і абломкам і палкай нейкай. Рэчка іх невялікая і не такая ўжо глыбокая, а ў апошнія гады і зусім абмялела. Але ўсё роўна сорам, ганьба здароваму мужыку, паляўнічаму і рыбаку абыходзіцца не вяслом, а дзеравячынай. Сярод жа лесу жыве. Захавае заказнік лес, ацалее ясянёк, будзе вясельца. Але толькі ён так падумаў, як заныў адсечаны і пахаваны пад ясенем-бацькам мезенец. Нібыта ён не адсякаў яго і не пахаваў, крыжа яму не ставіў.

Зала ўсхвалявана, глыбінна-глуха гула, мяркуючы, як бы не пакрыўдзіць дзяржаву і самім не прагадаць. Пасля сакратара райкама партыі заікалася ахова прыроды. Яе раённы старшыня з былых меліяратараў і старшынь калгаса, чалавек, які раней нішчыў усё тут, а цяпер вось ахоўнік. Лёс гуляе з чалавекамі, а партыя расстаўляе іх па месцах. Галоўны ахоўнік, значыцца, і галоўны браканьер. Але такіх людзей слухаць варта. Хто ж як не злодзей падкажа, як лепш украсці і засцерагчыся ад крадзяжу. І, пэўна, дарэмна, дарэмна тым вечарам яму давалі слова. Хаця, хто ведае, начальства нічога не робіць проста так. Далі, значыцца, было ў іх нешта наўме, мелася свая мэта: не заўсёды зразумелы ўсім іншым сэнс. І зала слухала ахову прыроды, імкнучыся больш спасцігнуць не тое, што выказвалася ёю гладка, а тое, перад чым яна заікалася. І шмат чаго

з гэтага заікання ўцяміла. Адсечаны палец Лазара Кагановіча ныў і свярбеў, хоць разувайся.

Пасля аховы прыроды можна было ставіць і кропку. Але зала аднеслася з павагай, сабралася з духам і выслухала ўсіх, хто да іх прыехаў і пажадаў з імі гаварыць. Хаця нічога новага словамі сваімі яны не сказалі. Усё пра тыя ж самыя рэлікты, унікальнасць ды яшчэ чорт нагу зломіць пра што. Аб тым, з чым трэба есці іх зямлю, як дыхаць і хадзіць па ёй. Усё правільна, і пранікнёна, і з болем. Але ж боль той быў іх, хто жыў на гэтай зямлі. Застарэлы і закарэлы, непазбыўны і схаваны. Ціхмяны, пакорлівы боль жывых, але ўжо як бы і нябожчыкаў, жывымі пахаваных.

Цяпер жа іх ахопленыя тленам мошчы спрабавалі выцягнуць з зямлі і запісаць як святыя. Перашкаджалі спакойна спачываць нябожчыкам, датлець дашчэнту і развеяцца пылам на гэтай благаслаўлёнай зямлі. Пазбаўлялі апошняй зямной і райскай уцехі.

— Усё ясна, — даў выказацца апошняму выступоўцу Толя Чорны. — Здавайце, хлопцы, стрэльбы. Ні па ліса, ні па зайца больш нам не хадзіць.

— І ягады больш у лесе не збіраць, і грыба не падняць, — зажурылася, падтрымала яго сляпая Аўронія. — Бачу пустыню перад сабою, бачу пустыню, дзеткі мае мілыя.

— М-м-м, — зноў замычэў нямы пастух. Але на гэты раз зацята і пранізліва, так, што не вытрываў і падхапіўся сакратар райкама.

— На пытанні першых двух таварышаў я адкажу, магу адказаць. Але што пытаецца таварыш трэці? — гаварыў ён зноў гучна і перакрыў мыканне нямога пастуха з медалькам «За отвагу» паверх кухвайкі.

— Не звяртайце ўвагі. Гэта ён так крычыць за радзіму, за Сталіна, — мармытнуў сам сабе, але так, што пачулі ўсе, Толя Белы.

Ад рогату, здалося, пачала хістацца і пайшла ўгару столь.

— Глядзі, і падсеў да грузіна. Са Сталіным сеў...

— Гога, супакой яго... Заткні яму глотку, а то зойдзецца...

Паплыла, пасвятлела ад усмешак зала. Смяяліся сляпая Аўронія і глухі Марка, дзеці, што цішком пралезлі ў залу і пазашываліся па кутках. Смяяліся

ўсе чатыры вёскі. І смех іх быў няўцешны. Адзін толькі Лазар быў сур'ёзны і пахмурны.

— Хопіць, не смешна, — заходзячыся ад рогату, грымнуў кулаком па стале старшыня калгаса. — Мы пытанне прыйшлі рашаць, а не смешкі ладзіць. Кіраўнікі дзяржавы прыйшлі да народа.

— Доўга ішлі... Якой дарогай раней хадзілі? Зарасла да нас дарога. — Яшчэ на хвалі рогату пачулася з залы. Але старшыня абсек гаварыльшчыкаў:

— Дзе хадзілі — гэта іх справа. Мо ж не адзін у іх калгас. А нам трэба рашаць свае. Толькі нам, у нас дзве тысячы галоў буйной рагатай жывёлы...

— О, дзе пасвіць будзем пры заказніку, намучымся, — адгукнуліся з залы пастухі.

— У нас пад тысячу двароў, і ў кожным печ.

— Дзе дровы будзем браць, — выдыхнула ўжо ўся зала. — Да рэчкі не падысці, рыбіны не паймаць... Сена не ўкасіць.

— Але дзяржава, дзяржава, — пацёг быў зноў старшыня калгаса, ды яго перапыніла Дзева Марыя. Яна сядзела ў першых радах, адразу на двух крэслах, на адным не месцілася. І было ў ёй два жаночыя ці паўтара мужчынскага росту. Рабіла даяркай. Аблепленая з усіх бакоў аднавяскоўцамі, яна паўстала як з мурашніку і, валячы крэслы і людзей, што сядзелі на іх і заміналі ёй, танкам рушыла на прэзідыум:

— Што ты, Аўгуст, пра буйную рагатую жывёлу і дзяржаву заладзіў...

— Дзева Марыя, Дзева Марыя, сядзь і супакойся, — не ведаючы, п'яная яна ці цвярозая, падняўся Ягор Дарожкін, ростам і вагою накшталт яе, адзіны ў зале, хто мог уціхамірыць яе і саўладаць з ёй.

— Я Дзева Марыя, я Дзева Марыя, але не супакоюся, пакуль не стану маці-гераіняй. Мяне сама дзяржава падахвочвае і брухаціць. Мужчыны ж няма, а я кожны год грубая.

Гэта была яе каронка, і па гэтых словах можна было меркаваць, што яна п'яная. Але, на дзіва ўсім, Дзева Марыя тым вечарам не брала ў рот і кроплі. Аб чым яна адразу і паведаміла, а каб пацвердзіць гэта, яшчэ і дыхнула, хукнула ў твар Дарожкіну, і ён супакоена сеў.

— Цвярозая я, цвярозая, хоць усю жытку і п'яная. І за ўсе свае п'яныя гады хачу сёння адказ пачуць. Першы раз бачу ў адной кучы столькі начальства высокага. Толькі каторы з вас самы высокі, не разумею. Каторы з вас? Гэты ці той? — Яна тыцнула ўдойным пальцам у бок сакратара райкама і старшыні райвыканкама. Абодва адначасова панурыліся і апусцілі вочы, скоса зірнуўшы адзін на аднаго. І гэтак жа адначасова ўскінулі галовы. Дзева Марыя, шукаючы паміж іх галоўнага, на абодвух паківала пальцам. Але так і не знайшла. Яны ўсталі, у нечым вельмі падобныя адзін на аднаго. Аднаго росту, масці і хударлявасці. Але Дзеве Марыі нешта ў іх, напэўна, не спадабалася.

— А, абодва не па маім чэраве, — сказала яна, махнула рукой і павярнулася тварам да залы.

Але нібыта штосьці прыгадала раптам, стала зноў тварам да сакратара. Нацэліла той самы свой удойны і набраклы ад соляў палец, што выпнуўся на яе руцэ ўжо, не разгінаўся, як пытальнік.

— А я так на цябе спадзявалася. Я так табе верыла. Ты хоць помніш мяне?

Сакратар узняў галаву і, сама стараннасць і ўвага, утаропіўся ў Дзеву Марыю. Але наўрад ці ён бачыў яе. Твар яго застаўся замкнёна непранікальным.

— Не помніш, — сказала Дзева Марыя. — І не хочаш помніць. Я напомню. Я не гордая. Я да першага мужыка толькі была ганарлівая...

Усхапіўся старшыня калгаса. Але Дзева Марыя не дазволіла яму гаварыць:

— Вось, сакратар, як на судзе, старшыня — сведка. Ён хоць і старшыня, але не хлуслівы. Пацвердзі, Аўгуст, гэта ён разуў і раздзеў маіх дзяцей. Украў у іх паліто і баціначкі...

— Дзева Марыя, — усё ж паспеў перасцерагчы яе старшыня.

— Ну што, Дзева, ну што, Дзева. Дзева сваё дзела ведае і робіць. А ты напніся і ўспомні, якія боцікі, якія камбінезончыкі маім дзеткам даслалі з Канады...

— Браты нашы і сёстры ў Хрысце даслалі, — падала голас з глыбіні залы сляпая Аўроння.

— Вот іменна, браты і сёстры, гідра заморская

пашкадавала. А ты, старшыня, а ты, сакратар, — улада наша зямная. А вы людзі — суседзі? Толя Чорны? Ты дзе, Чарненка? Дзе твая бандзіцкая чорная морда схавалася?

— Та людцы добрыя, абароньце і спыніце, што вона абзывае... Вош усяка дробна...

— Я вош, вош прызнаюся, — сказала Дзева Марыя, — толькі буйная, як наша буйная рагатая жывёла. Бог даў мне і памяць. А вас памяці пазбавіў... Як вы ўсім мірам і ад імя савецкай улады адбіралі ў маіх дзетак боцікі і камбінезончыкі, жвачку з рота выдзіралі, якія ж вы праведныя былі, якія ж савецкія. Дзеці мае, галодныя і халодныя, за тую жвачку радзіму прадалі. Маўчыце, не помніце?..

Зала помніла і таму маўчала. Нават Толя Чорны аціх.

Гэта адбылося тут жа, у клубе. І тады Толя Чорны крычаў і абураўся больш за ўсіх: «Та цэ мы нішчыя, ці што? Та цэ мы не савецкія? Відобраць ці посылкі, а хто ўзяў іх — відселіць, відлучыць...»

Пасылкі ў вёску прыйшлі з-за мяжы, з-за акіяна, ад баптыстаў. І атрымалі іх баптысты. Баптыстка была старая Аўроння. А ўсе родзічы Толі Чорнага былі няверуючыя. З райкама і райвыканкама прыскочыла цэлая камісія. У клубе адбыўся суд над баптыстамі, што атрымалі пасылкі.

— Ганьба, таварышы, сорам, — гаварыў тады сакратар райкама. — У нас такая магутная савецкая дзяржава, перамагла, паставіла на калені фашызм. У нас савецкая ўлада — самая лепшая на свеце, самая гуманная. А мы бяром абноскі з чужых плеч. Што пра нас падумаюць, як на нас у свеце паглядзяць. Мы ж савецкія людзі. Падумайце толькі, таварышы...

Дзева Марыя тады падумала і гатова была скрозь зямлю праваліцца, сорам браў і перад светам, а асабліва перад суседзямі і дзецьмі сваімі. І яна адразу пасля сходу таго аддала камісіі ўсё, што атрымала з-за акіяна. Камісія на чале з сакратаром зайшла ў яе хату паглядзець, што прыслалі браты і сёстры. Сакратар тады толькі прыступіў да сваёй пасады, зірнуў ён на дзіцячыя кідкія і яркія камбінезончыкі, што дрыготкімі рукамі трымала Дзева Марыя, і нічога не сказаў. Яна яго запытала:

— Адсылаць?

Ён таксама моўчкі ababeг вокам па хаце, па дзецях, што запытальна выстраіліся перад ім і маці, і, сцяўшы губы, выйшаў за парог. Дзева Марыя зразумела гэта як асуджэнне і грэблівасць да таго, што яна ўчыніла. Гатова была аддаць не толькі дасланае, але і сваё. Толькі б не чапалі яе, не асірацілі дзяцей. Заходзячыся ад страху, здзерла боцікі з ног у дачок і камбінезончыкі з плеч. І цяпер яна пазбаўлялася ад тых далёкіх сваіх страхоццяў:

— Няма таго, у каго можна спытаць. Няма таго, каму можна сказаць. Няма чаго мне і казаць... Сама сабе, адна ўначы магу толькі думаць: дзе ты была, дзяржава, усе гэтыя гады, куды глядзела, аб кім пяклася і клапацілася, пакуль народ быў яшчэ жывы? Пакуль я яшчэ дзевай па совесці і чэсці была? Ты ж мяне і згвалціла, дзяржава. — І Дзева Марыя заплакала. Пад яе рост і камплекцыю слёзы, здавалася, павінны быць пад лясны арэх і ліцца ракой. Але яны, нечакана ўсім, беглі скупа і былі, як раса на непагодны і хмурны дзень, дробненькія. Мо гэтым яна і працяла залу.

Дзеву Марыю ў калгасе добра ведалі. Нарадзіць шасцёра дзяцей, і без мужа, заўсёды без мужа, гэта ж не жартачкі. Калі так пойдзе далей, сапраўды стане Дзева Марыя маці-гераіняй. Калгас пасобіць. Такім жа чынам і ўсюды ў героі выходзяць: усім калгасам аруць, а на аднаго пішуць. Баба яна не без цара ў галаве, справу сваю ведае. Толькі занадта ўжо шмат у ёй жаночага, плоці, мяса і слоў. Але вось, бачаць усе, яшчэ і слёзы ёсць і можа сказаць ад сябе і за ўсіх і кожнага. Да чаго тут не прывыклі, таму што не па-людску гэта: на ўвесь свет выстаўляць раны і свой боль. Нехта, зразумела, і пашкадуе. Народ розны: цяжкі, лёгкі, спагадлівы і не вельмі. Адзін пашкадуе, другі ўсміхнецца, а трэці і нічога не скажа, але вока ў яго і сэрца такія, што лепей свой боль яму не паказваць.

І на тую хвіліну прэзідыум нібыта пакінуў сход. Начальнікава вока пайшло ў неабсяжную далечыню, у светлую, пэўна, будучыню, дзе такім дзевам няма месца, дзе ўсе дзевы і сапраўды — дзевы і дзіва. Выракліся яе мужчыны, што сядзелі ў зале, панура апусцілі галовы. Толькі жанчыны і тыя з іх,

што сядзелі ў паўзмроку, пачалі шморгаць і смаркацца ў хусткі.

— Не веру, не веру я табе, дзяржава, — высокім голасам па-піянерску крычала Дзева Марыя. — Не веру тваёй дабрыні, літасцівасці і ласцы. Зверу — запаведнік, а людзям што? Хто салгаў толькі раз, ужо лжэ ўсё жыццё. Не верце ім, людзі, — трубна і не вельмі прыстойна высмаркалася ў прыпол сукенкі і слановымі нагамі, зносячы ўсё на сваім шляху, куляючы крэсла, мужчынападобная, груваcткая і нязграбная, што калгасны з'езджаны конь ці трактар, пайшла з клуба. Каля парога прыпынілася, галава вышэй вершніка, твар пад белай столлю што месяц на небе, і голасам, які, падобна, сыходзіў адтуль жа, з неба:

— Вымрам усе спакойна, па сваёй ахвоце і без аховы, як маманты паміралі. Але ў сваім і пры сваім лесе. Я першая супраць заказніка.

На гэтым сход можна было і спыняць. Але што ж гэта за калгас, калі ён не мае свайго калгаснага разумніка... Не адзіны такі разумнік знайшоўся і тут.

— Лес — наша багацце, — абвясціў магазіншчык, чалавек заможны і без таго лесу. А за ім паштальён, што начытаўся газет з сваёй сумкі:

— Беражыце прыроду, мацер вашу...

З тым жа, як па пісаным, выступіў настаўнік. Магазіншчыка і паштальёна далей першых слоў не пусцілі. Настаўніка слухалі да канца, але па тым, што адразу ўсчалося тут, нібы і не чулі, нібыта ён нічога і не гаварыў і не было яго тут зусім.

— Бачу пустыню, бачу пустыню, — шаптала і дробна хрысцілася сляпая Аўронння, маці Дзевы Марыі. Як карова, мыкаў нямы пастух. Галасілі, глушачы і тых, хто меў слых, глухія. Разам з народам былі Сталін і Берыя. Санлівым голасам адсечанага мезенца лямантаваў Лазар Кагановіч. Не патрэбны, не патрэбны яго ясяньку дзяржаўны клопат. Мо ён тады і захаваецца. Расце лес — хай расце. Не дай яму бог зведаць клопат зверху. Пачнуць клапаціцца — вынішчаць, звядуць усё да апошняга дрэва. Гэта ўжо праверана і даказана і наперад прадпісана. У дзяржавы рука цяжкая. Яна не разбіраецца і азірацца не звыкла, можа адсекчы не толькі мезенец, але і ўсю нагу і галаву знесці. А так

ясянёк расце ў яго лесе. З яго яшчэ атрымаецца добрае вясельца, а то і два. За гэты час ён павінен ужо быў увабрацца ў сілу, набраць і вышыні, і таўшчыні.

У кожнага з чатырох вёсак знайшоўся ў лесе свой ясянёк, дубок, бяроза і лазовы кусток, з якога адзін дзёр лыка, другі насіў бярозавік, трэці ладзіў вясельца, а бабы і дзеці збіралі ягады, падымалі грыб. Не ведаючы забароны, пасвілася і сыцілася свая і калгасная жывёла. І народ не дазволіў адлучыць сябе ад лесу. Не згадзіўся даць дабро на заказнік. Не даверыў дзяржаве самае апошняе і запаветнае, што ў яго ад дзядоў яшчэ захавалася. Не паверыў дзяржаве. Хай будзе з тым лесам, што яму наканавана: згарэць дык згарэць, упасці і згніць дык згніць. Яны застануцца з ім і пад ім назаўсёды. Сам Бог падараваў ім гэта, кінуў у іх воды дрэва, і зрабіліся тыя воды салодкімі ім.

Агульны сход калгаснікаў «Верны шлях», жыхары ўсіх чатырох яго вёсак, як запісалі ў пратаколе, аднадушна прагаласаваў супраць заказніка. Абаранілі свой лес. Перамаглі і разгубіліся. Аглухлі ад цішыні і міру і як папрырасталі да крэслаў, нібыта разыходзіцца ім трэба было не па сваіх хатах, а немаведама куды. І яны прыселі перад далёкай дарогай, каб лёгкай яна была і шчаслівай.

Прыклад і каманду разыходзіцца падаў прэзідыум. Але і тут, калі начальства было ўжо на нагах і пачала разварушвацца зала, выйшла затрымка. Падняліся і крочылі да прэзідыума трое вясковых разумнікаў: настаўнік, магазіншчык і паштальён, каторыя, паколькі рашэнне было аднадушным, ні «за», ні «супраць» не галасавалі.

— Просьба ў нас такая і наказ, — сказаў настаўнік, звяртаючыся да сакратара райкама і старшыні райвыканкама. — Абодва вы кандыдаты ў дэпутаты, і мы даём вам наказ, калі ўжо з заказнікам аднадушна: каб стаяў наш лес, каб не лез у яго леспрамгас.

Наказ быў прыняты ўжо ў густых клубах тытунёвага дыму. Народ пакідаў залу. Мужчыны, раней чым выйсці на вуліцу, хапаліся закурыць, а перад тым, як крочыць у цемру, на парозе ўжо, і зацягнуцца. Дым поўз у залу хвалямі і ахутваў яе. У тым

дыме, як на полі бітвы, стаяў прэзідыум і чакаў, калі дадуць дарогу і яму.

— Правільны ў нас народ, — гледзячы ў плечы мужыкоў, гаварыў старшыні калгаса сакратар райкама. — Залаты ў нас народ, як разумее генеральную нашу лінію. Атрымаеш новы трактар. Заўсёды трэба ісці не да крыкуноў і пісак, а да народа, раіцца з народам.

А народ, мужчыны і жанчыны, нехапатліва пакінуўшы клуб, адразу ж прыпускалі бягом. Разыходзіліся па адным, адчужаныя і маўклівыя, нібыта ніколі не ведалі адно аднаго. Крадком, навобмацак брылі да сваіх прытоеных уначы хат. Ляніва, нібыта баяліся нечага ці саромеліся, брахалі сабакі, раўла не кормленая ў той вечар жывёла.

— Слухай, дзіцятка, слухай. Здарылася гэта ў той старажытны час, калі Бог толькі сатварыў зямлю, а чалавека на ёй яшчэ не было. Не было на зямлі і зла. А толькі белыя-белыя птушкі сярод белага божага свету. Радасць такая бясконцая. Не пакідала сонейка неба, уtravala зямлю і свяціла птушкам, лашчыла іх і песціла. І ад той ласкі нябеснай пачалі расці ў іх крылы. Крылы ў птушак паявіліся не адразу. Спачатку былі так, абрубачкі нейкія, рукі не рукі, крылы не крылы. Намёк адзін. І сёння яшчэ на зямлі з таго далёкага часу захаваліся птушкі з тым намёкам. Як піянерчыкі, ходзяць па зямлі між людзьмі і птушкамі і ні да каго прыбіцца не могуць. Не могуць разгадаць намёку.

А вялікае мноства, амаль усе птушкі, разгадалі намёк. Не ленаваліся трывожыць яго і думаць. І сонейка ім дапамагло. Угрэла яно іх, і пачаў той намёк, добру маладцу ўрок, расці, аказваць сябе. Ходзяць яны па зямлі і на сонейка пазіраюць. Кожын раз, як зірнуць на яго, абрубачкі іх і ўвастануць. Птушкі імі як у ладкі білі, віталі так сонейка: дзень добры табе. Гэта ў птушак і сёння засталося. Бусел наш не проста так буслянку ладзіць на самай макаўцы дуба: каб сонейка першым бачыць. Толькі яно тварык свой з-за лесу і краін заморскіх пакажа, а бусел ужо на нагах і ў скокі кідаецца. Кожны божы дзень танцуе бусел на світанку ў сваім

кубле і крыламі белымі махае. «Дзякуй, дзякуй», — кажа. Галоўкай ківае і дзюбкай ахаладалай за ноч да сонейка цягнецца.

І іншыя птушкі тое ж самае. Прывычка, завядзёнка такая ў іх з дзедаўскага часу яшчэ.

— Бабо, бабо, а якія птушкі нарадзіліся, розныя ці адны? Якія птушкі нарадзіліся на нашай зямлі?

— Розныя, дзіцятка, усюды розныя. Свет жа вялікі, і яго розніць і красіць трэба. Але на нашай зямлі спачатку адны птушкі былі. Буслы. Белыя, белыя, як кужаль на ржышчы па першым марозе.

— І дзюбка белая, і хвосцік белы, і ножкі таксама белыя?

— Так, дзіцятка, і душа. Усё белае. Гэта потым доля наша горкая намяшала і чырвонага, і чорнага. А спачатку ўсё белае было, як у катка твайго грудка, святыя белыя птушкі вольна хадзілі па нашай зямлі з даўняй пары і па сённяшні дзень. Ад першага бусла, які і паклаў пачатак усяму нашаму буслінаму роду-племені. Быў ён на нагу лёгкі, вокам востры і розумам скоры. А што прыгожы ўжо — ні пяром апісаць, ні словамі перадаць. Усе буслы белыя, а ён аж бялюткі. Усім дадзены былі белыя світкі, толькі ён сваю яшчэ і насіць умеў. Усё акуратна ў яго было. І дзюбка, і галоўка, і перайка к перайку. І чужое вока на ім адпачывала.

Мо праз вока тое божае, праз сонейка ён упершыню і адчуў намёк. Пазначыла, зірнула сонейка на яго і павяло. Ён страпянуўся ўвесь. Ажывеў, самі сабой узняліся, ускінуліся ў неба абрубачкі. І пацягло, пацягло іх неба і сонейка, выпрастала. Ён узмахнуў імі, наструніўся, да гэтага толькі хадзіў па зямлі, а тут пабег з падскокам і падлётам. І ўсе іншыя буслы, ведама, калі адзін пабег, то яны стаяць не будуць, за ім памкнулі. Бягуць, абрубачкамі памахваюць, ад зямлі наравяць адарвацца. А зямля не пускае. Невялічка пясчынка, што да лапкі наліпла, а трымае, былінка маленькая, а з нагі збівае. І сонейка то звала, падымала, а то засціць і сляпіць пачало. Усе яны дзюбкамі ў зямлю і ўтыркнуліся. Адзіны толькі бусел устояў. Ківаў сонейку абрубачкам, дакараў перайкам. Але і ён доўга не вытрымаў, упаў ды яшчэ і праз галаву пераку-

ліўся, пашкодзіў перайка сваё дакорлівае. Праўду на свеце кажуць: карай, карай, ды не забывай — каго. Вось сонейка і пакарала яго.

Толькі кара тая на карысць нашаму буслу абярнулася. Пашкодзіў ён перайка моцна. Рана там, адкуль перайка расло, адкрылася. І на сэрцы прастрэльная рана, крыўдаванне, што прывязалі яго да зямлі. Нямілай яму зрабілася зямля. Ходзіць ён па ёй, корміцца, а глядзець на яе не хоча, як на мачыху, скоса пазірае. Сонейка, хоць і няласкава з ім абышлося, паманіла і раніла, павяло і абзямлячыла, і ўсё роўна хочацца буслу бліжэй да яго. Забыўся ён на сваю рану. Як убачыць ці ўспомніць сонейка, так адразу з усіх ног да яго. Цела плача і стогне, а душа рвецца, цесна ёй на зямлі. А крылляў няма, як былі абрубачкі, так і засталіся. Толькі брыдкімі зрабіліся, у струпах, крыві. І сонца, здавалася, вока сваё ад яго адвяло. То адпачывала на ім, а цяпер нос верне. Адвярнуліся і іншыя птушкі ад яго. Панятна, боль, ён яшчэ і пахне. Непрыгожа пахне. Зайдзі ў бедную хату, доўга не вытрываеш, на вуліцу, да свежага ветру прасіцца пачнеш. Верныя сябры і сяброўкі пакінулі яго.

А буслу няймецца. Кожны божы дзень знае сваё: адплюшчыць вочы і за сонейкам. Сонейка ад яго, а ён за ім. І гэтак не адзін дзень, год і не адзін век. Іншы б змогся, а ён не, толькі сваё вярэдзіць. І буслы, што засталіся вернымі яму, тое ж самае: бягуць і падаюць, бягуць і падаюць. Натрудзілі абрубачкі свае да мазалёў. І ўжо не абрубачкі то былі. Уга, як прарос іх боль, як апярыўся.

І надышоў дзень, не з самых лепшых, здаецца, таму што ў той дзень бусел быў галодны. Есці ён адмовіўся ўжо даўно. Адварочвала яго ад ежы. Высах ён, што трэска. Смерць прызывала яго да сябе. І як па смерць пайшоў ён у белых сваіх світках у чыстае поле. Павёў белых буслоў, каторыя яшчэ не кінулі яго. Сталі яны ў полі, засеялі ад краю да краю. Смерці была вялікая пажыва. І цень яе чорны пачаў ужо засціць ім вочы. Смерць развяла рукі, каб прыняць іх, і голас падала, куды ісці. Але толькі бусел, мо на галодны свой жывот, не пачуў. Пабег, паплыў пад ім пясок, пацягліся за ім травы, былінка маленькая ўплялася ў пер'е. Дасягнуў краю поля і

зямлі. Па ўсім, трэба было ўжо буслу падаць, перакульвацца, скручваючы шыю і губляючы пер'е. І здалося яму, што ён ужо ўпаў, ногі згубілі зямлю, пясчынка маленькая адпала, адсталі травы, знесла ветрам былінку чорную. Бусел праваліўся ў неба. Ён ляцеў. Зямля падкінула яго ў неба, абрубачкі падтрымалі, яны пераўтварыліся ўжо ў крылы. Сонейка пайшло насустрач буслу. І тады ён заспяваў. А разам з ім пачала спяваць і ўся чарада.

Вох, дзіцятка маё, каб ты толькі чула, як ён спяваў. Птушкі райскія так сёння не спяваюць. Анёлы на небе і тыя так няздольны. Ведама, першая на зямлі песня. Да гэтай пары зямля хоць і гожая, а ўсё роўна калечка, нямая. А тут у яе голас прарэзаўся, падала яна голас, мовіць нешта здолела. Над святой зямлёю ляцелі святыя белыя птушкі і спявалі святую белую песню.

— Я ведаю, я ведаю, бабо, якую яны песню спявалі: «Миллион, миллион белых роз...»

— Дзіцятка ты маё белае, які мільён, якія ружы. Мільён руж, мільён рублёў... Гэта ўжо сілас, гной, а не ружы і рублі. Рубель — вось гэта грошы. Адна ружа — кветка. Я ж табе казала: было гэта даўно, і зямля наша яшчэ не ведала дураты і распусты. Свет наш так пастроены, што спачатку адно толькі дабро, а потым ужо блажым. Зусім іншую песню спявалі буслы.

— Буслы спявалі? Вось я цябе і падлавіла, бабоўка ты мая. Буслы ж не пяюць!

— Як не пяюць, як не пяюць? Гэта хто ж табе такое сказаў?

— Ну, бабо ты мая, усе гавораць. Усе ведаюць...

— А ты вельмі ўсіх слухай. А пачала слухаць — вер, але і сумнявайся. Усё дурань толькі ведае. Што бачыць вокам, што чуе вухам — тое і ведае. А жыццё ні вокам, ні вухам не адгадаеш. Спрэс, паўсюдна і побач збываецца не тое, што можаш, а тое, чаго прагнеш. Вось праглі буслы лятаць, а крылляў не мелі, толькі намёк адзіны. А яны ўсё роўна паляцелі, таму што так хацелі, што аж капалі. І з чалавекам тое ж самае. Намёк яму да ўсяго прыкладзены. І ўсё, чаго ён толькі не пажадае, збудзецца. На тое яму і хаценне дадзена... Але ў адным яно маленькае, з камарыны піск. Снаўдае ён па зямлі, свярбіць яму, а што — не

разумее. А ў другім вось такое, як у бусла нашага. Спяваў ён, дзіцятка маё, спяваў, тае першае раніцы свайго жыцця ён спяваў. Ды яшчэ як, птушка ж наша вялікая, вольная. Неба ўгінаецца, калі ён ляціць, травы ніц сцелюцца. Зямля з нагі збіваецца, варта беламу буслу песню сваю заспяваць. Гэта потым ён ужо замоўк, пазней, пакрыўдзіўся, калі яго раздзялілі на дзве палавінкі і адну адлучылі ад другой. Нам, таксама сваёй палавінцы, перадаў сваю песню, а сабе пакінуў толькі стогн-клёкат. Так і мы, старыя, пакідаем усё на гэтым свеце вам, табе, дзіцятка, а самі стогнем і клякочам. А была, была ў нас песня.

Узышло, разгарэлася на небе сонейка, крыху ўгрэла зямлю. Павярнуўся да яго і абсох вусам колас, паскакалі жабкі да вады, мышкі — у норку. А мы, бабы, сталі ў загон. Поле перад намі жытнае, шырокае. Хустачкі на галаве ў нас белыя, сярпы ў руках спорыя і вострыя. Зірнулі мы на сонейка, умацаваліся на зямлі і пайшлі класці паклоны полю, з жытным коласам цалавацца і мілавацца, бяседу весці. Адна перад адной любыя і ўсе навыперадкі. Жнем, снапы вяжам і, як мужыкоў, на полі ставім. І стаяць яны, рукі ў брукі, падперазаныя, за намі цікуюць і пасміхваюцца. А мы і пра сонейка ўжо забыліся, паясніца колам, рукі што граблі, пот наш, а то і кроў на ржышчы. Голасу адна адной азвацца няма, языкі, што дручкі, пазападалі. Зямля, зямля, як жаба парэпаная, перад вачыма, і ногі нашы босыя і чырвоныя, як яны выстойваюць, трымаюць нас — адзін Бог ведае, і здаецца, што ўжо ўсё. Нага больш не ступае, рука не падымаецца, гізунты ўсе выперла. І тут як ветрыкам на цябе раптам павяваць пачало:

Ой, не ляжы, ветру, у полі,
Паміж горачак у разоры.
Ды ўстань, ветру, памаленьку,
Павей, ветрык, паціхеньку.

То сама ты, не памятаючы сябе, тым ветрыкам зрабілася. Заспявала, асвяжыла душу. І колас жытны мне падпявае:

Ой, я маладзенька, дый жыта жала.
Ой, маладзенька, дый жыта жала.
Ой, жала, жала дый шчыравала...

Спявае мой серп, спявае шырокае жытнае поле ў белай хустачцы, спявае зямля. Я зноў на свет нарадзілася...

— Вой, бабо, не нарадзілася ты, а збілася. Расказвала пра бусла, а сама заблудзілася ў жыце.

— Нічога я не збілася і не заблудзілася, дзіцятка маё. Пра бусла і яго песню расказвала табе, пра гэта і далей вяду. Вось такая была ў нашага бусла песня. І як ён спяваў, дай табе божа пачуць.

— Ты працягвай, працягвай, бабо, я пачую.

— Якi твой век, канешне, пачуеш. На тое ў цябе і вушкі.

— І намёк, бабо.

— І намёк, дзіцятка. А бусел твой нарадзіўся і лятае з песняй. Але толькі каб ведала ты, калі ёсць на свеце шчасце, то побач з ім у абдымку ходзіць і гора. Ёсць песня — ёсць і плач. З песні той плач пачаўся.

Спазналі птушкі песню, дамагліся языка і голасу. Было ім хораша, а стала яшчэ лепш. Удзень і ўначы стаяла ў небе, як пастыр, пасвіла статкі свае сонейка. А птушкі божыя ўслаўлялі і спявалі яму песню. Той песняй, чыстай і вясёлай, крыламі сваімі белымі рухалі, вярцелі зямлю. Зямля таксама не адразу вярцецца пачала, не адразу круглай зрабілася. Ведама, сатворана, зроблена рукамі, хоць і божымі, а падпраўляць трэба.

Вось птушкі і падпраўлялі. Прымусілі зямлю кружыцца. А круглай яна зрабілася ўжо ад кружэння, ад работы, што здадзена была ёй птушкамі. Тут ужо як з колам тым атрымліваецца. Прыблізна, на вока сваё, зрабіў яго чалавек. І, здаецца, не ўсюды кругла. Але стаў яго ў воз і ў каляіну, у дарогу. Дарога выправіць. Акругліць. Так вось і з зямлёй было. Узышло сонейка, замахалі крыламі птушкі, загучала песня, пайшла яна ў работу, асвяцілася і ўгрэлася. І сонейку весялей.

Бог сатварыў зямлю. Зямля нарадзіла птушак. Птушкі нарадзілі песню і ветрык. І так усюды, па ўсёй белай зямлі. І было хораша. Але не скажу, як на тым, а на белым свеце заўсёды і паўсюдна хораша — гэта нішто. Карціць, каб было яшчэ лепей. І пайшлі паміж птушкамі сваркі, пачаўся разлад з-за таго хораша і лепей. У каго нос больш доўгі, у

каго хвост больш прыгожы. Дайшло да таго, што пачалі песню дзяліць.

Бусел, што першы падняўся ў неба і першы заспяваў, да дзяльбы песні прыміраў іх і разводзіў. А тут не вытрымаў ці таксама заганарыўся. Зло, яно ліпкае. І на свеце так ужо заведзена: калі хочаш, каб штось у цябе звялося, пачні дзяліць. Раздзялі на ўсіх пароўну. І ўсе ў адзін дзень прачнуцца голымі, таму што шчасце не дзеліцца. Ёсць дык ёсць, а няма, даруй Бог.

Прыйшлі да нашага бусла два буслы і кажуць:

— Я спяваю лепей, — кажа адзін.

— Не, — не згодны другі. — Гэта я спяваю лепей.

— Ды абодва вы хараша спяваеце, — адказвае ім наш бусел.

— А я ўсё роўна лепей...

— Не, гэта я лепей...

Тады наш усердзіўся і кажа:

— Хопіць, надакучыла. Абодва вы добра спяваеце. Толькі лепей за ўсіх спяваю я сам. І ідзіце вы прэч ад мяне. Згіньце.

Але яны не згінулі, а аб'ядналіся і пачалі патрабаваць, каб ён падзяліўся з імі песняй і голасам.

— Дзялюся, — адказаў ім бусел з усмешкай. — Бярыце, нясіце, колькі хто з вас здолее.

Тут і іншыя буслы наскочылі, пачалі патрабаваць сваю долю. А доля бусліная адна і песня адна. Сапсавалі песню буслы галасамі злоснымі і брыдкімі, загубілі. Усе адзін супраць другога вайной пайшлі. Злоснасць скавала голас. Адно толькі і ўмеюць — галасіць і клекатаць.

Памерла песня, спыніла сваё кружэнне зямля, адкаснулася ад іх сонейка. Пайшло далёка-далёка, за высокія горы, чорныя долы і сіняе мора. І глад і мор напаў на зямлю і буслоў. Апрытомнелі яны, толькі позна ўжо. Песня, калі злоснасць не засціла ім больш вочы, была яшчэ ў іх жывая. Але мароз скаваў ім горла, не дазволіў спяваць. Толькі ў першага бусла, як у больш дужага, захаваўся яшчэ крыху голас. Але чарада прагнала яго. Навошта, калі ўсе знямелі, нехта адзін з голасам. Няроўна атрымлівалася. А яшчэ і за ганарыстасць прагнала, чаму не папярэдзіў, чаму, калі дадзена яму было, не збярог песню.

Прагналі са сваёй чарады буслы першага. І зрабі-

ліся першыя апошнімі. І падняли апошнія чараду ў неба. І павялі яе да цяпла і сонца, што выраклася іх. Крыллі ў буслоў яшчэ захаваліся. Пайшлі на крыллях, наўздагон за сонцам. Спадзяваліся, што на краі зямлі дасягнуць яго і зноў здабудуць песню і голас. А бусел застаўся адзін на пакінутай усімі белай, але цяпер пад снегам ужо зямлі. Адзінюткі, як перст у чыстым белым полі. Няма дзе і няма да каго і галаву прытуліць. І тады ён засяваў. Вох, як ён спяваў. Не прывядзі гасподзь, дзіцятка, пачуць тую яго песню.

То была яго апошняя песня. Ён маліў чараду вярнуцца і пачаць усё спачатку. Успамінаў пачатак, боль і кроў, што выпалі на іх долю на гэтай зямлі. І хоць няласкавая яна цяпер да іх, халодная і галодная, яна ўсё ж іх. Нельга, нельга яе пакідаць. Але пачуў гэты яго заклік адзін толькі бусел. Вярнуўся, стары і знямажаны. Сеў на скамянелую зямлю і адразу ж памёр на ёй. А чарада пайшла сваёй дарогай.

То была, пэўна, і першая смерць на зямлі. Бусел апеў яе, апеў канчыну свайго брата. І пайшоў па чыстым белым полі насустрач сваёй смерці...

— Таксама памёр?

— Не, дзіцятка маё, не. Не да кожнага, хто шукае смерці, яна прыходзіць. Суджаны былі нашаму буслу і ўсяму яго роду яшчэ вялікія пакуты. Але пра тое я табе паведаю заўтра, дзіцятка маё.

— А я хачу сёння. Сёння, бабо.

— Не, Марэйка, не. Вось і Янка падпоўз, слухаць хоча, ды знямог, заснуў. І Андрэйчык з Ягорам, чую, пазяхаюць. Пара спаць Клаўцы і Зіне. Спі спакойна. Ноч на дварэ. І буслік наш ужо спіць. Калі моцна захочаш, ён прыйдзе да цябе ноччу і дaскажа ўсё, што з ім было. І мне ўжо час. Дагляджу да канца яшчэ адну ночку сваю казань.

— Як жа ты даглядзіш, бабо, ты ж сляпая?

— Дагляджу, дагляджу, дзіцятка, душа і без вачэй празарлівая.

— А не забудзеш за ноч, не прысніш?

— Не прысплю, не забуду. Калі прачнуся. Жыццё сваё не забываюць. Спі...

— Бабо, а бусел... А буська... А...

— І буська таксама спіць. Але ўранку ён прачнецца. Заўтра...

Аўгуст Серада быў вар'ятам. Зусім нармальны сёння калгасны вар'ят. Ён ехаў на сустрэчу і перагаворы з НЛА. Паўнамоцны прадстаўнік Зямлі, а праўдзівей, калгаса «Верны шлях» пры першым кантакце з іншапланецянамі. І апрануты ён быў адпаведна сваёй высокай місіі. Касцюм на ім нейтральнага дыпламатычнага тону, шэры ў палоску. Апошні ў яго вялікім гардэробе. Туфелькі-лакіраванкі, з выхадных, таксама апошнія, з заганай, праўда, але загана тая нябачна простаму воку зямляніна, калі не вельмі высока падцягваць штаны. Заднікі лопнулі. Абуваючы туфлі, Аўгуст меркаваў, што для іншапланецян падыдуць. Лакіраваныя ж. А што да трэшчыны, то няхай думаюць, што ў зямлян такая мода. Хай глядзяць лепш на гальштук. Гальштук у яго што трэба, на нагах не ўстоіш, яшчэ з часоў студэнцтва, з рудымі пальмамі і чорнымі папуасамі, і сам ён крыху папуас, зялёны ў крапінку. Другія суткі не спіць.

Можна было выспацца сёння, але які калгасны вар'ят спіць вясной, калі сонца ўжо ўзышло. І вельмі ж карцела яму сустрэцца з тым НЛА, паціснуць яго перапончатую лапу, зазірнуць у сферычныя вочы і сказаць...

Вось што сказаць, ён не ведаў. Хіба толькі гэта: вось табе, даражэнькі, ключы ад сейфа і калгасная пячатка, бяры і валодай намі. Запісвайся ў наш калгас, мо тады з тваёй дапамогаю і іншапланетнай літасцю і мы ў людзі выйдзем. Аддаць ключы і пячатку, а самому пайсці, легчы і адаспацца ў анабіёзным, на цэлы тыдзень, сне.

Гэта ўсё, канешне, жарт, але, як кажуць, у кожным жарце... І ў НЛА ён верыў, трэба ж чалавеку інтэлігентнаму, кіруючаму ў нешта верыць і на штосьці спадзявацца. А іншапланецяне даўно ўжо кружаць над яго зямлёй, па-над зямлёй калгаса «Верны шлях». Прыглядаюцца, мо і чакаюць, калі ўсе яны тут памруць, каб самім заняць зямлю. Гасподзь Бог, кажуць, пасля Чарнобыля палюбіў Беларусь і беларусаў. І яны павінны першымі пакінуць гэты свет.

Але іншапланецяне на іх вока яшчэ да Чарнобыля паклалі. Яшчэ да Чарнобыля Аўгуст Серада быў блізкі да таго, каб сустрэцца з імі. Ён з сябрам

дзяцінства, маёрам, каторы служыў у нейкім звышсакрэтным войску недзе ў Казахстане, сядзелі на ганку яго хаты і пад камарыны звон і дрыжэнне зорак на небе пілі гарэлку, карчоўку. Нечакана амаль над імі недзе на краі вёскі ўспыхнула зарыва. Глыбока ўначы зрабілася светла, як удзень. Светла і вельмі трывожна. Па ўсёй вёсцы прачнуліся і пачалі злосна брахаць сабакі. Спалохана зараўла жывёла. Прыпалі да зямлі і пачалі хавацца ў стрэхах хат кажаны.

— Ну вось, яны ўжо тут, — сказаў сябра-маёр, куляючы чарку.

— Хто ўжо тут? — здзівіўся Аўгуст.

— Лятаючыя талеркі, — маёр цвяроза і нядобра мружыў вочы, глядзеў на неба як скрозь планку прыцэлу. І свежы, толькі што з грады агурок у яго руцэ быў нібы патрон ці граната. Аўгуст адчуў зябкасць, цела, як у таго гурка, пайшло пухіркамі.

— Не падобна, — сказаў ён, — не падобна на лятаючую талерку, тут хутчэй бляха. Начоўкі лятаючыя.

— А ім усё роўна. Яны здольны набыць якую хочаш форму. Важна не форма, а змест.

— Хто ж яны такія, што за змест? Амерыканцы?

— Мо і амерыканцы. Сакрэтная нейкая іх зброя. Але хутчэй за ўсё іншапланецяне.

— Слухай, слухай, ты ж ваенны чалавек, маёр...

— Вось таму толькі табе па сакрэту магу сказаць, што гэта ці сакрэтная амерыканская зброя супраць нас, ці іншапланецяне. Стратэгічныя аб'екты ў акрузе ёсць?

— Мае кароўнікі... Ну і супрацьракетны пояс, — выдаў ваенную тайну Аўгуст, але не вельмі турбуючыся гэтым, таму што перад ім сядзеў чалавек таксама ваенны.

— Налівай, — падаў каманду маёр, — я так адразу і падумаў. Яны заўсёды з'яўляюцца там, дзе нешта ёсць. Табе як сябру скажу: мы страляем па іх, але атрымліваецца, што па сабе. Па сабе вядзем агонь. Заўсёды гіне чамусьці той, хто стрэліў.

— Дык мо не варта гэтага рабіць? Мо не трэба страляць першымі? — асцярожна спытаўся Аўгуст.

— Як? Як гэта не страляць? А бяспека краіны, бяспека народа і ўсяго чалавецтва?.. У, нячыстая

сіла, — маёр паказаў кулак начоўкам, што нерухома завіслі ў небе над імі. І яны хіснуліся і паплылі. Зарыва знікла, святло патухла. Зноў над зямлёю ўладарыла ноч, пазвоньвалі ў цемры камары і падміргвалі з неба зоркі. І паступова адступаў з душы страх, цяплела на сэрцы.

Такая вось была першая сустрэча Аўгуста з НЛА. Сустрэча, пра якую ён міжволі помніў і шмат думаў, мо прышэльцам проста карцела выпіць. Прыляцелі на чарку карчоўкі ў калгас «Верны шлях», намерыліся зайсці да яго, старшыні калгаса, а сябар-маёр іх прагнаў. Ваенны ёсць ваенны, яму больш зручнае неба ў генеральскіх лампасах, неба ў агні артылерыйскіх выбухаў, зоркі на пагонах, а не на небе. Маёры заўсёды ўсё псуюць, і дзевак, і космас, і зямлю асабліва, калі дацягваюцца да палкоўнікаў. Яны на ўсё згодныя і здольныя. Але ў гэтай краіне ўсё ж лепш быць вар'ятам-маёрам, чымсьці старшынёй калгаса.

Аўгуст крыху перабольшваў. Ён проста зайздросціў свайму сябру-маёру, каторы з'ехаў адсюль і даслужыўся да маёра, а ён застаўся, і яго зрабілі старшынёй калгаса. І ён міжволі звар'яцеў, таму што, жывучы ў калгасе «Верны шлях», захавацца немагчыма. Не хочаш быць вар'ятам — прымусяць, не ўмееш — навучаць, не можаш — пакажуць, і толькі так. Але нешта ўсё ж было ў той вечар, нешта здарылася на зямлі, калі ён сядзеў з сябрам і піў карчоўку. Як брахалі ж сабакі, як раўла жывёла, як спалохана шыліся ў стрэхі кажаны, а галоўнае, незабыўна тое адчуванне холаду паміж лапатак, прыгнечанасці, а потым палёгкі. Трывожная лёгкасць чакання незвычайнага, што захапіла і паглынула яго, як гэта бывае толькі ў дзяцінстве. З той пары гэтае трывожнае чаканне не пакідала яго.

Аўгуст Серада жыве ў чаканні цуду. Чакае іншапланецян. І НЛА вось-вось павінны завітаць у калгас «Верны шлях». Лятаючыя талеркі кружацца панад зямлёй. Яны абляпілі зямлю, і неяк аднойчы ён ледзь-ледзь не натрапіў на іх. Ён ехаў з сенажаці дамоў, і здалося яму, нібы штосьці прамільгнула каля яго, нешта круглае, чырвонае, шар нейкі ўбачыў у люстэрку. Не звярнуў увагі, вельмі ўжо стаміўся. Але на вясковай вуліцы яго перапынілі

жанчыны. Выйшлі з-пад сцен патанулых у цемры хат, замахалі рукамі:

— Старшыня, лятаючая талерка!

— Якая талерка? Дзе?

— Ды вунь жа, на поплаве. Чырванеецца, як воўчае вока, хіба не бачыш. Высаджваюцца.

Ён зірнуў у накірунку, куды паказвалі жанчыны. Сапраўды, штосьці там чырванела і круглілася. І зноў, як той незабыўнай ноччу, пачала раўці жывёла і забрахалі сабакі.

— Садзіцеся, едзем, — запрасіў ён жанчын, аднаму ехаць усё ж было ніякавата. Але і жанчыны ад яго запрашэння дружна адмовіліся:

— Вой, што ты... Мы баімося.

— А я не баюся, — крочыла наперад адна толькі Дзева Марыя, — хоць адзін раз са старшынёю разам пракачуся ў яго легкавушцы.

Але яе якраз і не хацеў садзіць у машыну Аўгуст. Дзеве Марыі быў больш прыдатны самазвал, а не легкавушка.

— Дзева Марыя, цябе не вытрымае мая тэхніка.

— Не бойся, старшыня, вытрымаеш ты, вытрымае твая тэхніка.

І пад трывожна ўзрушаны рогат і падахвочванне жанчын Дзева Марыя нечакана спрытна і лёгка ўпырхнула да яго на пярэдняе сядзенне.

— Слухай, Дзева Марыя, а калі яны нас забяруць і павязуць на другую планету?

— Ну і што ты думаеш, старшыня, нам з табой горш там будзе? Хто на гэтай зямлі вытрываў, таму ўжо аніякая іншая планета не страшная. Ды і з табой, старшыня, чаго мне баяцца? Ці гэта ты мяне баішся?

— Баюся, Дзева Марыя. Баюся. — Здаецца, пажартаваў Аўгуст, а на самай справе сказаў праўду. Лепш ужо іншапланецяне, чымсьці Дзева Марыя. Але і ад сустрэчы з прышэльцамі, якая мелася адбыцца, таксама было страшнавата. Іншапланецянін — гэта табе не сакратар райкама партыі, хаця невядома, хто горш, хто лепш, хто на гэтым свеце сапраўды іншапланецянін, а хто зямлянін. Марозам працінала скуру.

Але страх яго аказаўся дарэмным. Нечага было палохацца Дзевы Марыі, тым больш нейкіх там

іншапланецян. Свае гэта былі ў дошку людзі, звычайныя злодзеі. Прыехалі з-за ракі красці дровы. За ракой лесу не было — стэп. А карабель іх — талерка — тут ужо дакладна начоўкі, звычайны МАЗ з уключанымі падфарнікамі.

— Вось так заўсёды, — сказала Дзева Марыя, — чакаеш цуду, а табе насустрач рабая свіння.

Аўгуст пагадзіўся з ёй, і яны развіталіся. Ён высадзіў Дзеву Марыю, і жанчыны здзівіліся, што яны вярнуліся жывымі, а галоўнае — так хутка.

Але, не зважаючы на гэтыя дзве няўдалыя сустрэчы з НЛА, Аўгуст Серада ўсё ж пазнаёміўся з іншапланецянінам. Ён, аказваецца, жыў у яго пакоі. Вярнуўшыся да сябе дамоў, Аўгуст убачыў яго ў пустой шклянцы, што стаяла на падаконніку каля ложка. То быў дзівосных памераў павук-крыжавік. Першым памкненнем Аўгуста быў намер забіць і выкінуць таго павука-крыжавіка. Ён яшчэ з дзяцінства ведаў, што таму, хто заб'е павука, даруецца сорак грахоў. А грахоў тых на яго сумленні мелася куды больш. Ва ўсёй акрузе не хопіць павукоў. І нейкі час наглядаючы, як павук ёрзае па гладкім і коўзкім шкле шклянкі сустаўным сваім мнаганожжам, як лупіць сферычнае вока скрозь гэтае шкло, што павялічвала яго, вырашыў: хай жыве. Чым не прыхадзень, чым не іншапланецянін. Было, было ў павуку нешта незямное, што адначасова палохала і прыцягвала. Хай жыве ў шклянай бясплоднасці. Папраўдзе прышэлец — вылезе, не сканае, вылезе, незямной сваёй сілай успора шклянку, бластарам-лазерам разрэжа яе ці развесіць павуціну і на тонкай нітачцы падымецца, выйдзе вонку і захаваецца. А не — сорак грахоў далоў.

Сёння ішоў саракавы дзень, як павук сядзеў у пакоі Аўгуста ўсё ў той жа шклянцы, што стаяла на падаконніку каля яго ложка, шалёны дзень, а між іншым, дык і зусім нармальны ў калаўроце жыцця Аўгуста. Вось ужо сапраўды: інакшых не дадзена. І сёння яму дакладна паведамілі, што ў калгасе «Верны шлях» прызямліўся неапазнаны лятаючы аб'ект. І хаця з самага ранку яму не было калі і дыхнуць, а далей — больш і горш, ён рашыў плюнуць на ўсе клопаты і завітаць з візітам да іншапланецян. Звычайная чалавечая цікаўнасць перамагла абавязак.

Праўда, раней, чым выправіцца ў дарогу, ён кінуў жэрабя: што выпадзе — арол ці рэшка. Па натуры заўсёды быў крыху гульцом: жывы ў шклянцы павук-іншапланецянін — у дарогу, к чорту ўсё, не — з галавой у калгасны хамут, і наперад, буланы.

Павук-іншапланецянін быў жывы. Больш таго, ашклёны шкляной, прывіднай воляй і няволяй, вельмі дзейны. Што каморнік цыркульнай сваёй меркай, няспынна вымяраў сустаўнымі высахлымі лапкамі дно шклянкі. Ногі ў крыжавіка відавочна ўсохлі, асабліва ў каленях, там, дзе, Аўгуст лічыў, у павука павінна быць калена. Прыкметна ўцягло ў чэрава. Павук зрабіўся надзвычай прыгожым. Залаціста-чорны, а крыж белы, нібыта кужаль на ржышчы. А больш за ўсё і здзівіла, і ўразіла Аўгуста — не было ў празрыстай цямніцы ніякіх адыходаў паднявольнага жыцця павука. Шклянка стэрыльна чыстая, як сусветная ідэя. І Аўгуст палюбіў павука, адчуў, што ён яму блізкі і дарагі. Гэта ж трэба, нідзе ні павуцінкі, ні нават маленькага намёку на павуціну. Нібыта не павук сядзеў у шклянцы, а жыхар неба нейкі.

— Вось гэта культура, вось гэта дрэсіроўка! — з захапленнем усклікнуў Аўгуст і паабяцаў павуку: — Вярнуся, дам вольную. Выпушчу на свабоду. Чакай.

І, не марудзячы, хапатліва пераапрануўся і пакапацеў на сустрэчу з НЛА.

Аўгуст Серада быў вар'ятам. Так ён сам пра сябе думаў: старшыня ўсіх вар'ятаў калгаса «Верны шлях». Пры той нагрузцы і коле абавязкаў, якія даводзілася яму выконваць, нармальны чалавек ужо б даўно павесіўся. А ён жыў і, больш таго, штосьці яшчэ мог, некуды паспяваў, хаця гэта было неверагодна і немагчыма.

Ужо даўно ніхто не толькі ў асобна ўзятым калгасе, але і ў краіне нічога не можа, а краіна не паспявае сама за сабой, і чарговымі кідкамі ў вар'яцтва. Тое, што яшчэ мінуту назад было непарушна і адзіна сапраўдна, ужо ў наступную мінуту — ілжыва і шкодна. Народ злы, недаверлівы і слабы. Улады няма, няма пастаянства, адказнасці і парадку — няма жыцця. Чарнобыль не проста аслабіў тутэйшага чалавека, ён забіў яго. Усе яны тут ужо нябожчыкі ці кандыдаты ў нябожчыкі, таму так

ліхаманкава, нібы ў прыступе нейкага параксізму, пажыраюць сябе працаю.

Асабліва дзейная зона, зямля мерцвякоў. Нябожчыкі цягавітыя, што коні. Аўгуст быў там сярод іх, бачыў усё на свае вока. З раёна, а мо і са сталіцы, ды не маленькай, а вялікай, пэўна, быў спушчаны загад: стварыць у калгасе лятучы атрад паляводаў і механізатараў і накіраваць яго ў зону, каб гэты атрад там араў, сеяў, касіў і ўбіраў.

Там, пэўна, ён і падхапіў заразу, нябачны вірус вар'яцтва. Вар'яты ўсіх краін і стагоддзяў вельмі патаемныя. Скрытнымі былі Сталін і Гітлер, патаемнай зрабілася адразу ўся краіна, калі ёю пачалі кіраваць яснавяльможныя нябожчыкі, што паўставалі з парасчыняных магіл, былой апошняй вайны салдаты і партызаны. Каля іх няма ні дзяцей, ні ўнукаў. Хаты іх пустыя, хлявы маўклівыя, палі амярцвелі на тысячагоддзі. Самі яны нелегалы на роднай зямлі. Бежанцы — ізгоі мірнага часу — галоснасці і дэмакратыі. Пасля акупацыі іхняй зямлі мірным атамам іх адсюль выселілі, але яны вярнуліся. Вярнуліся не людзі — нелюдзі, фантомы перабудовы, атамныя мутанты. На іх палююць амаль з сабакамі, пакуль яшчэ не адстрэльваюць. Ловяць у балоце, у кустах, вымарачных хатах. Нелюдзі і фантомы здольныя плакаць і плачуць ад людскай і дзяржаўнай міласэрнасці да іх. Плачуць уначы пад цыганскім сонцам — поўняй, калі аруць і сеюць жыта на сваіх радыеактыўных сотках. Плачуць удзень, калі няма каму ў хаце падаць і голасу. Плачуць, выпаўзаючы на божае святло, гледзячы на неба і зямлю.

Зямля, што з табой сатварылі твае дабрадзеі і карміцелі! Белая святая зямля пад белымі крыламі тваіх боскіх птушак-буслоў, як ты перавярнулася ў год тысячагоддзя пасля прыняцця крыжа. Прыйшла, упала зорка Палын, і ты ўжо больш не белая. Ты сёння чорная на ўсё наступнае тысячагоддзе. Бог кінуў у твае воды дрэва, і зрабіліся яны салодкімі. Чалавек кінуў у тыя ж воды нешта нябачнае, і зрабіліся яны горкімі яму. Яснавяльможныя айцы-свяціцелі аказаліся вялікімі лгунамі, ішлі як пасланнікі раю, а абярнуліся ў пасланцаў пекла. Хлябцы ў іх руках ператварыліся ў вугаль. Аліўкавая

галінка пабарвавела і скрывавела, бо то была не галінка, а меч. Голуб і галубка клююць людскую пячонку. Кроўю мочыцца, крывавымі слязьмі плача і кроўю ўмываецца сам чалавек. Дзеці пры зачацці камянеюць у лоне маці, а народжаныя, адчуўшы зямлю, адразу ж пакідаюць яе. Збягаюць ад гульні ў жыццё на радыеактыўных сметніках гісторыі, ад сцягоў-цацак, бронзавых і бетонных ідалаў, што з-за непатрэбнасці выкінулі на той жа сметнік багі дваццатага стагоддзя. Уцёкамі на той свет завяршаюць свой зямны шлях звяры, гады і птушкі. Цінькае, плача невядома на якім свеце прывязаная да апусцелай і мёртвай хаты сініца.

Як перад другім прышэсцем аруць і сеюць жыта і бульбу нябожчыкі. Жыта не на жыццё, а на смерць. Заўтра, а мо і сёння ўжо смерць з'явіцца сюды і пажне багаты ўраджай. І нічога, што каса яе тупая і ржавая, больш і прыгажэй будуць мучыцца. Нічога, што яна не мае зубоў, невідушчая. Сляпыя і бяззубыя — яны ненажэрныя, яны чалавечыну спажываюць. Радзіма — яна кроў любіць, кроўю мацуецца. Цячэ ў сусекі Радзімы радыеактыўнае жыта, грыміць па бункерах радыеактыўная бульба. Ёсць хлеба кус, будзе чарка, будзе скварка, у лабірынтах тупікоў вялікіх станцый стаяць ужо каторы год вагоны з чарнобыльскай свінінай і ялавічынай. Нябожчыкаў у радзімы хоць плот гарадзі. І яны не ляжаць склаўшы рукі, яны рупяцца, у крывавым поце здабываюць хлеб надзённы сабе і нам. І не толькі ў зоне, за калючым дротам, гэта ўжо сапраўды фантомы, нелегалы. А ёсць фантомы легальныя. Іх радзіма бачыць, чуе і ведае. Але гуляе з імі ў нейкую захоплена цікавую гульню. Да ўсяго іншага наша радзіма любіць яшчэ і гуляць у гульні са сваімі сынамі. Так яна ў свой час гуляла з Сахаравым, Салжаніцыным, Растраповічам і нават пані Аліл уевай, а цяпер вось, налаўчыўшыся, з усім народам, які стаяў некалі каля калыскі гэтай радзімы-маці. Сапраўды, нязведаныя дарогі твае, Госпадзі: ты нас парадзіў, ты нас і заб'еш.

Чарнобыльская гульня нашай дарагой маці са сваімі дзецьмі крыху цнатлівая і ладзіцца на тым, што яна, здаецца, і не мае дзяцей. Нехта сказаў, што немагчыма быць трохі цяжарнай. Вось гэта

няпраўда. Наша маці цяжарная намі толькі трошкі. Яна выконвае адначасова дзве ролі: Дзевы Багародзіцы і Марыі Магдалены. Дзева Багародзіца, канешне, нявінная і чыстая. Ну, а што да Марыі Магдалены, то тут... Але самае галоўнае, што наша дарагая маці гэтыя дзве ролі прыгожа сумяшчае. Яна і гуляшчая дзеўка, яна і нявінная. І тая яе зямля, каторая таксама аплоднена радыеактыўным мірным насеннем, на якую ў свой час, пэўна, не хапіла калючага дроту, лічыцца «абмежавана прыдатнай для сельгасвытворчасці» (вось вам і крыху зацяжараць). Зразумела, людзі, што жывуць там — абмежавана толькі жывыя, таму што жыць ім там нельга. Нельга дыхаць, хадзіць, сеяць, збіраць, піць ваду, нарэшце, есці напоўніцу, а толькі абмежавана. Дарагая наша крамлёўская маці і яе мінская і кіеўская падчарыцы, як гэта ў вас толькі атрымліваецца. Прыехалі б сюды і прасвяцілі, як пасля трэцяга аборту дзеўкаю застацца.

А ёсць яшчэ вёскі, каторых як і не існуе. Адна з іх накшталт Сербы называецца. Жывуць у той вёсцы сербіянцы і падазраюць, што іх няма. Гарэзлівае свавольства нашай састарэлай маці. Што ў параўнанні з ім сучасныя дзяўчаты, якія адмаўляюцца ў радзільным доме ад сваіх дзяцей! Сербы гэтыя ў свой час трапілі пад высяленне. Але вёсачка была маленькая, хутар, лічы. У нас жа дзеецца ўсё глабальна. Па-першае, жывёлу ўратаваць, комплексы — тысячнікі і стотысячнікі. Для людзей, перасяленцаў з вялікіх гаспадарак вялікіх вёсак, на першым часе давялося не хаты, жыллё, а спаравальны пункт будаваць, дзе маладыя муж з жонкай пасля агульнага барака ці клуба здольныя былі хоць на гадзінку сам-насам застацца. А тут нейкія занядбаныя, зачуханыя Сербы. Не дайшлі да іх рукі, але паперчына выпраўлена як і мае быць: няма больш Сербаў, пераселены. А яны былі, яны засталіся на родных селішчах радыеактыўнае гора гараваць.

І засталася іхняя зямля пры іх, угноеная і аплодненая мірным атамам. І была тая зямля бязмежна ўрадлівай. Увогуле Чарнобыль абраў пад сваё горкае і атрутнае насенне лепшыя землі. Чорт ведае, што робіць, калі ў народзе памірае чалавек і на яго месца трэба ўводзіць сатану.

Абмежавана прыдатная, гэта значыць зямля, якой няма, радзіла злакам і плодам з нястрыманаю лютасцю смяротна раненай істоты. Яблыкі раздзіралі яблыню, што жабу, і чарвяк іх не браў. Жабы, праўда, сышлі, трусы ўсе здохлі ў чацвёртым пакаленні. Але статкі хатняй жывёлы нагульвалі тлушчы. Вось толькі мяса каровы нельга было есці, нельга было піць малако, таму што зрабілася яно атрутным. А свіння сама ела ўсё, і яе елі ўсе. Свіння радыяцыі не баялася. І людзі адрынулі страх, таму што людзьмі яны зваліся толькі паміж сабой, а ў іншых мясцінах сапраўдныя, не пазначаныя радыяцыяй людзі пазбягалі іх.

Гэта былі ўсе спрэс жывыя нябожчыкі ці кандыдаты ў нябожчыкі, бясконца заклапочаныя жыццём і працавітыя. Ім не хапала зямлі, сотак, каб пасеяць. Мала было трактароў і коней. І вясеннія доўгія дні былі ім кароткімі, яны прыхоплівалі яшчэ і новы кавалак. Падалі з ног ад стомы, не мелі і хвілінкі вольнай.

Серада паміраць будзе, будзе помніць дзядка: хадзіць ён, пэўна, ужо не здолеў, хаця меў тры нагі. Адна — кавяла — дзеравяшка, другая так скурчана, што падобна на кавяню, завязаную на вузел, і кіёчак яблыневы, на каторы ён абапіраўся спрацаванымі да костак абедзвюма рукамі. І сам увесь скасабочаны. Яго, пэўна, прынеслі і паставілі на краі поля. Пудзіла агароднае — прыгажун-мужчына ў параўнанні з ім. І вочы ў яго ўжо знерухомелі, як у таго ж пудзіла, хаця галава калоцікца-трасецца, мо таму, што ён яшчэ дыхаў.

— Што ты робіш тут, дзеду? — спытаў уражаны яго немаччу Серада.

— А во гусак пільную, дзетка.

— Навошта ж іх пільнаваць, дзед, ці табе іх вартаваць?

— А як жа іх не пільнаваць, дзетка ты мая? То ж гусі, залезуць у жыта, паклююць, патопчуць.

— Дзед, што ўжо табе з таго жыта...

— Не шкодзь дзеду рабіць дзедаву работу, гусак даўгалыгі. Не дыхай на яго, а то ўпадзе, — турнула яго ад дзеда неахопная старая, што яшчэ, як помнік, трывала стаяла на зямлі, завіхалася каля летняй кухні. У трохвядзёрным чугуне варыла, пэўна, варэнне з

яблык, таму што яблыкі тыя ляжалі каля яе горамі.

Дзед каля мёртвай яблыні з нежывымі яблыкамі аберагаў ад мёртвых неспажыўных гусей таксама мёртвае атрутнае жыта, старая варыла варэнне з тых мёртвых яблык, — палескія атамныя Адам і Ева часоў перабудовы і галоснасці.

Такімі ж дзейнымі, як гэты стары са старою, у зоне былі ўсе, пачынаючы ад сакратароў райкамаў партыі да скуласценькіх салдацікаў, якіх прыгналі сюды на службу-работу. У апусцелыя вёскі цягнулі, пракладвалі дарогу — асфальт, лапацілі, пераносілі з месца на месца зямлю, на хатах раскідвалі і крылі нанава стрэхі, мыльным парашком мылі бярвенне, шаравалі сцены. «Вось чаму ў нас дэфіцыт мыла», — падумаў тады яшчэ Серада. У напаўпакінутых гарадах і гарадскіх пасёлках, а ўсе яны месціліся каля рэк, будавалі гранітныя і з мармуру набярэжныя. Узводзілі маладзёжныя шматпавярховыя інтэрнаты. Для дзяцей, якіх тут ужо не існавала, уздымалі гмахі Палацаў піянераў, плавальныя басейны, пантэоны і саркафагі. Стартавыя пляцоўкі для кар'ернага ўзлёту руплівых гультаёў. Цэлыя кагорты, раць незлічоную такога люду таксама спарадзіў Чарнобыль. Сярод мітусні дзейных гультаёў, сярод нябожчыкаў і кандыдатаў у нябожчыкі неверагодна пашыралася рабаўніцтва і марадзёрства. Нелюдзь усіх нацыянальнасцей, зямель і рэспублік рабавала і абдзірала ўжо абрабаваных і памёрлых. Зараза падхоплівала заразу і несла, множыла яе па ўсёй краіне.

А яшчэ былі вар'яты. Адзін з тых вар'ятаў ён, старшыня калгаса «Верны шлях» Аўгуст Серада. Не нябожчык, а толькі кандыдат, таму што хаця ён і не ў зоне, лічыцца, жыве, яму плоцяць «грабавыя», не грабіцель, не кар'ерыст, а просты савецкі вар'ят. Зона, нябожчыкі, пастаўляюць кандыдатам кармы для жывёлы. Ён бярэ ў зоне сілас, сена ну... і яшчэ тое-сёе. Мінулай зімой разам з Лаўрыкам Берыя перагнаў да сябе ў гаспадарку амаль новенькі «ЗІЛ». Хай яго папікаюць, хай судзяць і пасадзяць. Але каму судзіць, каму садзіць. І што благога ён зрабіў. Калі радыеактыўным сенам дазволена карміць жывёлу, то чаму нельга ездзіць на радыеактыўнай машыне. Чым больш радыеактыўная, тым больш актыўная. Радый знікне, актыўнасць застанецца.

Не трэба яго дакараць, усё ён добра разумее сам, але ў атачэнні вар'ятаў здольны выжыць толькі вар'ят ды член Палітбюро пралётам на Радзіму.

Бязмежнае вар'яцтва гэтага свету, кожнага яго белага дня. Але сёння дзень выпаў як ніколі. Дзень-ідыёт. Серада — ідыёт. Аўгуст — ідыёт таксама. Прынамсі, як верасень і сакавік, чацвер і пятніца, сонца на небе — круглае, жыццярадасная доўбня, месяц — боўдзіла, зоркі прыдуркі. З'ехаць з глузду можна было яшчэ ўранні, толькі прачнуўшыся. Але ён гэтай ноччу і галавы не прыкладаў. Дурні спяць мала. У дурняў вечная бяссонніца. І ім, да слова, не пагражае вар'яцтва і псіхбальніца. Усіх у тую псіхбальніцу не запрэш, некаму тут рабіць трэба. Дурні таксама есці хочуць. І Аўгуст Серада зранку, лічы, звечара ўчора калясіў па палях.

Ішоў чацвёрты год ад Чарнобыля.

Убіралася ў сілу чацвёртая чарнобыльская вясна. Заканчвалася чацвёртая паслячарнобыльская пасяўная. Суша стаяла, як у першы чарнобыльскі год. Але тады яна прыпала на лета. І ў абязводжаным да нябожчыцкай сінюшнасці небе ўдзень і ўначы кружылі самалёты, брухата пырхалі матылькі-вярблюды-верталёты. Ішло паляванне за хмарамі і дажджом. Варта было небу спахмурнець, як тое неба адразу ж расстрэльвалі. Дажджы выпадалі кароткія, сонечныя і гнойна-жоўтыя. Сукравічна-жоўтыя адразу выпараліся, дасягаючы зямлі. Зямля струпна трэскалася, апечаная плоць яе слаілася ад язваў і болек. Жоўты і чорны прах і пыл зямлі гнаўся за чалавекам і зверам, даганяў, прыпадаў з абдымкамі да ног жывога, спавіваў іх жоўцю і чэрню нявыплаканых слёз, выбельваў беллю ссушаных вачэй. І ўсё гэта ў неверагоднай нябеснай і зямной вымарачнай цішы, прытоенасці ўсяго існага. У цішы як у раі. У страчаным раі. Недзе згубілася, здохла, пэўна, нават кнігаўка, што з веку ў век жыла тут і ў спякотны дзень прасіла: піць, піць, піць. Напілася — сканала.

Першае лета без міласэрнасці. Цяпер такая ж вясна. Чацвёртая чорная чарнобыльская вясна без намёку аб клопаце і памяці пра чалавека і звера. Прыдурвалася прырода, дурыла сонца, дурылі вятры, сухавейныя і таксама чорныя, што дзьмулі,

хавалі ўсё жывое дваццаць чатыры гадзіны ў суткі няспынна. Увесь чарназём, усе тарфянікі пайшлі ў неба. Ралля спавіта саванам цяжкага белага пяску. А ў гэтых мясцінах яшчэ здаўна, мо з часоў паганства, захавалася завядзёнка выпальваць мінулагоднія травы, пускаць палы: лепш, больш пранізліва будзе расці грыб, угноіцца, удобрыцца грыбніца. Мо так і сапраўды ўсё адбываецца. Але вецер пагнаў гэтыя палы ў глыб лесу, па купінах балот, спапяляючы і знішчаючы ўсё на сваім шляху да самага пупа зямлі, апякаючы берагі рэчак, азёр і канаў, смалячы ляшчыну, камлі дубоў, грабаў, ясеняў. Атрутны чорны чарнобыльскі дым залунаў над зямлёй, абцяжарваў, пазначаў зямлю, твары людзей, іх апратку, хаты, хлявы, жывёлу цэзіем і стронцыем. І быў ён едкі і ўсёпранікальны. Слёзна плакалі людзі, слязілася апаленым вокам у едкім дыме рака. Выла, сухавейна стагнала перанасычаная цяжкімі металамі зямля, правіла трызну. І было ёй па кім правіць тую трызну. У гэты ранішні, світанкавы час, калі не прачнуўся яшчэ чалавек, яна адпявала не толькі сябе.

Аўгуст Серада адарваўся ад поля, нырнуў у асмаленыя кусты, падрулiў да падковы меліярацыйнага канала і спыніўся на мастку, заглушыў рухавік, выйшаў з машыны, напоўніцу хапіў гаркавага, нібы прыфрантавога, дыму ад гарэлага алешніку. Якраз на тую хвіліну з замглёных і цьмяных, хісткіх на ветры даляглядаў на зямлю пракінула гарачыя прамені ўзыходзячае сонца, узяло ў аблап і чырвона ўспарола да дна застойную ваду канала, запаліла на беразе вугальную траву і закураныя кусты. На дно канала амаль строма, паблiскваючы бруснічнікамі плаўнікоў, пайшла чародка карпаў. Ад вады, нібыта там нехта пазяхнуў і ўздыхнуў, адскочыла і пачала падымацца бялёса-ружовая смуга. Загойдаўся пасярэдзіне канала, паружавеў, нібыта імкнуўся ажыць, тапелец, дзеля якога Аўгуст пакінуў машыну і збочыў з дарогі.

Дзік пудоў пад дваццаць, сякач. І было іх тут, у гэтай непраточнай канаве, роўна дванаццаць. Як дванаццаць апосталаў, толькі чорных. Утапіліся, напэўна, кучна, як і ішлі. Але вецер і вада развялі іх. Усе дванаццаць на плыву, цяжкою галавою ў дно, а лёгкі стручок хваста — у неба. Вось, маўляў,

табе, неба, і таму, хто ёсць на тым небе, прывітанне ад дзікоў, дванаццаці тваіх апосталаў. І чорнае, жорсткае, што калючы дрот, шчэцце на крыжы дыбарам. Зазірнуць бы ім у вочы. Спытаць, як яны трапілі сюды, што ці хто пагнаў іх у застойную смярдзючую ваду, у гэтае балота, што стварыў чалавек, ён, Аўгуст Серада, стварыў, зусім не з той мэтай, каб гінуў тут дзікі лясны звер. Як дайшлі яны да жыткі такой, што гэта за калектыўнае самазабойства, саматапельніцтва такое. Звяры ж — вольныя людзі, нікому не служаць, і ідэі няма ў іх такой, за якую можна вечна пакутаваць і наважыцца страціць сябе. А яны вось страцілі, не пажадалі жыць на гэтай зямлі самі. Больш нечым жа, як толькі добраахвотнасцю, вытлумачыць іх смерць.

Гэта ў чалавека высокія парыванні, утрапёнасць абавязкаў, а ў звера інстынкт. Ён больш надзейны і верны, таму што за ім спрадвечны розум і ніякіх марксісцкіх камізэлек. Дык што ж здарылася, чаму гэты розум разбурыўся ў звера, перарваўся ў дзіку? Разбурыўся ў звера ці застаўся ў чалавеку, вянцы сусвету. Ці захаваўся гэты вечны розум у планеты. Мо сёння звар'яцеў не так чалавек, як сама планета? Калі ўжо звер дзікі пачаў губляць інстынкт самазахавання. Ступіў на такі тонкі, з'едзены радыеактыўнай пяшчотай адрынутай зімы лёд. Па тонкім-тонкім падманлівым лёдзе ідзе па зямлі сёння ўсё жывое, жыццё.

А ў дзіку жыцця як ні ў адной жывой істоце. Чалавек перад ім крохкі, як смоўж. Чалавек для забойства стварыў механічнае страшыдла з жалеза і брані — танк. А дзік — жывы танк са сталі і брані мышцаў. І ён для жыцця. Што яму гэтая застойная канава, пяць-шэсць метраў ушырыню. Адзін толькі раз рохкнуць і не азірнуцца. Лёд гэтай адліжнай зімы ён лёгка мог праламаць, пракапыціць, разрэзаць грудзьмі. Аўгуст Серада паляўнічы, сілу і моц дзікоў ведае не з чужых слоў. Праўда, пасля Чарнобыля ён паляваў іх толькі таму, што любіў само паляванне. Дзікоў тут гэтых процьма. Адыдзе пад снег непрыбранае поле кукурузы, стоішся на рагу яго, прыслухаешся: шчыруюць матросікі, убіраюць. Жыруюць сярод бульбы і буракоў, плодзяцца і множацца па дубняках. Але апошнія гады з два

нешта здарылася ў іх з пячонкаю. На выгляд, здаецца, пячонка як пячонка, а возьмеш у рукі — распаўзаецца, хады ў ёй нейкія, струп'е. Але не скажаш, наглядаючы, як ленінскім браневічком ломіцца ён скрозь зараснікі, што яны саслабелі, згубілі моц. Хвост да начыння прыціснуў, шчэцце на карку ўзняў на дыбкі — саступі лепш яму.

Што ж адбылося з гэтымі — пашалелі, як ён ашалеў, Аўгуст Серада, стаміліся жыць. Ці загад нейкі зверху, з нябёс ім дадзены. Самі яны, дванаццаць чорных апосталаў, спусціліся з нябёс на зямлю і ўтапіліся, захлынуліся ад зямной пакуты. Зайшліся ад шаленства зямлі, каб перасцерагчы чалавека. Неба ахвяравала на алтар зямлі дванаццаць першых.

Чаму яны і сёння тут, у канаве, чаму не прыкапаны. Ён жа яшчэ тыдзень назад загадаў тром бэйбусам — грузіну Сталіну, Лаўрыку і Лазару — выцягнуць іх і прыкапаць. Апосталы — яны-то апосталы, але праз тыдзень-другі дыхнуць тут нечым будзе. Дзіўна, як гэта яны яшчэ сёння не смярдзяць. Апосталы, бацьку і маці вашых, не маглі пайсці да суседа і там утапіцца, усё на «Верны шлях».

Аўгуст з канца ў канец абышоў меліярацыйную канаву, кленучы сябе за тое, што даў дазвол пракласці яе: апаганіў зямлю, а карысці ні на грош. Дрэнаж не спрацоўвае з першага дня. Усе дванаццаць кабаноў былі ў наяўнасці, у канаве. Ні адзін не ажыў, не ўцёк, не прыбіўся да калгаснага статка. Сёння, заўтра брацкая магіла прыбярэ іх усіх. На такі непрадбачны выпадак у яго хаце прыхавана бутэлька. Паставіць яе сваім наркотам, хай выцягнуць і пахаваюць. Хаця адной бутэлькі тут, канешне, мала. А дзе возьмеш яшчэ. Сапраўды, не мела баба клопату, купіла парася. Жыццё пайшло, павінна яго галава балець яшчэ і аб тым, дзе дастаць бутэльку.

І ён узяў з месца так, што здалося, нібы машына ўзнялася і паляцела. І ледзь не прыляцела, траха ён сам не выправіўся да апосталаў, ледзь-ледзь не далучыўся да іх трынаццатым.

За меліярацыйнай канавай дарога да палёў бегла праз лес і была высыпана гравіем. Разбіць яе яшчэ не паспелі, трымаць хуткасць можна было, і ён

ішоў пад сто дваццаць. І толькі між дрэвамі пазначыўся прагал, як ён прыкмеціў на дарозе цёмную і вільготную гліняна раскоўзаную паласу. Прыкмеціў і ўсё зразумеў. Здаецца, ад'ездзіў сваё. Каб не было яшчэ ветру, мо і праскочыў бы. Але вецер стругаў люты, як у аэрадынамічнай трубе. І заўсёды тут быў такі вецер. Яшчэ на вяку дзядоў, прыгадвалі, быў тут некалі звярыны ход, сцежка, мо і дзікі тапталі яе. Рос лес, дубы, і бег ручай. Ён дубняк той высек, ручай засыпаў, зрабіў поле. Поле нарадзіла вецер.

Аўгуст тройчы ўдарыў па тармазах. Збіў хуткасць кіламетраў да дзевяноста, але большага зрабіць не было ўжо часу, пад калёсы пабегла ўжо гліна. Ён толькі дакрануўся да акселератара, каб узяць паласу нацягам, і яго панесла, закружыла, захістала. Адзін абарот, другі, трэці. Люта вярцелася перад вачыма дарога, узыходзіла і знікала сонца, стагнаў і енчыў вецер. Аўгуст ішоў на чацвёрты віток і бачыў, дзе ён закончыцца. На машыну імкліва насоўваўся дуб. Дуб-прыгажун, як дзік-бранявік. Калі зрэзаць — на пень можна памясціць машыну. Дуб быў ужо амаль побач, да яго можна было дацягнуцца рукою, калі Аўгуст націснуў на тармазы. Машына села на заднія колы, яго кінула назад. Потым ён разам з машынай скочыў уперад, але зрабіў гэта крыху хутчэй, чымсьці машына. Уваткнуўся лобам у пярэдняе шкло. Па ім пабеглі сінія трэшчыны. Рухавік заглух.

Ён счакаў, пакуль асядзе каламуць і туман у галаве, выйшаў з машыны. Яго адразу ж падхапіў і ледзь не паваліў на вільготную гліну вецер. Аслабелі ногі. Саслабелымі ватнымі нагамі ён ступіў некалькі крокаў і спыніўся, хістаючыся з боку ў бок на ветры, прыкрываючы ад яго твар курткай. Каменная сухая крошка ляцела з неба і секла, біла яго, нібыта чарада птушак наляцела невядома адкуль і дзяўбла, дзяўбла яго, наравіла выдзерці вочы. І Аўгуст убачыў тых птушак, то былі вароны, вялізныя, чорныя і худыя. Абгрызеныя, з'едзеныя ветрам вароны. Яны стаялі ў траве ў зарасніках і пад дубамі, панура горбячыся, уцягваючы ў тулава шыі, нібы старыя ў дождж пад дубам, не мружачы вачэй, пазіралі на яго і не адляталі. І ён зразумеў, што гэта не каменная крошка ляціць з неба. То вецер

выдзімае яго раллю. Ляціць зерне з поля, жыта, жыццё. Груганнё чакае гэтае жыта, калі вецер паднясе яго. Жыта, каб жыць, патрэбна і варонам. Манна нябесная сыпалася ім зверху. Высушанае радыеактыўнымі вятрамі поле, сінюшнае неба разраджаліся жытным дажджом.

У варон не было патрэбы хадзіць па полі і да сёмага поту здабываць хлеб свой надзённы, вышукваць і кляваць па зярнятку. Манна нябесная сыпалася ім з неба, паспявай толькі рот разяўляць і глытаць. Няхай жыве Чарнобыль! Слава, слава табе, чалавек, Аўгуст Серада, гаспадар і араты. Куды падзеўся Дарожкін, вось бы дзе яму лозунг стварыць.

Слава Аўгусту, слава славе, выў і стагнаў вецер, што нараджаўся з саванна-белых пяскоў бясконцага поля.

Манну нябесную, разяўляючы дзюбы, не вярэдзячы ног, прымалі не ўсе вароны. Найбольш худыя і, пэўна, самыя пражорлівыя таксама з разяўленымі дзюбамі бадзяліся па дубняку, абцяжарана валюхаліся сярод травы і клявалі жыта, што засела, захрасла ў той траве, адцяснялі і біліся са сваімі таваркамі, што ўжо насыціліся. «Худыя вароны паелі гладкіх», — падумаў сам сабе Аўгуст, схапіў палку і кінуўся на птушак. Але вароны не вельмі яго палохаліся, хаця і ўзняліся ў неба, замглілі сонца, раць незлічоная — з усяго свету, пэўна, вароны. Узняліся і завіслі над яго галавой, не вельмі ўсерджана нават галосячы, хутчэй прыязна дакараючы: ну чаго табе, чалавеча, маўляў, трэба, хочаш есці, разяўляй рот, лаві ды не лянуйся глытаць. Самі па сабе вароны нікуды не адляцелі б адсюль, і ён бы не справіўся іх адагнаць. Але іх развеяў вецер, раздзёр спрэс чорную, шэрую чараду на маленькія лапікі і панёс гэтыя лапікі па небе. І занёс бы, загнаў чорт ведае куды, каб вароны былі дурныя. Калгасныя, савецкія вароны самыя разумныя на свеце. Яны пачалі складваць крылле і каменем падаць на зямлю, на дубняк і дубняком пешшу варочацца назад.

Аўгуст з горыччу і бездапаможнасцю пакруціў перад сабою палкай: добрая даўбешка, але не супраць згаладалых і худых варон. Ён размахнуўся і шпурнуў яе ў арэхавы куст.

— Кар-р, — змяіна порстка і злосна адказаў яму куст.

Птушкі зноў узняліся ў неба. Але ён быў ужо ў машыне і на добрай хуткасці пабег ад сваіх саванных палёў. Вароны суправаджалі яго. Вароны праганялі чалавека на машыне. Аўгуст спяшаўся ў праўленне калгаса, да тэлефона, і думаў, што вось і прыспеў час збіраць даўгі і сплочваць даўгі. Вінен жа ён быў свайму сябруку, старшыні суседняга калгаса, і выпраўляўся ён тым ранкам у дарогу зусім не таму, каб паглядзець на тапельцаў-апосталаў. Мерцвякі заручаны ўжо з зямлёй і нікуды ад яе не дзенуцца. А ён думаў пра жыта і толькі што пакінутае ім поле. Адчуваў яшчэ на пачатку пасяўной, што прыйдзецца яго перасяваць. На тое і выйшла. Але насення ў яго ў абрэз. Трэба, трэба выкручвацца неяк. Пад бокам у яго заможны сусед, а за ім даўнавата ўжо доўг. Абодва яны вінны адзін аднаму.

Запазычыў Аўгуст даўно і галасна на ўвесь раён, па маладосці яшчэ, дурасці, калі толькі пачыналася яго старшынёўства. І ніякіх сяброў ён яшчэ не паспеў завесці, ніхто яму нічога не даваў і не пазычаў. Даюць і пазычаюць у гэтай сістэме толькі таму, хто сам усё мае, каб можна было і ў яго нешта ўзяць. А што з яго возьмеш, апошнія штаны, дык яны тады свабодна ляжалі ў магазіне, носам яшчэ ўсе круцілі, перабіралі.

То была эпоха вясёлых і гуллівых застолляў, доўгіх і нудных нарад, пасяджэнняў і пленумаў, праціранні штаноў. На адным з такіх праціранняў ён сядзеў і з сумам аказваў увагу чарговаму гаваруну, гадаў, дзе прыйдзецца сёння ноч бавіць, як раптам атрымаў запіску. Яшчэ здзівіўся, хто можа яму пісаць, ці яму гэтая запіска. Але памылкі не было, праўда, адрас, прозвішча на запісцы было з падкалупкай: Чэрвеню Серадзе. Але ён не ганарысты, хаця гэта яго і закранула. Мо таму і папаўся. Разгарнуў, прачытаў: «Не спі ў шапку. Толькі што ў перапынку раздалі насенне азімых буракоў, «Чыкага-8». Подпісу не было. Але ён і не шукаў яго, асабліва не ўдаваўся і ў сэнс напісанага, галоўнае, што ўсе атрымалі, а яго зноў абышлі, як абыходзілі заўсёды. І ён адразу ж падхапіўся.

— Калі, калі гэта толькі кончыцца, Андрэй Пятровіч, Пётр Андрэевіч, — выгукнуў ён з месца,

звяртаючыся да абедзвюх улад адразу. І абедзве ўлады пачулі яго і хітнулі яму галавой:

— Што там у цябе, Серада? Кажы толкам, не крычы.

— Ды як жа можна не крычаць. «Верны шлях» зноў абышлі. Колькі можна...

— Без эмоцый, Серада.

— Ды не магу я ўжо больш без эмоцый. Усе атрымалі насенне азімых буракоў, а «Вернаму шляху» не далі.

— Якія буракі?

— Азімыя, — паўтарыў ён, уцяміў і закончыў ціха: — «Чыкага-8».

У зале не расшалопіў, купіўся яшчэ нехта са старшынь, не адзін ён боўдзіла балотнае, аказваецца, прыйшоў сюды спаць, не адзін ён убогі і абмінуты:

— А нам таксама не далі...

— І нам не далі. «Перамогу» абышлі...

— Падыміцеся, — сказалі ўлады, — каму там насення азімых буракоў не далі. «Перамозе», каму яшчэ? «Шляху да камунізму»?

Два заспаныя дурні ўскочылі на пасмешышча залы. А Серада прачнуўся ўжо, бег вокам па старшынёўскім корпусе, што лёг ад рогату. І знайшоў, адшукаў таго, хто яго падставіў. Ён адзіны заставаўся сур'ёзным сярод гэтага зборышча смяшлівых ідыётаў. Поўны, закончаны ідыёт. Вочкі вылупіў, і ніякага намёку на смех у іх, спрэс адна толькі думка, магутная, значная, глыбокая. Шыя набакір, галава амаль легла на плячо, і рукі на грудзях складзены, пальцамі толькі глыбакадумна перабірае, нібы грае на гармоніку. Сусед Серады, гаспадаркамі мяжуюць.

Пасля тых пасядзелак Серада з суседам узялі добрую чарку, за азімыя буракі «Чыкага-8», яравыя гурочкі «Антарыо-12» і пасябравалі. Людзей з гумарам Серада паважаў і сам не цураўся жарту. З багатым суседам не грэх і пажартаваць. І Аўгуст Серада з ім калі-нікалі гумарыў. Разжываўся то сенам, то будаўнічымі матэрыяламі. Па дробязі, праўда. Па-буйному асцерагаўся, сусед быў смяшлівы, але скнарны і абачлівы, змагаўся да апошняга за кожную дошку, за кожны жмак сена. Цяпер жа Аўгусту

прыспеў час гуляць па-буйному. І гэта будзе яго канчатковы разлік за «Чыкага-8». Таму ён раней, чым узяцца за тэлефонную трубку, доўга настройваўся, замкнуў нават сябе на ключ у кабінеце, каб ніхто не перашкодзіў. Набраў нумар і адразу ж пайшоў у атаку. Але і саломкі падаслаў, падлабуніўся.

— Ужо на рабочым месцы, малайчына.

— Так, Андрэй Пятровіч, круцімся. Што за пагода ў нас сёлета, самі бачыце.

— Бачу, бачу. Толькі прырода і пагода ў нас адна — беларуская, іншай не бывае.

— Так, усё правільна, але...

— Без але, без але. Ведаю я цябе. Усе вы алекаць любіце. Як з сяўбой без але?

— Без але, калі так і далей пойдзе, да канца тыдня, думаю, адсеемся поўнасцю.

— Я на цябе спадзяюся.

— Не падвяду, не падвяду, Андрэй Пятровіч.

— Вось гэта я і хацеў ад цябе пачуць. Як з насеннем?

— Хопіць, яшчэ і... — голас у трубцы знік, пэўна, сусед пачаў цяміць, і трэба было як мага хутчэй даціскаць яго.

— Што і, што і? Застанецца, хацеў сказаць?

— Ды так, крыху, Андрэй Пятровіч.

— Малайчына, добра, мой дарагі. Падзелішся з «Верным шляхам».

— Дык, Андрэй Пятровіч...

— Пачакай, пачакай, багата не прашу... — Серада прымоўк, ліхаманкава прыкідваючы, колькі трэба і колькі прасіць. — Тон так з дзесяць, думаю.

— Ды вы што, Андрэй Пятровіч, — узвыў голас на другім канцы дроту. — Тон дзесяць, сто цэнтнераў, дзесяць тысяч кілаграм, а калі і зярняты палічыць... Ды гэты галадранец з усіх сваіх палёў збірае менш.

«Ну, зараза, — падумаў Серада, — Бурак азімы. Здзяру тон пяць, на меншае не пагаджуся», — а ў трубку памяркоўна і ласкава:

— Ну, дарагі, не крыўдзі ўжо так суседа, не нагаворвай ужо так. Я ... яго мяркую да сябе ўзяць. Стараецца чалавек і галаву мае, светлая ў чалавека галава.

— У Серады галава?..

— Светлая. Не трэба, не трэба. Харошая светлая галоўка. Восем тон, па-суседску. Ад чыстага сэрца. І не забывайся, у нас будзе рабіць.

— Ну, калі толькі так, па-суседску ўжо... Але багата, багата яму восем тон. Пяць хопіць.

— Я сказаў восем. Усё, бывай здароў. Поспехаў на нашай агульнай ніве і шчасця ў лічнай жызні. — І Аўгуст Серада энергічна паклаў трубку.

Мінут сорак сядзеў замкнёны адзін у кабінеце. Ачомваўся. Не раз і не два нехта стукаўся ў дзверы, цягаў ручку, але ён не азваўся. Пачаў званіць тэлефон, ён не здымаў трубку. У прыёмным пакоі засакатала пішучая машынка. Яе адразу заглушыў голас Дзевы Марыі:

— Куды ён схаваўся? Куды ён сёння збег? Я яго ўсё роўна знайду, з-пад зямлі дастану.

Аўгуст быў рады, што ён сядзіць у кабінеце і пад замком. Не прызнаючыся ў тым сам сабе, ён баяўся і пазбягаў Дзевы Марыі. І не адной толькі яе. Ён баяўся ўсіх іх, каго агулам называлі народам, калгаснікамі — трактарыстаў, даярак, ездавых і тых, хто на розных работах. Некаму, канешне, яны народ. А яму, бог яго ведае, хто яны яму. Людзі, аднавяскоўцы. Яму не хапае смеласці, вачэй не хапае глядзець на іх, як яны ў дождж і сонца, за тры рублі ў дзень рвуць жылы. Не хапае сэрца гаварыць з імі, загадваць ім.

Шчасце, што ёсць машына і тэлефон. Існуюць, праўда, старшыні-дэмакраты, каторыя любяць гаварыць з народам. Павучаюць і накіроўваюць яго: «Аўгуст, няправільна паводзіш сябе, адрываешся ад народа. Народу што трэба — бачыць цябе, паслухаць цябе, што ты кажаш. Народу багата не трэба».

Пэўна, справядліва, народу няшмат чаго трэба. Але яму шмат чаго трэба. І што ж гэта за народ, калі яму мала трэба. Гэта жывёле мала трэба. А той жывёле даюць сёння больш чым народу. Племянных быкоў і цялічак за тысячы і тысячы ў валюце з Канады і Галандыі вязуць, і начальства ў хвост ім дыхае. З усіх труб, з кожнай трыбуны пра іх трубяць, палацы і харомы ўзводзяць. А мужык як пасля вайны ўбіўся ў закураную хату, так і вякуе там. Таму ён і ўцякае ад яго на машыне. Сорамна, сорамна.

Учора на вячэрняй дойцы яго крыху не пабіла Дзева Марыя. Няхай бы ўжо і пабіла, ён не быў бы больш старшынёй. Пад добрай чаркай прыйшла яна на дойку. Напярэдадні механізатарам давалі грошы, яна, пэўна, з імі і разгавелася. Ён хацеў прагнаць яе з фермы, а Дзева пачала спаганяць з яго рубель. Рубель за тое, што мые малакавозкі-цыстэрны, у якіх малако возяць.

— Вось табе рубель, — сказаў ён Дзеве Марыі. — Тры рублі. Бяры — каб [redacted] цябе сёння тут не бачыў.

Дзева раз'юшылася.

— Мне тваімі рублямі падціраць... Ты мне за работу плаці, не міласціны ў цябе прашу. Рубель нам раней за тое, што мылі цыстэрны, плацілі, [redacted] цяпер не плоцяць...

— Раней плацілі, а цяпер не плоцяць, зрэзалі...

Ён не маніў. Прыйшлі новыя расцэнкі. Няшчасны рубель адабралі ў даярак. І ён няздольны быў дапамагчы ім. І так калгас — адны пазыкі, даўгі ды датацыі.

Дзева Марыя як угадала, што ён у кабінеце, сказала яму некалькі ласкавых слоў, вылаялася і пайшла. Аўгуст моўчкі пасядзеў яшчэ мінут дзесяць, адпачыў, сабраўся з духам і пачаў зноў накручваць тэлефон:

— Сусед? Здароў. Ну як там цяпер у цябе справа і злева? — гаварыў ён ужо сваім голасам, не падрабляючыся. Але сусед не хацеў яго пазнаваць.

— А хто гэта? Хто гаварыць? Хто ў тэлефона? — хітрыкаваў і прыкідваўся глухім сусед. Іншага, прынамсі, Аўгуст ад яго і не чакаў. На яго месцы ён бы гэтак жа паводзіў сябе.

— Забагацеў, забагацеў, гляджу. І сяброў не хочаш прызнаваць.

— З такімі сябрамі забагацееш. Гэта ты на маіх плячах у рай хочаш уехаць, Бурак азімы, — кісласалодка ўзрадаваўся сябар.

«Нічога-нічога, — падумаў сам сабе Аўгуст, пазбываючыся візіту Дзевы Марыі. — Ты не народ, з табой я, пакуль жывыя Андрэй Пятровіч з Пятром Андрэевічам, як-небудзь саўладаю».

— А я і так багаты, не скарджуся. Гектараў сто перасяваць прыйдзецца, выдула ветрам усё начыста. Гектараў сто... — Тут, канешне, Аўгуст хлусіў.

Але ў калгасе не схлусіш — не пражывеш. Толькі і сусед ведаў яго землі як свае:

— Сто гектараў? Ды дзе ж у цябе такія плошчы? Што ты мне галаву дурыш.

— Трэба мне тваю галаву дурыць? Свая баліць.

Сусед прамычэў у трубку нешта невыразнае, пэўна, выказаў спачуванне.

— Не зразумеў, — сказаў Аўгуст. — Штосьці з тэлефонам. Нічога не чую.

— Слухай, слухай, — нечакана бадзёра амаль заспявала трубка. — Поле тваё — гэта туды, пад Млынішчы?

— Туды, туды, — сказаў Аўгуст. — Сто гектараў.

— Ды я не пра гектары. Няўжо ты і праўда нічога не ведаеш? Да цябе ж туды НЛА прыляцела.

— Што, што прыляцела? — разгубіўся Аўгуст. Цяпер ён сапраўды нічога не разумеў. Нешта і на самай справе няладнае адбывалася з тэлефонам ці з суседам.

— Перадаю па літарах, — чыста мовіла трубка. — Нічыпар, Леанід, Адам. Неапазнаны лятаючы аб'ект. НЛА. Як зразумеў, паўтары.

— Вось што, сусед, — раззлаваўся Аўгуст, — цяпер не дуры галаву ты мне. Я да цябе на каленях і з працягнутай рукой. Тон дзесяць насення жыта мне трэба. Восенню па першай запаведзі разлічуся.

— Ты што, з глузду з'ехаў, ты што, з печы ўпаў.

— З'ехаў і ўпаў.

— Няма ў мяне, разумееш, няма. Ні зярняці. Сам кручуся, сам пабірацца гатовы. І дзесяць тон, сто цэнтнераў...

Гэта Серада ўжо чуў і таму выказацца да канца суседу не даў магчымасці, перапыніў:

— Адмаўляеш?

— Катэгарычна, наадрэз.

І абодва яны на нейкі час замоўклі, насцярожана саплі ў тэлефонныя трубкі. Аўгуст радаваўся. Ён ведаў, што выйграў, да поўнай перамогі заставаўся адзіны толькі крок. Пакласці на стол казырную карту, што ён і зрабіў:

— Дзякуй, сусед. Дзякуй за шчырасць. Нічога не зробіш. Не хочацца, а мушу прыпасці да ног Андрэя Пятровіча. — І Аўгуст загрукацеў па стале,

удаючы, што хоча пакласці трубку, і дамогся, сусед не вытрываў першы.

— Тры, — сказаў ён.

— Мала, — імгненна азваўся Аўгуст, хаця яму, пэўна, хапіла б і тры. Але трэба было разлічвацца і за галадранца: — Мала, мала. Пяць!

— Пяць? — абурылася трубка. — Пяцьсот мяшкоў?

— У мяшках будзе болей. У мяшках, ды калі ты яшчэ сам насыпаць будзеш... — Аўгуст здзекаваўся, відавочна перабіраў, але не вінаваціўся. Цяпер ён гаварыў не з чалавекам, а з сістэмай. І так, як і трэба гаварыць з гэтай сістэмай — па тэлефоне. А з чалавекам ён сустрэнецца і будзе гаварыць інакш. У вочы яны адзін аднаму паглядзяць, што трэба ўбачаць і зразумеюць па вачах, чарку добрую возьмуць, не за пяцігодку, канешне, не за высокія надоі і прыбаўку вагі ў маладняка. І будзе ім хораша. А цяпер яны дурылі адзін аднаму галаву. І сусед недзе здагадваўся пра гэта. І было яму таксама хораша. Такія правілы ўжо іх гульні.

— Ну і суседа Бог паслаў. Горш татарына.

— А ты таксама добры, лепшы падарунак жанчыне ў дзень Восьмага сакавіка. Дамовіліся?

— Чорт цябе бяры. Дамовіліся. Але ты мне на пару дзён...

— Не!

— Ну на адзін дзень...

— Не магу...

— Ды ты хоць выслухай да канца, Бурак азімы, «Чыкага-8»...

— А я наперад ведаю, што ты мне хочаш сказаць. Чую, чым ты дыхаеш, сапеш, «Антарыо-12»... Ты мне лепш пра НЛА. Гэта што, зноў з тваёй аграпрамысловай оперы «Чыкага-8»?

— Не, Аўгуст, гэта ўжо з іншай оперы. Клянусь, Млынішчы твае на вушах ходзяць.

— Зноў перапіліся?

— Горш, горш. У рот ні кроплі не бяруць. Больш таго, кінулі зусім вытворчасць. Поўзаюць па карчах і рушаць апараты. Разбіваюць апараты, скручваюць змеевікі, лудыты...

Разбіваюць апараты, скручваюць змеевікі — гэта было ўжо сур'ёзна. Сапраўды лудыты. Ды з чаго і

як яны жыць будуць. Хаця ім усё роўна заўтра паміраць. Але як «Верны шлях» без іх вытворчасці жыць будзе. І Аўгуст вырашыў неадкладна ехаць у Млынішчы. Насенне ўправяцца прывезці і без яго. А чарку з суседам ён паспее ўзяць і ўвечары. І чым чорт не жартуе, калі бог спіць. Мо на самай справе ў яго Млынішчах прызямлілася лятаючая талерка, што, канешне, вельмі і вельмі сумніцельна. Але ўсё можа быць, усё можа быць, калі вельмі хочацца.

Млынішчы тыя, вёска за блізкім светам, у чорта на рагах. Уласна кажучы, яе і не было, як не было тых Сербаў, у каторыя Аўгуст трапіў у зоне. Але з іншай прычыны, вельмі простай. Ёсць, няма — таксама ж цалкам залежыць ад таго, як ты пажадаеш. Можна ж сказаць, што жыве чалавек, можна, што і памірае. Залежыць тут, як хто і з якога боку падыходзіць. Так і з Млынішчамі: яны былі і адначасова іх не было. Нешта агульнае мелі яны з тымі ж іншапланецянамі, прышэльцамі. Толькі апошнія з неба, з будучыні, а гэтыя з мінуўшчыны, з джунгляў і пячор каменнага веку.

Млынішчы да вайны — вялікая вёска двароў са дзвесце сярод дубняку на беразе вялікай ракі. Сёння галоўнай радыеактыўнай ракі свету. У вайну вёску разам з жыхарамі датла спалілі немцы. Але той-сёй і ацалеў, выжыў на фронце, у партызанах, захаваўся, стаіўшыся ў карчах, балоце; скалечаныя і знявечаныя, аднадогія і аднарукія, сляпыя і глухія прыпаўзлі да роднага папялішча, згрэбліся ў кучу. На ўсёй зямлі не знайшлі сабе больш прыдатнага і прыгожага месца, чым тое, дзе яны нараджаліся, паміралі, курчыліся, гаручы ў агні. Цяп-ляп адной рукой, прыг-скок на адной назе, адладзілі такое-сякое сабе жытло.

Дарэчы, сам ён, Аўгуст Серада, родам з Млынішчаў. Нарадзіўся пасля вайны ў земляной пячоры дваццатага стагоддзя. Але пячоры той родавай не памятае. Бацькі хутка пасля яго нараджэння пераехалі. Ужо на пасадзе старшыні калгаса ён, чым магчыма было, дапамагаў Млынішчам. Паставіў там помнік тым, хто загінуў у агні, з граніту і мармуру. «Верны шлях», канешне, сам не пацёг, сродкаў бы не хапіла на помнік, дзяржава дапамагла.

У той час падобныя помнікі ставілі паўсюдна,

усім спаленым, знішчаным вёскам. Званы Хатыні прапалолі траву забыцця, разгрэблі попел, што запарушыў сумленне, на якім буяла тая трава.

Помнік узвышаўся на беразе шырокай, бягучай міма яго сваімі радыеактыўнымі водамі ракі. І быў ён, здаецца, помнікам не толькі тым, хто згарэў на вайне, але і ўсім ацалелым, што, ціхмяна, пазначаныя мірным атамам, дажывалі свой век пад слізгаценне атамнай вады. Высокая стэла востра і дзёрзка ўтыркалася ў блакіт вясенняга чыстага неба. Помнік быў прыгожы, чаго не скажаш пра хаты, што паразбягаліся ад яго ва ўсе бакі надрэчнага прасцягу. Не стасаваліся побач з імі паўрастаныя ў зямлю хаты са стрэхамі з чароту і саломы. Шмат з іх было з забітымі крыж-накрыж вокнамі. І на душы было адчуванне нябачнага, завіслага ў небе над сялом белага крыжа, прыбранага і дагледжанага пагоста. Дубы падтрымлівалі чысціню і парадак, не дазвалялі разрастацца траве-крапіве. Белыя буслы, крыжам разапнутыя ў небе, луналі над вадой, помнікам і вёскай. Яны, пэўна, і вычысцілі, прыбралі наваколле, з хламу і адыходаў чалавечага жыцця ладзілі сабе гнёзды. Некаторыя з іх і цяпер займаліся прыборкай, як малююць галубоў з аліўкавымі галінкамі міру ў дзюбе, яны неслі, ляцелі па небе, трымаючы ў дзюбах галінкі дубовыя і дубчыкі ракітніку, толькі без лісця, амярцвелыя, памерлыя.

А вось лятаючай талеркі, касмічнага карабля іншапланецян, Аўгуст Серада ў Млынішчах не прыкмеціў. Могілкі як могілкі, нічога ад светлай будучыні, усё толькі з жалобнага мінулага. І ўсё ж знайшоўся стары, каторы як быццам сапраўды сустракаўся з прышэльцамі. То быў яго ж, Серады, кадр, дзед Барадзед Смаловыя Яйцы. Але, заўсёды лёгкі на слова, сёння ён быў маўклівы. У міліцэйскіх форменных штанах з чырвонымі кантамі і ў міліцэйскім форменным бушлаце, так прапахлым брагай, што да дзеда трэба было падыходзіць з закускай. Сядзеў ён на прызбе пад сонейкам, высахлым плячом падпіраў хату, каб тая, напэўна, не рассыпалася і не ўпала. І быў ён нечым падобны на яго, Аўгуста Серады, павука ў шклянцы, мо і таму, што месціўся пад акном. І па шкле, па ўгрэтым бяр-

венні хаты, па выпнутым з пазоў моху поўзалі сінія, як адлітыя са сталі, першыя яшчэ восеньскія мухі.

— А былі людзі, былі, — на нейкае імгненне адарваны ад сваіх думак, даў волю сваім вачаммухам, адказваючы на пытанне Аўгуста, і ссушанымі вейкамі адразу ж прыдушыў тых сваіх мух, заплюшчыў вочы і замоўк.

— Выходзь, дзед, з анабіёзу, — прыкрыкнуў на яго Аўгуст. — Адказвай.

Дзед адплюшчыў вочы, зноў вызваліў свае вачаняты-мухі:

— Адкуль выходзіць?

— Можаш заставацца на месцы. Адказвай толькі.

— А былі, былі людзі. Ды адбылі. Усё забралі, паелі, папілі дый адбылі.

— Пра гэтых, дзед, што цябе абмундзіравалі, не трэба.

— А пра якіх тады трэба?

— Ну, пра гэтых, — і Аўгуст нечакана для сябе паказаў дзеду, як ён уяўляе павука, што ёрзае па шкле ў яго пакоі: вывернуў рукі, ногі на раскарачку, выпнуў жывот. Як ні дзіўна, дзед яго зразумеў:

— Пра гэтых не магу, ня велена.

— Ты пра іх і не расказвай, — пачаў хітрыкаваць Аўгуст, — ты лепш раскажы, як усё было. Як ты прачнуўся, падняўся, паснедаў...

— І паехаў па сена, — хуценька перабіў яго дзед і зноў замоўк.

— І паехаў ты па сена, — зноў вывеў яго з задумлівасці Аўгуст.

— І паехаў я па сена... Лепей бы я не ездзіў па тое сена. Навошта я па тое сена ездзіў? Усё роўна каровы ў мяне нямашака. Ні каровы, ні казы. Баба ды певень...

— Дык чаму ж ты па сена паехаў?

— Во, пра што я цябе і пытаю. Навошта я па тое сена паехаў? Чаго я па тое сена ездзіў? — Дзеда Барадзеда, бясспрэчна, закалодзіла. А разам з ім закалодзіла, заклініла і Аўгуста.

— Дык чаму ж ты па сена паехаў?

— Во, пра што я цябе і пытаю. Навошта я па тое сена паехаў?

— Ну, паехаў і паехаў. Газуй, дзед, далей.

— Во, чалавеча, паехаў па сена. Сярод лета стары дурань паехаў па сена. Во...

Дзед Барадзед Смаловыя Яйцы безнадзейна забуксаваў. Колькі ні падпіхваў, ні біўся з ім Аўгуст, няшмат выбіў. Быў шар перад ім, вогненны, чырвоны, прыляцеў і апусціўся каля дзедавага стажка. І дзед увайшоў у той шар, паманіла яго, нібыта за руку нехта ўзяў і павёў, за плечы абняў, на вуха нешта ласкава шапнуў, такое ласкавае, што ён начыста забыў, хто ён, дзе жыве і чым займаецца, што ён дзед Барадзед Смаловыя Яйцы. Зусім іншымі зрабіліся яго яйцы.

— Ну якія ж? — не паверыў Аўгуст.

— А вось гэтага я табе не скажу. Нічога больш не скажу. Я і так ужо лішняга нагаварыў.

— Дзед, дык памрэш жа заўтра, і ніхто не даведаецца, што з табой было.

— А ты перад смерцю да мяне падыдзі, буду канаць, адкрыюся.

— Ну чаму ж, чаму?..

— А таму, што ніхто яшчэ не адкрыўся, як яму там, на другім свеце, у раі ці ў пекле. І ты ізыдзі, ізыдзі, згінь, не спакушай.

Больш дзед не сказаў ні слова, толькі на развітанне ўжо ў плечы Аўгусту кінуў:

— Па самагонку да мяне больш не прыязджай. І хлопцам перакажы, каб не білі ног. Закрылася лавачка.

— Як закрылася лавачка? — не даў веры сваім вушам, нават спыніўся Аўгуст.

— А так проста, завязаў, — па-сучаснаму мовіў дзед. — Пахерыў вытворчасць, разабраў апарат, а змеявік утапіў у рацэ. Ён цяпер, пэўна, да Чорнага мора падпаўзае. — І дзед Барадзед Смаловыя Яйцы паблажліва хіхікнуў, гледзячы на сіне-стальную муху, што паўзла па яго стальнога колеру бушлаце.

Аўгуст Серада падумаў, што ён звар'яцеў ужо канчаткова. Зусім не разумее людзей. Ён як спатыкнуўся, дагнаны голасам дзеда, так і стаяў што ўкапаны. І думаў, думаў. У сінім небе распнутым белым крыжом, выразна акропленым кроўю, ляцеў бусел і нёс у дзюбе жывую галінку абуджанага вясной крывава-чырвонага ракітніку.

А каля праўлення калгаса Аўгуста чакалі Дзева

Марыя і інспектар ДАІ. Дакладна невядома, ці наведвала калгас «Верны шлях», вёску Млынішчы лятаючая талерка, а вось ДАІ ўчора прыскочыла, праводзіла рэйд, з усімі, як заведзена, пасля гэтага вынікамі. Чаму і з чым завітала Дзева Марыя — пра гэта ён павінен быў даведацца пазней. І дарэмна, дарэмна адмахнуўся ён ад яе, уцягваючы за сабою ў кабінет інспектара ДАІ.

Лазар Кагановіч сядзеў на дубовай калодзе каля печы і думаў. І гэта быў не яго занятак — сядзець і думаць. Седзячы думае толькі дурань і самы апошні гультай. Кагановіч быў прывычны думаць, калі ў яго руках сякера ці каса. Ці гэтыя рукі яго на штурвале трактара. Тады і думаць некалі і нечага. Рабіць трэба. Сустрэцца вокам з дубовым цурбаном і адчуць яго. Распусціць надвае, як яму трэба, а не так, як табе карціць. Апусціць сякеру, калі ён ад вока твайго ўжо лопнуў, вачыма толькі прасачыць, куды палавінкі паляцелі. Тое ж самае і з касой. Не махаць лішняга, не гвалціць яе. Не мучыць траву. Угледзець, адчуць адну непакорлівую травінку і заказаць ёй месца. А пра трактар ужо і казаць няма чаго. Машына сама з розумам. Крануў з месца, паспявай ёй падпарадкоўвацца. Падпарадкоўвайся, а сам думай пра ўсё, што набягае на цябе.

Але сядзець проста так і думаць, ды калі ў цябе яшчэ ўсе трубы перагарэлі, сіл не стае. А тут яшчэ Янка каля ног порацца, перашкаджае цвёрда трымаць адну думку. Сынок Дзевы Марыі, мо і яго сынок, хто ведае. Але пра гэта Лазар думаць сабе не дазваляе. Дзеці для яго святыя. Святыя, канешне, чужыя дзеці, сваіх ён проста не ведае. І ўвогуле лічыць, што чалавеку трэба забараніць думаць. Мазгоў у чалавека занадта і так ужо. І тыя, што лішнія, каторымі ён думае, няблага было б і скараціць. Чалавек бы адразу дыхаць пачаў вальней. Думкі да дабра не даводзяць, скарачаюць чалавеку яго век. Вельмі ж шмат непатрэбства ўсякага ў тых думках. Выкрый іх, свет у тую ж мінуту перавярнуўся б. Гавораць, што ёсць людзі, здольныя чытаць, што ў чалавека ў галаве. І ўсе на зямлі прыйдуць калі-небудзь да таго, што не трэба будзе слоў. Зірне

чалавек на чалавека і пачуе, пра што ён думае. Так ужо было, кажуць.

Мо і было, толькі да дабра не давяло. Думка людская — сабака шалёны. І на ланцуг яе не пасадзіш, не ўтрымаеш на ланцугу. Не ведае яна мяжы брыдоце сваёй. Усе вялікія войны і маленькія бойкі паміж людзьмі ад яе. Усё самае пачварнае на зямлі ад думкі. Узяць таго ж камара ці жабу. Іх жа спачатку прыдумаць трэба, толькі тады яны з'явяцца.

Жахліва Лазару і журботна ад яго ж думак. І схавацца ад іх няма дзе. І сысці няма куды. Ён не хоча, не жадае, адмаўляецца думаць. Не Лазар ён, не Лазар. Зусім не Кагановіч. То быў мярзотнік, хаця курыва пры ім не зводзілася і гарэлка ў магазінах стаяла свабодна. Чаму ж аднаму Лазару ўсё, а другому — нічога. Тут таксама, пэўна, не абышлося без дурной і зайздроснай злоснай задумы.

У небе ці на зямлі, але жыве нехта, падслухоўвае чалавека, яго думку і слова, прадракае і падказвае, кіруе чалавекам. Вока і Вуха. Паўтарае ў чалавеках і іх лёсе ўсё, што падгледзеў і падслухаў: кара такая адмысловая і вясёлая за мінулае і будучае. Жыў на свеце Лазар Багаты, вось табе, зямля, Лазар Бедны. Той панаваў, а гэты няхай за яго панства разлічваецца. У таго Лазара было ўсё: і курыва, і гарэлка, і хата, і сям'я, і сынок, пэўна. А ў гэтага Лазара — нічога. Ні хаты, ні сям'і, ні жонкі. Дзева Марыя замест жонкі. Так яна сама пажадала.

— Не хацеў дзіцяці, — сказала пасля першага аборту, — застануся назаўсёды Дзевай Марыяй.

І назаўсёды для яго і сяла засталася Дзевай Марыяй, хаця і нарадзіла плойму дзяцей. Танкам зрабілася. Заходзіць у магазін. Бабы сукенкі мераюць, а яна ляпне сябе па неахопных сцёгнах: «Чахол для танка ёсць?» А была лёгенькая дзевачка Марэйка, на крыллях несла яе ў жыццё. І ён, Лазар, каб прытрымаць, каб ветрам не знесла, хадзіў, трымаючы яе за руку. З першага па дзесяты на зайздрасць усёй школе і вёсцы.

— Вось якое яно, каханне, — гаварылі пра іх і, пэўна, сурочылі. Хаця якое ў іх тады было каханне. Хадзілі, пабраўшыся за рукі. Але, можа, іменна гэта — пабраўшыся за рукі — і ёсць сапраўднае каханне.

Ён ужо рабіў на машыне шафёрам, Марэйка на ферме даяркай. Усё ішло ў іх да вяселля. Але ў яго з'явіўся вораг. Смех і грэх, які вораг, хлопчык смаркаты. Хадзіць яшчэ як трэба не навучыўся, а дарогу яму перабег. Сынок Толі Чорнага. Пяць ці шэсць годзікаў яму было. Харошы хлопчык, бойкі, разумны, але ўзяў моду яму, Лазару, помсціць.

Па выездзе з Залужжа перад самым паваротам на меxдвор невялічкая горка. Адна на ўсе чатыры вёскі. І малеча, дзеці ўсіх чатырох вёсак з самага пачатку зімы, з першага снегу гарбузуюцца там. На саначках з горкі і з ветрыкам на дарогу, а з дарогі дагары нагамі ў кювет: санкі ў адзін бок, шапка — у другі, хлопчык, захліпаючыся ад смеху і снегу, у трэці. Усё б нічога, дзеці ёсць дзеці, хай сабе сваволяць. Ён, Лазар, у свой час такі ж быў. Толькі Пятрок, так звалі хлопчыка, унадзіўся выраблять гэта перад самым носам яго машыны. Лазар з варот ці з залужскага павароту ўсімі чатырма коламі на асфальт, а смаркаты Пятрок наперарэз яму з горкі. І так кожны дзень і не адзін раз. Нібы спецыяльна цікаваў ён за ім і яго машынай. Смерць сваю цвяліў, дабіваўся на горцы смерці.

Такія душы, што толькі праклюнуліся, а ўжо характар маюць, берагчы трэба. Вельмі ж яны крохкія і кволыя. Ім здаецца, што за плячыма ў іх крылы, а там жа толькі пялёсткі каляровыя, як у тых кветак першых. Пацягнуўся да іх хапатлівай рукой і пашкодзіў. Ім ужо ніколі не выпраміцца. Ніхто ніколі не адчуе і не ўбачыць іх прыгажосці. Ён жа, Лазар Кагановіч, не адчуў, не збярог той кветкі. Вінаваты ён, што яна так і не паспела расцвісці нават. Загубіў ён яе. Звёў са свету нявінную светлую душу. І не адну, а адразу дзве. А ў тых жа душах было абяцанне яму і яго зямлі, роду яго. Абяцанне, што сам ён, Лазар Кагановіч, будзе і застанецца. Будзе і застанецца яго слядок. Петрака звёў у магілу чужымі рукамі і так, што, здаецца, застаўся невінаваты. Але ж сам ён чуе і ведае сваю віну. Здагадваўся і прадбачыў Петракову смерць, але не прыпыніў, не стаў пасярод дарогі ён, не задушыў тое сваё прадбачанне і думку сваю грэшную, страшную. А таму ўжо на другую смерць, смерць ненароджанага ўласнага свайго дзіцяці, пай-

шоў лёгка, з палёгкай і вызваленнем паўтарэння. І тым ужо назаўсёды адламаў, адрэзаў сябе ад гэтага жыцця. Ступіў на крут, з якога не збіваецца нават сляпы стары конь, што месіць гліну, з якой ганчар лепіць гаршкі і гладышкі. І ў яго замест жывога і жыцця атрымліваюцца адны толькі гаршкі і гладышкі, якія ён сам лёгка б'е і коле. Толькі каўтне малака ці возьме лыжку кашы, паспытаць не паспее, а вакол яго ўжо адны чарапкі, таму што і ўласнае яго жыццё — гліна. Стварыў яго Бог з гліны, так гліняным ён і застаўся, без Петрака, без Янкі — без абяцання. Ён забыў дараванае яму Богам абяцанне. Заступіў свайму роду, свайму працягу дарогу...

Ёсць на свеце адметная такая парода людзей, што адразу, ад нараджэння, пачынае шукаць смерці. Пятрок, пэўна, быў з той пароды: настырных праўдашукальнікаў, юродзівых і вялікіх начальнікаў, калі, канешне, пашанцуе.

Петраку не пашанцавала. І ўжо як Лазар ні бараніў яго, колькі разоў ламаў санкі, думаў, што ад іх уся бяда. Але на паверку атрымалася, што бяда схавалася ў вяровачцы, непагляднай такой, растрапанай і вельмі доўгай. Пасярэдзіне якраз, дзе брацца рукой, вузельчык пушыўся, як заечы хвосцік, і ў дзядоўніку. І вока спатыкалася на тым хвосціку, нешта падказвала яму вяровачка, перасцерагала ад нечага. Але ён не здагадаўся — што. Ганяў, як зайца, Петрака па снезе, злавіў бы, збіў на горкі яблык. Але хлопчык быў спрытны і паваротлівы, у рукі не даваўся. Лазар пагражаў яму здалёку:

— Паймаю, заб'ю.

— Неа, не паймаеш...

— Прыдушу, як гада.

— Неа, не прыдушыш.

— Як кошку коламі прыдушу, і не войкнеш.

— Неа, не прыдушыш, бо ў цюрму пойдзеш. Пасадзяць у цюрму на чэп, — і заечыя вушкі, свае і ад шапкі-аблавушкі, пераможна тырчком ва ўсе бакі. І чырвоны звярковы язык на смаркатыя чырвоныя губы. — Не прыдушыш, бо ў цюрму пасадзяць.

Балбатаў як заведзены, і ніякая навука яму не на карысць, ніякага і ні перад кім страху.

— Я з цюрмы вярнуся, а цябе ўжо не будзе, цябе ўжо закапаюць.

— А я вылезу. Я вылезу. А цябе пасадзяць. З цюрмы не варочаюцца. Не варочаюцца.

Нібыта ён ужо сядзеў і зведаў усё пра тую турму. А з турмы сапраўды няма вяртання. Турма тут, турма там — усё аднолькава тым, хто сядзеў. Мо ў турме яшчэ лепш, даручаеш, аддаеш сябе ахове і дзяржаве. І не трэба вярэдзіць мазгі, думаць, няхай яны пра цябе думаюць. У турме больш волі, чым на свабодзе. Праўда твая, Пятрок. Не турмы трэба баяцца, а волі, дзе вось такі смаркаты Пятрок ды ён, падманны Лазар. Усё падманна, ілжыва. Дзіця яшчэ, здаецца, анёл, а на самай справе горш за чорта.

Толя Чорны, з каторым Лазар пры кожнай сустрэчы ўжо браўся загрудкі, пагрэў Петрака папружкай. А ён, ці не ў той самы дзень, зноў на злом галавы з горкі і пад колы. Лазар і вочы заплюшчыў, чуў ужо на свае вушы, як енчыў Пятрок на ўсё наваколле, нібы шчанюк. Пасля бацькавай навукі, думаў, тры дні на лаву не сядзе, а ён зноў у санках. Лазар паспеў толькі хапіць вокам вяровачку на санках, як заечы хвосцік. Каб не прытармазіў, наступіў бы пярэднімі коламі на той хвосцік. Не адплюшчваючы вачэй, у халодным поце ён уявіў сабе, што было б далей. Перастала б вяровачка віцца. Наступіў бы ён на хвосцік чорнай гумавай лапай кола, санкі б дзерганула, пацягло, закруціла і перакуліла. Заечая шапка-аблавушка ў адзін бок, а Пятрок цяжкаю белай галоўкай пайшоў бы пад колы.

Выразна так усё сабе ўявіў, нібыта гэта ўжо адбылося. У чорнае і чырвонае пафарбаваўся асфальт, чорна і чырвона зрабілася ўваччу. У адрынутай далёкай белі ліпла-светлыя, русявыя валасы Петрака. Але жахліва было не тое, што так выразна ўявіў сабе Лазар. Душа не супрацiўлялася насланню, не стагнала і не пакутавала перад ім. Ён жадаў гэтага. Недзе быў і рады. Ён ведаў, што так будзе. Гэта было толькі паўтарэнне таго, што адбылося. Калі толькі — вось гэтага ён не помніў. Але было, было, усё ўжо было.

І ніякага на сэрцы ўзрушэння, ашаламлення. Нібы не Пятрок перад яго вачыма на асфальце ў

крыві, а вусень нейкі ці чарвяк, каторым самой прыродай наканавана быць раздушанымі і расплясканымі па асфальце. І нейкая нават музыка гучала. Спяваў вызвалена ад жахання і напружання рухавік.

Не інакш нехта падслухаў тую вызваленую музыку, адчуў яго, Лазара, палёгку. Як жа інакш растлумачыць тое, што на гэтым самым месцы здарылася ўжо на другі дзень. На гэтым, пазбаўленым усякіх абмежаванняў свеце ўжо даўно няма нічога новага і нечаканага для чалавека. Усё самае жудаснае на свеце адбылося ўжо тады, калі ён не пажадаў хаця б у думках стрымліваць сябе, вырашыў, што схапіў ужо самога бога за бараду. Даў волю сваім жаданням і думкам, спусціў іх, як сабаку з ланцуга. Бяжыць, улягае за гэтай думкай, як Пятрок на санках з горкі коціць, не прыкмячаючы, што ў сваёй хапатлівасці і паспешлівасці ён перагнаў ужо і думку. І думкі той ужо няма ў яго, і невядома, ці была яна. Вузельчык на вяровачцы, заечы ці авечы хвосцік у летнім дзядоўніку. Трэба, трэба чалавеку адчуваць нейкую рысу, мець абмежаванне і ў думках сваіх, таму што памысленае зло — зло ўжо і здзейсненае. Няма абмежавання злоснасці ў намерах, у думках — няма таго абмежавання і ў жыцці. Ды і сам той заечы хвосцік і вузельчык на вяровачцы, што павязала яго, Лазара, са смаркатым Петраком — недамысленасць той жа думкі. Навокал і паўсюдна ўчора і сёння — плады гэтага асляпляльнага недамыслення. Ім жа асеплены і дзень будучы.

У радасным і лютым асляпленні Лазар прымусіў сябе адплюшчыць вочы і зірнуць на дарогу, хаця яму жах як не хацелася рабіць гэтага. Дарога бачылася чырвонай ад яго ўласнай крыві, што прыліла да галавы. Зімовы голы дуб, што рос пры дарозе, разгойдваўся на ветры, ківаў яму круччам чорных галін. Пятрок жывы і здаровы, распасцёршы рукі, ляжаў ніцма ў кювеце і выскаляўся.

— Задушу. Наступным разам абавязкова задушу, — зусім нязлосна, з нейкім нават невымерным сумам і жалем у голасе сказаў Лазар.

І з тым жа яго сумам і жалем па-даросламу адказаў яму Пятрок:

— Сядзеш у цюрму. Пасадзяць на чэп.

Лазар ціха крануўся і ціха пакаціў па асфальце, што пастунова, па меры паскарэння губляў крывавасць, рабіўся аспідна-чорным. Ехаў і пазіраў у люстэрка. Пятрок без шапкі, пакінуўшы яе на снезе ў кювеце, журліва стаяў на абочыне дарогі, трымаючы на павадку санкі, і пазіраў услед яму. І калі ён ад'ехаў ад Петрака настолькі, што ад яго засталася толькі пляма не больш за шапку на снезе, хлопчык, здалося, пачаў махаць яму рукой. Лазар развярнуў машыну і пагнаў яе назад. Але Пятрок пайшоў ужо, растаў у аплаўленых сонцам чырвоных снягах, як свечка. Толькі заечая шапка-аблавушка засталася ляжаць у кювеце. Лазар выйшаў з машыны, падняў яе, абабіў ад снегу, вечарам, не кажучы ні слова, аддаў Толю Чорнаму.

А на другі дзень гэта ўсё і здарылася. Адбылося — як і прадбачылася. Толькі не ён, не Лазар, быў у той дзень за рулём сваёй машыны. Бог ці чорт уберагла і захавалі яго. Хаця ўберагчы-то ўбераглі, але ці захавалі. Сесці за руль, не ведаючы чаму, хоць навошта Бога гнявіць, добра ведаючы і баючыся гэтага ведання, адмовіўся: учора выпіў. Вось тут ён не схлусіў. Але гэтае «ўчора выпіў» ніколі і ніхто не лічыў слушным, каб адмаўляцца ад работы. Ён жа даверыў машыну стажору. І ехаць таму было зусім нічога, падскочыць, падвезці да канторы праўлення дзве-тры дошкі.

Машына выехала за вароты, Лазар замёр пасярэдзіне мехдвара. Стаяў, слухаў і пачуў. Паранены, свідруючы душу крык стажора і віск тармазоў машыны, праўда, абышлі яго вушы. Ён пачуў, як ціненька цінькнула сінічка. Падляцела амаль да самага яго твару, смешна перабіраючы пярынкамі крылляў, замітусілася перад вачыма. Ён выпрастаў ужо руку, каб яна села на далоню і супакоілася. Сініцы на мехдвары былі прыручанымі і бралі сонешнік ці сала з далоні. І гэтая памкнула ўжо да яго рукі, але раптам спынілася, цінькнула і пайшла свечкай у неба, заціхаючы голасам, але так і не заціхла. Сінічка сціхла, але голас яе застаўся ў ім, у Лазары. Увайшоў у яго камарыным пракусам і назаўсёды захаваўся ў ім, дзе б ён ні быў, што б ні рабіў.

І ў чырвоным водбліску запаленай печы Янка, што падбіраў з падлогі трэсачкі і нешта ладзіў з іх,

як напамінак яму, Лазару, аб тым голасе сініцы з неба. Ужо калі цягнулася і цягнулася доўгае і нуднае следства, у тым следстве быў забыты, прапаў і сам Пятрок, вырашаўся ж лёс жывых, ён рыхтаваўся да вяселля, Марэйка сказала, што ў іх будзе дзіця:

— Сын будзе, Янко! — Ён здрыгануўся, успомніў Петрака.

— У нас не будзе дзіцяці, Марэйка. Не будзе ў нас сына.

— Як гэта не будзе? Куды ж ён дзенецца, калі ўжо ёсць?

— Не прыкідвайся дурной, не прыкідвайся Дзевай Марыяй...

Ён сам, не хто-небудзь, назваў яе Дзевай Марыяй. Таксама, пэўна, лёс.

— Без мяне добра ведаеш, куды ён дзенецца.

— І ты згодзен? Ты мяне просіш?

— Я патрабую... Ну добра, добра, я прашу цябе,— прыкмеціў на вейках яе слёзы, змяніў голас Лазар.

— Дык патрабуеш ці просіш,— Марэйка плакала, але яшчэ, напэўна, не давала веры, што ён гэта сур'ёзна.

— Я патрабую і прашу.— У ім усё рвалася і гарэла, цінькала сініца. Голасам сініцы спяваў у арэшніку салавей першую сваю вясновую песню. Заліваўся, шчыраваў, што артыст на сцэне. То плакаў, пэўна, сам ненароджаны Янко. Яго Янко, якому не суджана было нарадзіцца, убачыць ні сініцы, ні салаўя, вялікіх артыстаў гэтай вялізнай сцэны пад аксамітам амаль паўднёвай цёплай ночы з расплаўленым у рацэ вадкім золатам поўні, сплываючым па вадзе срэбрам зорак. Плыла з-пад ног, цягнулася маладой травой да рэчкі і зямля. Які яшчэ Янко, на якія яшчэ новыя пакуты патрэбны ён гэтай зямлі, калі па ёй ходзяць такія, як ён, Лазар Кагановіч, каб ён, бацька Янкі, учарнеў і зрабіўся Толем Чорным, як той стаў чорным пасля смерці свайго сына Петрака. Навучыцца яго, Лазара, Янко хадзіць і смаркацца. Купяць яму заечую шапку, возьме ён саначкі з распушанай на канцы, як заечы хвосцік, вяровачкай. Пацягне саначкі на горку і кінецца з горкі на злом галавы ўніз. І толькі-толькі зашчыміць ад радасці яго маленькае сэрца, а тут і

Лазар на сваёй машыне. Няхай не Лазар, няхай Гога-грузін ці той жа Лаўрык Берыя, стажор які-небудзь новы і малады. Якая Янку розніца. Якая Петраку была розніца, ад каго ці ад чаго загінуць: пад коламі машыны, ад Чарнобыля, Афганістана, СНІДа, насмарку. Спытайце ў іх, Петракоў і Янак. У гэтых свежых дзіцячых чарнобыльскіх магіл. Раней спісвалі смерць на вайну і Сталіна. А цяпер? Хіба што толькі на галоснасць і дэмакратыю. Прападзіце ж вы пропадам з такой сваёй шматгалоснай смяротнай дэмакратыяй. Лепш, больш літасціва гніць у турме, ведаючы, што гэта турма, а не родная бацькоўская хата, не бацькаўшчына.

— Я прашу і патрабую, — сказаў Лазар. — Не трэба сына і дачкі таксама: інакш не будзе і нашага вяселля.

— А вяселля і так не будзе, — адказала яму Марыя. — Я і без вяселля і вянца была тваёй жонкай. І падпарадкуюся, слухаю цябе, муж мой. Але толькі з гэтай мінуты я больш не жонка табе. А дзеці ў мяне будуць. І шмат, толькі не твае, не твае. І не ад мужыкоў, не ад мужыкоў.

— А ад каго ж яны будуць? Я табе зараз... — Быў Лазар тады малады яшчэ зусім і гарачы, скоры на руку. І падняў ён ужо руку, каб павучыць Марэйку. Але яна засмяялася і спыніла яго. І быў той смех нязнаны ім і горкі.

— Не твой гэта ўжо клопат, ад каго яны будуць. Можаш не раўнаваць. Не ад мужыкоў, не ад мужа...

— А ад каго ж тады? Ад духу божага?

— Ад духу, даражэнькі, ад духу. Толькі не ад божага, а ад дзяржаўнага. Не бойся, больш мужа ў мяне не будзе. А дзеці будуць. І шмат, шмат...

— Ну, тады я за цябе і за дзяржаву спакойны. Устоіць дзяржава, — цяпер смяяўся Лазар.

— Вох, дарэмна, мой ты міленькі, рана весялішся. Ты, адзіны, выракаешся мяне. Стане мужам мне ўся дзяржава. А яна здольная дзяцей кляпаць. Былі б толькі бабы.

— А ты ўсю дзяржаву вытрымаеш?

— Я баба, Лазар, баба. А баба, яна не толькі сваю дзяржаву вытрымае, але і дзесяць замежных. Не адзін век вытрымлівала. І будуць у мяне дзеткі, яшчэ маленькія, а ўжо дзяржаўненькія, ад дзяржаў-

ных нашых мужоў. Вось так, міленькі мой, і таксама дзяржаўны...

— Ах, Дзева Марыя...

— Я Дзева Марыя, а ты круглы Лазар...

Марэйка пайшла на аборт, а Лазар у турму. Па ўласным жаданні. Прыняў усю віну за смерць Петрака на сябе. Атрымаў амаль вышэйшую адукацыю: дзесяць класаў і чатыры гады турмы. У турме даў сабе зарок: больш за руль машыны ні за якія грошы не сядзе. За руль машыны не сеў, а за баранку трактара давялося. Больш некаму было сесці. У мінулым годзе, на самым пачатку зімы, пасля той бойкі з зарачанскімі хлопцамі пасадзілі ў турму маладога трактарыста. Трактар застаўся без гаспадара. На Белай Русі сёння што ні майстра, то зэк. Лазар прыняў эстафету. Стары зэк памяняў за штурвалам зэка маладога. Сеў на трактар таксама з зарокам: за межы калгаса на ім — ні кроку. Учора Лазар не стрымаў і гэтага зароку. Парушыў яго двойчы.

Партыя, Ягорка, дала махоркі. Савецкая ўлада, Алеська, прыбрала ў белыя шкарпэткі. Як было пасля такога нечаканага шчасця не згубіць галавы і не разгавецца. Замежніка, вадзіцеля леспрамгасаўскай машыны, пасля доўгіх і марных перамоў, проста выкінулі з машыны. Грузін, Сталін, экспрапрыіраваў грузавік.

— Хлопцы, хлопцы, колькі можна тут з ім лапці плясці. Я толькі ўчора з іх вобласці, з яго горада, мне там хлеба не далі. Хлеба не далі, чуеце?

— Гэта як? Самому Сталіну не далі хлеба? Ды такое ж немагчыма.

— Магчыма, магчыма. Не рабі такіх зверскіх вачэй, Лаўрык. І ты, Лазар, не лыбся.

— Я лыблюся, таму што ты брэшаш, як сівы мерын, Гога.

— Лазар, сівыя мерыны не брэшуць. Пара б і ведаць... Атцом клянуся, матэр'ю клянуся, хлеба мне ў горадзе не далі. Сала я прыхапіў з сабой, сала я ўзяў сваё...

— Які ж грузін не любіць сала.

— Люблю, таму і ўзяў. А хлеба паленаваўся ўзяць. Чаго, думаю, хлеб браць, калі ў нас яго толькі па бохану на рыла даюць. Куплю ў горадзе гарадскога. Забег у адзін магазін, а мяне пытаюць:

— Пашпарт ёсць?

— Канешне, дарагі, — адказваю. — Які грузін сёння без пашпарта. І, як наш Уладзімір Ільіч кепачку, горда пашпарт над галавой. А другою рукой за хлеб. А мне сімпатычная такая за касаю, дзе каса, дзе цыцкі, не адразу і разбярэш — усюды капітал.

— Ты яшчэ і грузін? — кажа.

— Грузін, — адказваю. — Толькі не той, савецкі, наш, вясковы.

— Пакажы пашпарт.

Я булку хлеба прама на голыя цыцкі ёй і паклаў. Дзержыцца, не падае. Пашпарт разгарнуў. «Нежанаты», — кажу.

— А мне да фенькі, — адказвае, — твая жонка. У мяне свой сабака добры, хоць прывязвай. Прапіску паказвай.

— Глядзі, глядзі, дарагая і салодкая, во і прапіска.

— Бачу, — кажа, — сяло Белая Лужа Гомельскай вобласці. А ты заблудзіўся, грузін. Ты ў Брэсцкую вобласць трапіў. Мы кормім толькі сваіх, брэсцкіх грузінаў. Ты перайшоў граніцу. Ідзі назад, адкуль прыйшоў. Хай цябе Гомель корміць.

— Зачэм назад? На які зад? Ты мяне, дарагая, не за таго прымаеш. Я не адтуль прыйшоў...

— Усё роўна хлеба табе не дамо, не паложана.

— Як гэта не паложана. Мо чаго-небудзь іншага ты мне не дасі, а хлеб... — І руку міма буханкі за пазуху ёй. Не глыбока за пазуху, у яе ўсё на вітрыне, на выстаўку-продаж і так. Я б з ёй дагаварыўся на булку хлеба. Але тут народ падняўся за свае правы, сацыяльную справядлівасць. Аб'ядаю я іх. Ходзяць тут па чужых гарадах усякія грузіны і карэнных аб'ядаюць. Голас народа — вялікая сіла, калі яго больш трох. Выкінулі мяне з магазіна. Без хлеба, канешне, але з пашпартам. Зняважылі пашпарт. Пад ногі мне ў гразь кінулі. Грузіны — народ горды. Думаю, падымаць той пашпарт ці пакінуць ім, шакалам. Падняў. Есці вельмі хочацца. Ад той магазіншчыцы-булачніцы апетыт падняўся. Думаю, не адна булачная ў горадзе і не адна такая жанчына-булачніца за граніцай тут. Але, паверыце, ніводнай парадачнай жанчыны ў горадзе не сустрэў. Хлеба не далі. Не далі хлеба грузіну. Ва ўсім горадзе не знайшлося чалавека. Усе нае-

ліся — і памерлі. У сталоўку пайшоў, і там не далі. Хаця людзі там, здаецца, жывыя, сядзяць за сталамі, жуюць, як і ў нас тут. Кажу ім: «Я есці хачу». А яны мне: «Пакажы пашпарт». — «Людзі, — крычу, — людзі добрыя! Сабаку свайго вы па пашпарту корміце?» — «Не ўводзь у грэх, — шыпяць, — а не то прыб'ем. Як сабаку заб'ем, хоць ты і з пашпартам». У сталоўцы боршч даюць. Узяў я, хлебца прашу. «Не паложана, не паложана. Пашпарт табе дадзены, што ты хоць і наш, але чужы». — «А без пашпарта ваш буду?» — не вытрымала душа грузіна. Талерку з баршчом аб падлогу. Яна бляшаная, не разбілася. Сам з ног да галавы ў капусце. Пашпарт — на дзве палавінкі. Вось цяпер глядзіце, завідуйце. Няма больш у Сталіна пашпарта. А я ж Сталін, Сталін, вы чуеце? Вы самому Сталіну куска хлеба пашкадавалі. А [redacted] вас усё жыццё карміў. Аддзячылі...

— Ну і хлусіш ты, Гога, — Лаўрык курчыўся ад смеху.

— Я хлушу? Ды я ніколі ў жыцці не хлусіў. Я князь, каб ты ведаў. — Гога пакорпаўся ў кішэні кухвайкі і выцяг разадраны надвае пашпарт. — Глядзі, мой, а не чужы. Глядзі, Лазар, вось гэта я?

— Прызнаю, — сказаў Лазар. — Гога, гэта ты, толькі сыты яшчэ... Але ўсё роўна, каб пад'есці, дзерці пашпарт?

— Я не за хлеб, Лазар. Не з-за хлеба. І сала ім сваё пакінуў.

— Сала там пакінуў, а пашпарт разадраны, дзве палавінкі, але захаваў пры сабе.

— Захаваў, таму што горды.

— Не, Гога, ты не горды, ты савецкі.

— Правільна, правільна, Лазар. Я — як і ты. Я савецкі, вясковы, таму і горды.

— Хай будзе так, — пагадзіўся Лазар. — Хай застанемся мы аднолькава роўнымі. Толькі ты хацеў тады есці, а цяпер я хачу напіцца. Як мне хочацца напіцца сёння, хлопцы, на ўсё астатняе жыццё.

Такім чынам Лазар напрасіўся сам. Смага ў кожнага была адзіная і застарэлая, ад сухой вясны, ад вялікага і неспадзяванага шчасця, што ў кожнага з іх ёсць махорка, і цяпер няма патрэбы хавацца паза вуглом і смактаць падабраныя па дарозе недакурак. Усе мелі табаку, а пяцёра і шкарпэткі.

— Едзем, хлопцы, у ЦК, — першым падаў каманду Лаўрык, выказаў услых тое, пра што думалі ўсе. — У ЦК, хлопцы, я там усіх ведаю, усе свае людзі. І яны ўсё маюць.

Адчапілі будку-прычэп. Уручылі ключы ад машыны Лазару Кагановічу як былому шафёру, запхнулі яго ў кабіну, уссадзілі на шафёрскае сядзенне.

— А мне куды? Што рабіць, хлопцы, мне? — узмаліўся законны шафёр.

— Едзем з намі, ты ж наш брат, не пакрыўдзім.

— Не, хлопцы, няможна... Вы мяне трошкі пабіце. Вы ж усё роўна цяпер бандзюгі, зладзеі.

Біць яго адмовіліся, хоць ён і вельмі ўжо зневажаў іх.

— Тады я пайду званіць у міліцыю, — сказаў замежнік. — Вы едзьце сабе, а я тыхо-тыхо пайду. А перад звонам яшчэ і засмалю, колы не пашкадуеце махоркі.

Махоркі замежніку не пашкадавалі, але што рабіць з ім далей, не ведалі. Дапускаць яго да тэлефона было самазабойствам.

— Абарваць тэлефон, — прапанаваў Лаўрык, — парваць тэлефонныя правады.

— Псаванне дзяржаўнай маёмасці... — мармытнуў Лазар.

— Няварта нічога псаваць, — знайшоў выйсце замежнік, тыцнуў пальцам у кішэню бушлата: — Оцэ тут у мяне ключы від будана майго. Адбярыце і замкніце ў будане. Махорка ў мяне ёсць, хлеб, сала заўсёды з сабою. Павячэраю, пакуру, а там пабачымо.

Так і зрабілі. Укінулі яму яшчэ ў будку саломы, каб паспаў, калі яны затрымаюцца, а самі паехалі. Наказалі, праўда, каб асабліва не налягаў на сала: яно яшчэ і ім спатрэбіцца.

Лазар Кагановіч сядзеў на дубовай калодцы каля печы і працягваў думаць. І гэта зусім не цяжкая праца выматала яго так, што кінула ў пот. Надакучыла, ён стаміўся ад яе так, нібы дровы калоў. Цэлы ранак, а па веснім часе, лічы, дзень, сабаку пад хвост. А ён і паловы сваіх думак не перадумаў. Даўно павінны ўжо быць каля трактара. Пара б і падымацца, здымацца пеўніку з седала. Але Лазар

сумняваўся ў сабе, ці здольны ён устаць. Ды і не так ужо і блага было яму сядзець. За каўнер не капала. Наадварот, так хораша прыгравае ў плечы агонь, што дагарае ў печы, так хораша прыладзіўся ён, уседзеўся на дубовым цурбане.

Сесці, праўда, было складана, а ўседзеўся — нічога, нібыта так і трэба. Так і трэба жыць, седзячы на цурбане каля печы, як цвіркун. У хаце гола, ні крэсла, ні табурэта. І ён амаль голы. На худых клубах чорныя сацінавыя трусы да калена ды на кашчавых плячах мазутная сіняя майка. Чорны, як трактарыст, кот з белай грудкай, у чырвоным крузе водбліску полымя, што падае з печы, чорнай лапай намывае гасцей. Русявы Янко закапаўся ў трэсках, майструе ці то самалёт, ці то шыбеніцу.

Майстраваў увесь ранак, а цяпер кінуў, калупае ў носе, пазірае на яго, Лазара, і хітранька пасміхаецца. І Лазар адчувае, што яму не стае яго голасу, хочацца, каб Янко пачаў з ім гаварыць і назваў татам. І Янко лыпнуў у яго бок хітрымі вачаняткамі, разяўляе рот, але гаворыць зусім не тое, што прагне пачуць Лазар:

— Дзядзько...

— Што? Які я табе дзядзько? — Лазар спрабуе ўстаць. Янко адкочваецца ад яго ног і смяецца. Лазар зноў умацоўваецца на цурбане. Няма больш ахвоты падымацца, гаварыць з Янкам. На самай справе, які з яго бацька. Тысячу разоў мае рацыю Дзева Марыя, калі гоніць яго з хаты пасля кожнай праведзенай з ім ночы:

— Ненавіджу, ненавіджу. Глядзець на цябе вочы не трываюць.

— А ноччу глядзела, ды яшчэ як...

— Не на цябе, не на цябе. Вазьмі люстэрка, зірні на сябе сам. Адразу ж сканаеш.

— Мужык як мужык.

— Ты мужык?

— А што? І дзеці ёсць. Цэлая куча. Шасцёра.

— І ты думаеш, што каторы з іх твой. Твой там, на тым свеце. На тым свеце твая жонка. На тым свеце твае дзеці.

— А ад каго ж ты на гэтым раджаеш? Мужыка ж у вёсцы ніводнага, а ты штогод цяжкая.

— Я і на той свет кожын год хаджу. Але не да

цябе, не да цябе. Там мужчыны яшчэ захаваліся, ёсць. Вось хаця б бацька твой там...

І як бы гэта неверагодна ні выглядала, але ў бацьку Лазар гатовы быў паверыць. Мужчына быў гожы і дужы, да самай смерці ніводнай спадніцы не абмінаў. Пад шэсцьдзесят яму ўжо было, расказваюць. Ішоў ён ці то ў горад, ці то з горада па дарозе пасля дожджыку. Бачыць, на пяску свежы след босай нагі. Калі босая, вядома, жанчына, рашыў. Якому спраўнаму мужчыну цюкне ў галаву адпраўляцца ў дарогу босым. Падзівіўся яго бацька на акуратную босую ножку на пяску, падхапіўся і бягом услед. Дагнаў, але не жанчыну толькі, а мужчыну. І адразу, не доўга думаючы, развярнуўся і ў каршэнь таму чалавеку, каб не хадзіў па зямлі босым, каб не ўводзіў у грэх, не спакушаў сапраўдных мужчын. І любіў яго бацька Марэйку, адзначаў. Калі ў яго, Лазара, з Марэйкай разладзілася, ужо адыходзячы, паклікаў ён Лазара, сына свайго, і сказаў:

— Усё дарую і благаслаўляю. А Марэйку не. Такая спраўная дзеўка. І такі дурань сын. Прасці мяне, Божа, грэшнага...

З тым і адышоў. І хто ведае, хто на гэтым ашалелым свеце здольны нешта ўсвядоміць. Хто з жывых дзе і на якім сёння свеце знаходзіцца. Уначы ён абдымаў Марэйку, уваскрашаў таго, ненароджанага, забітага ў лоне маці сына, Петрака Толі Чорнага. А калі развіднела, уднела, цененькая светлая Марэйка пераўвярнулася ў цяжкую і груваcткую Дзеву Марыю. Вох, Дзевы Марыі, Дзевы Марыі...

Ён баяўся насення свайго — голасу і воласу, крыві сваёй. І спустошана жахлівы, як выпалены, быў кожны пражыты дзень учора. Падобны крохкаму птушынаму яйку — дзень наступны. А ночы, кароткага забыцця і супакаення, не ведаў ніколі. Глухла і бралася попелам вокамгненнае адчуванне радасці і шчасця, што нараджалася ўначы, калі снілася дзяцінства. З першым промнем сонца ўсё згарала ў душы, як прагарае цяпер запаленая зранку печ. Бярэцца попелам яшчэ зыркі вугаль, зрэдзьчасу бліскавіцай усхопіцца, задрыжыць і патухне спалоханая іскра. Цеплыні хапае, каб плечы сагрэць.

Добра, што няма Дзевы Марыі, сышла некуды з хаты дзесьці яшчэ зранку. Хораша яму каля цёплай

печы разам з Янкам і пры котцы, пад ужо тагасветныя ўздыхі на другой палавіне хаты старой Аўронні, Марэйчынай маці, пад роўнае дыханне дзяцей, што спяць каля яе боку. Старая Аўроння гневаецца на яго, не хоча да яго выходзіць, а ён на яе не крыўдуе. Яна добрая, і ўсё на свеце добра, калі чалавек мае хату, дах над галавой, ён можа дазволіць сабе пасядзець на кругляку каля печы.

А работа? Нікуды гэтая работа ад яго не дзенецца. Будзе дзень, і будзе што рабіць. Дзеля працы ж і нараджаецца чалавек. А больш — навошта ён патрэбны. Зямля прагла працаўніка, вось яна і нарадзіла чалавека, прыстасавала яго, вылепіла з яго, што ёй трэба: рукі, ногі дала і трошкі галавы. І давай, шуруй лады: круглае каці, плоскае кантуй.

Толькі Лазар Кагановіч ні кантаваць, ні каціць не здольны. Сёння зямлі ён не памочнік. Зранку ў яго амаль заўсёды галоўка... Здаецца, што не толькі ў яго аднаго. З пахмелля зранку чадна дыхае ўся зямля. Ці то працаўнік яе напаіў і атруціў, ці то яна спаіла і атруціла свайго працаўніка.

Адно б толькі ў каго спытацца: каму патрэбна яго праца. Ён тут, у «Верным шляху», арэ і сее, потым жа ўсё, што вырасціў, ідзе пад снег. А збірае ён у зоне. І расце там, у зоне, куды лепей, куды лепей і плоцяць, удвая больш. Гучыць толькі жахліва: зона. Але каму турма, а каму маці родная, і які зэк баіцца сёння зоны. Ён рабіў там мінулую восень і зіму. Тут з заліўных сенажацяў не здолелі ўзяць другога ўкосу, а там, у зоне, пакасілі і прыбралі ўсё чыста. «Сельгастэхніка» дала «КамАЗы», і паперлі сюды бульбу, сілас і сянаж. Ён грузіў. Зарабіў, як ніколі. Праўда, свае соткі, бульба, што ў маці пасадзіў, пайшла ў зіму нявыкапаная. Але не бяды, грошы ёсць, можна купіць. Трохі горш з малаком было. Малака цяпер у вёсцы з сабакамі не знойдзеш і ні за якія грошы не купіш. Ужываць яго забараняюць. Нават тым, хто трымае карову. Атручана малако, радыяцыя. За гэта прыплочваюць, трыццаць малочных, а як тут гавораць — грабавых рублёў. Ён грошы бярэ, а малако ад сваёй каровы п'е, як усе тут.

А яшчэ па вяртанні з зоны яму загадалі ўсю апратку, што была на ім і пры ім, спаліць. А яна

яшчэ нічога. Новыя ж яму далі ў зоне чобаты і бушлат. І ён не такі дурань, каб сваё дабро сваімі рукамі паліць. Спатрэбіцца яшчэ, жыць жа яму не толькі сёння, а і заўтра трэба. Трэба ж галаву мець. І як у ваду глядзеў. Вось і надышоў дзень, калі трэба шукаць тую прыхаваную вопратку і абутак.

Учора ён, Лазар Кагановіч, прапіў апошнія боты разам з новымі шкарпэткамі, каторыя здабыў з лёгкай рукі грузіна. Сцяглі з ног, калі валяўся на беразе ракі п'яны. Мо і сам разуўся, кінуў пад галаву, каб больш зручна ляжаць было і ніхто не пакваліўся з ног зняць. П'яны, п'яны, а цяміў, што ботаў у свабодным продажы ў магазінах няма і будзе ён цяпер атрымліваць тыя боты як салдат ці прапаршчык у войску: адны на два гады. Ён цяміў, але хтосьці меў галаву больш кемлівую. Заснуў Лазар, а той кемлівы выцяг боты з-пад галавы ў яго, прырабіў ім, як кажуць, ногі. Не здольны ж боты самі без ног хадзіць. Вось загадка была б. Хаця ўсё на гэтым свеце можа здарыцца. Толькі не, боты яшчэ самі не ходзяць, хіба калі ў казках.

Хутчэй за ўсё так, як ён мяркуе, з ботамі адбылося. Сцягвалі б з ног, ён адчуў бы і не даўся. Бутэлька ж чарніла ў кішэні захавалася. А вось боты са шкарпэткамі... Анучы таксама яму пакінулі. Па шкарпэтках ён не тужыў, яны хоць і за грошы, а ўсё роўна на дурніцу яму дасталіся і не ношаныя яшчэ ім, таму амаль і не яго, не прыраслі да ног і душы.

Былі яшчэ страты. Ад палучкі руб ды кап ды гузак на лоб. Палучку ён сапраўды прапіў. Гэта ўжо так з кожным, хто звяжацца з ЦК. А ў яго на лобе так напісана: зэка́ з ЦК у адным хамуце да самай смерці. Ён жа да ўсяго яшчэ двойчы парушыў зарок: сеў за баранку машыны, выехаў за межы калгаса. Таму былі ў яго той дзень і яшчэ страты... Усюды адны толькі страты. Але мо гэта не так ужо і блага: калі ёсць што страчваць, ёсць што і знаходзіць. Дзева Марыя знайшла яго ўчора ўвечары на беразе рэчкі. І выпіў ён з ёй тую захаваную бутэльку чарніла. І спаў не як босы сабака на холадзе пад плотам, а ў цяпле, на ложку. Вось таму ў яго сёння свежая памяць. Нягледзячы на ўсе страты, радасць ад паездкі ў ЦК.

Ад мехдвара калгаса «Верны шлях» да ЦК нацяньki роўна дванаццаць кіламетраў, вымерана ўсімі спідометрамі калгасных машын. Але дванаццаць — гэта калі строга па прамой. А як вядома, прамая дарога не заўсёды верная, хто прамікуе, той дома не начуе. Вось давялося яму выкручваць па аб'ездах, кантрабанднымі патаемнымі сцежкамі абыходзіў пасты ДАІ і міліцыі, каб не трапіць ім на вока, лучыў падабрацца да ЦК з тылу. Пашанцавала, праскочыў, без прыгод абмінуў цэнтр горада. Тут ужо аб ім паклапаціліся з усіх бакоў забароннымі знакамі. Самі сябе, гаркам і гарвыканкам з фанеровай, прыбітай да плота «Аўрорай», што па сённяшні дзень страляла невядома па якой уладзе.

Улады ў горадзе, цэнтр горада, рэканструяваліся. Абрысы той рэканструкцыі былі яшчэ невыразныя і простаму воку незразумелыя. Усё было разбурана толькі, у насыпах белага пяску і чырвонай гліны. Помнік Леніну і два, як заведзена ў нас у кожным горадзе, асноватворныя будынкі, яшчэ так-сяк, хоць і напаўслепа, нешта бачылі вакол сябе. Бачылі перад сабою вуліцу і дарогу і нейкую яшчэ перспектыву. Аднапавярховыя ж дамкі былі зусім невідушчымі. Упіраліся вокнамі ў тыя пясчаныя і глiністыя насыпы. Дрэвы, што абкружылі плошчы з усіх бакоў, былі камлістыя, але пазбаўленыя вяршынь, без галавы, таполі, у асноўным, абрэзаныя да свайго таполевага пупа. Усё перакапана, успучана і развалена, тырчком у неба, як у сённяшніх дзевак прычоскі: «палюбі мяне з разбегу» ці «мая маці робіць на макаронная фабрыцы».

Увогуле, цэнтр быў забарыкадзіраваны і закрыты, ні канём праехаць, ні пешшу прайсці, чаму Лазар быў толькі рады. Праз «нахалаўкі» і трушчобы яго выпхнулі на ўскраіну горада, дзе ўсе спрэс раявалі: райсельгасхімія, райсельгастэхніка, райпрамкамбінат. У тым раі, як спяваецца ў адной старой і добрай песні, быў «промежуток малый», дзе месцілася і гола пульсавала індустрыяльнае і гандлёвае сэрца горада. А па праўдзе кажучы, два нават сэрцы.

Адно навідавоку, што выкрывала сябе адразу і з усіх бакоў. Яшчарападобнае нагрувашчванне стальных апор ЛЭП, надзіва брухатыя хобаты труб шляхаправодаў, што сланова ўпарта ўздымаліся ўгару і

пакорліва прыпадалі, паўзлі па зямлі. Бетонныя кубы і кубікі станцый, падстанцый і элеватара. Заціснутая паміж імі рэчка Жыдка, з пранесенай скрозь стагоддзі па-біблейску журлівай вадою. Неба ў буйную клетку стальной і гумавай арматуры электраправодных жыл, кабеляў. І сонца на небе таксама, здавалася, у той рукатворнай арматурнай клетцы. Далёкія ад яго, клеткава высвечаныя дамкі ўсе спрэс будзённадраўляныя і нагадвалі нейкі статак невядомай на зямлі жывёлы, што прыпала разяўленымі пашчамі дзвярэй да яркай, маладой, веснавой зеляніны.

Гэта і быў ЦК — цыганскі кааператыў, другое, нябачнае сэрца горада. Тут усё прадавалася і ўсё куплялася. І ўсё было. Адкрыты размеркавальнік для бедных, згаладалых і сасмяглых. Усё за шалёныя грошы тым, хто тых грошай не меў: люмпенам ад люмпенаў пралетарскае прывітанне. Тут жа была і чыгунка, тупіковая ветка. І як усякі наш тупік быў надзіва ажыўлены. Забіты гружанымі і пустымі вагонамі, аўтамашынамі, што падвозілі і бралі груз. Па пуцях сноўдалі цыганкаватыя, смуглявыя лакаматывы, падобныя на цыганоў змазчыкі і даглядчыкі вагонаў і самі цыганы, якіх нельга было адрозніць ад гэтых змазчыкаў і даглядчыкаў.

Няспынна скаланалася і гула зямля. Абодва сэрцы горада, індустрыяльнае і гандлёвае, яўнае і падпольнае, у гэтай кропцы, пэўна, зліваліся і біліся як адно. Наверсе пульсавала шалёная, у тысячы вольт энергія, сквірчэла і трымцела ў закураным небе. І ўнізе ўсё было таксама агучана. Усё мігцела, калыхалася, фантанавала, раскладвалася на галасы, гаворкі і інтэрнацыянальны віск і енк жывёлы і хатніх птушак.

Усюды кіпеў, віраваў зусім не падпольны, адкрыты гандаль, купля-распродаж. Яшчэ на далёкіх подступах да ЦК шпачынымі чародкамі пырхалі цыганяты і прапаноўвалі шыкоўны тавар: жвачку, запалкі, цыгарэты. Гэта быў, пэўна, дазор. Шпачаняты вучыліся лётаць. Завулкі, крыху бліжэй да ЦК, страката і шматкалярова цвілі ад квяцістасці хустак і спадніц. Сярод іх зладзейкавата шнарылі гандляры і гандляркі зусім не цыганскага выгляду і аблічча. Мо сам дух гэтай зямлі быў такі: купіць-

прадаць. Калі меркаваць па тым, што тут цякла рэчка са старажытнай і красамоўнай назвай, тут некалі быў цэнтр горада. Адсюль горад пачынаўся, сюды ўрэшце і вярнуўся.

Лазар і яго каманда мінавалі рэчку Жыдку, уехалі ў застой і лад драўляных дамкоў, не вельмі заможных зблізу. Але ўвогуле даволі прыстойных, хаця і занядбаных, з адбіткам іх веку на гэтай зямлі і часовасці жыхарства ў іх чалавека. Праехалі трохі па бруднай і сярод вясны занесенай пылам вуліцы і спыніліся. Каля варот, як чакалі іх, стаялі цыган Карл і цыганка Клара. Лазар добра ведаў іх: Клара ў Карла ўкрала кларнет. Карл у Клары ўкраў каралы. І Карл, і Клара, вядома, ні ў каго і нічога не кралі. Людзі былі сур'ёзныя і крутыя. Не тое што ўсякая шушамець на подступах да ЦК. Ці не сам Карл і ўзначальваў той кааператыў. Поўнае яго імя Карл Маркс. І быў ён вельмі падобны на Карла Маркса. Копія яго ў цыганскім выкананні. З залатым кальцом у ноздры. І дробным, і, здаецца, усякім іншым гандлем сам ён не мазаўся. Ён толькі скоса асаблівым паглядам глядзеў на Клару. І адна толькі Клара разумела гэты яго пагляд. Але і яна нічога з сваёй хаты не выносіла, нічога са сваіх рук не прадавала, а называла адрас і прозвішча, куды прайсці, да каго звярнуцца.

А сам Карл любіў пагаварыць аб надвор'і. Гэта быў не цыган, а сіноптык. Ён дакладна ведаў, якое цяпер надвор'е ў Мадрыдзе, Токіо і Вашынгтоне, дзе і які радыяцыйны ўзровень.

І цяпер, калі Клара ўжо спытала, колькі і чаго ім трэба, дасведчылася, ці ведаюць яны цану: бутэлька гарэлкі — пятнаццаць, чарніла — фугас — сем, і назвала адрас, Карл распачаў гаворку аб цяжкасцях сённяшняй вясны. Але, на шчасце, гаворка тая хутка перарвалася. Пачынаючы выкладаць свае думкі, Карл звычайна закурваў. Але толькі ён духмяна зацягнуўся нейкім заморскім тытунём, як яго перабіў грузін, пажадліва ўдыхнуўшы цыганскага дыму.

— Жадаю, — сказаў ён, тыцнуўшы пальцам ледзь не ў рот Карлу.

— Чаго? — адхіснуўся той, не зразумеў.

— Жадаю яшчэ цыгарэт... пачку.

— Якія маеце ласку курыць, малады чалавек? — ласкава, а ў той жа час і пагрозліва страсянуў грываю чорны з сівізною цыганскі леў.

— А лепшыя... — разгубіўся грузін. — Самыя лепшыя.

— «Прыму», «Астру» ці мо «Герцагавіну флор»!

— Ну чаго, чаго, — сказаў грузін, — ледзь што, дык адразу «Прыму», «Астру». У мяне іх як гразі. «Герцагавіну флор» давай.

— Неблагі густ, — ухваліў Карл. — Сам Іосіф Вісарыёнавіч Сталін курыў.

— Ведаю, таму і бяру. Увесь вольны ад работы час толькі «Герцагавіну флор». І гэтыя, як іх, што ты толькі даставаў, з вярблюдам. Мне таксама гэтых, як іх, пачак.

— На гэтыя, «як іх», у цябе, дарагі, грошай не хопіць, — Карл курыў «Кэмэл». — Гэта цыгарэты амерыканскага прэзідэнта, а не твайго землячка. — Карл меў усё ж учэпістае вока, угадаў грузіна.

— Блок, — рашуча махнуў рукой Гога.

Карл зірнуў на Клару. Тая схіліла галаву і зрабіла яшчэ нейкі нябачны жэст. Як з-пад зямлі, каля брамкі ўзнік цыганчык.

— Дзвесце рублёў, — сказала Клара, — зараз прынясуць.

— Гэта што? — здзівіўся грузін. — Цэлы яшчык?

— Чаму яшчык? Блок, як заказваў. Што, дарагавата? Адмаўляешся? — Цыганскі барон, правадыр сусветнага пралетарыяту, падобна, выпрабоўваў грузіна.

— Бяру, — рашуча і цвёрда мовіў грузін. Павярнуўся і з адчаем і мальбой паглядзеў на Кагановіча. Лазар адмоўна пахітаў галавой. Тады ён кінуўся вокам шукаць дапамогі ў Лаўрыка. Але ў таго, як на грэх, развязаліся шнуркі і ніяк не хацелі завязвацца. Ён біўся над імі амаль вечнасць.

— Прытрымай блок спецыяльна для мяне, — сказаў грузін. — Разумееш, зберкніжку дома забыўся. Мелач засталася ў шафе ў выхадным касцюме. Пры мне толькі так сабе, на малако ды на вінцо тут, — і грузін ляпнуў сябе па кішэні кухвайкі, дзе ляжала ўся палучка за месяц.

— Разумею, — сказаў цыган, — «Кэмэл» табе не трэба.

— Чаму, чаму не трэба, — грузін завёўся. — Пачак бяру, дваццатку адсцёгваю.

— Забіраем увесь блок, — не вытрымаў, наважыўся Кагановіч. — Курыць дык курыць.

— Малайцы, — Карл у захапленні пачаў біць у ладкі. — Гэта па-цыганску. Харошае сёння надвор'е, хлопцы, у Вашынгтоне.

— Чаму ў Вашынгтоне, чаму толькі ў Вашынгтоне? — пакрыўдзіўся Кагановіч. Ён ужо шкадаваў толькі што кінутых сабаку пад хвост шасцідзесяці шасці рублёў і шасцідзесяці капеек, на траіх так раскладвалася. І дзве капейкі трэба было яшчэ дадаваць. Не дзялілася дзвесце на тры. Гэта ж колькі чарніла можна было выпіць. Чарніла на дзвесце рублёў добра дзеліцца на тры і на трох. А тут мо і на двух прыйдзецца дзяліць. Упрэцца Лаўрык — у іх з грузінам і грошай не хопіць. А з калектыўнага катла не возьмеш. Агульныя грошы толькі на выпіўку. І ён ужо апошнім словам кляў сябе. У роце яшчэ макавай расінкі не было, а столькі ўжо натварыў. Але трэба было ўжо да канца трымаць марку, гнуць сваю лінію.

— Не гнявi Бога, Карл. І ў Маскве харошае надвор'е. І ў нас надвор'е — жыць можна. Вось толькі з курывам урэменныя труднасці...

Карл нібы зазірнуў у яго і прачытаў яго тугу:

— Так, таварышы, так, урэменныя труднасці.

— Але па табе не скажаш, — адверг усё ж яго спачуванні Лазар. — Як амерыканскі прэзідэнт, «Кэмэл» курыш. Кожная зацяжка — рубель.

— Амерыканскі прэзідэнт, дарагі мой Лазар, наогул не курыць. А я куру. Вось таму я толькі цыганскі барон Карл Маркс.

— Але Марксы, я гляджу, таксама няблага жывуць пры ўсякім надвор'і. Грошай куры не клююць.

— Хо, найшоў дабро. Грошы. Ды спатрэбіцца нам, мы сваім коням залатыя зубы ўставім.

Ці то Карл зжаліўся над імі, ці то пашкадаваў сваіх запасаў «Кэмэлу», але амерыканскіх цыгарэт ім не прадаў. Падараваў пачак грузіну задарма. Гога спрабаваў даць яму дваццатку, але Карл адбіваўся:

— Што ты, дарагі, што ты. Мне не трэба.

— І мне не трэба, — грузін ужо размахнуўся, каб пусціць два чырвончыкі па ветры. Але Лазар перахапіў яго рукі і выхапіў грошы:

— Вам, грузіну і цыгану, не трэба, а мне, беларусу, спатрэбяцца.

У цыганоў яны купілі дзве скрынкі віна пад назваю «Памір» — «крышка міру», вечка вечнаму свету. Некалькі бутэлек прыхапілі толькі сабе. Грузін адшкадаваў Лазару з Лаўрыкам па адной папяросе. І яны задымілі «Герцагавінай флор» — пяць рублёў пачак, што ні зацяжка — пяць капеек, і кранулі дамоў. Пара было думаць і аб рабоце, пасяўная ж ішла. Вясна ўбіралася ў сілу. «Герцагавінай флор» яны не накурыліся, паршывыя, слабенькія папяроскі, аказваецца, курыў Іосіф Вісарыёнавіч. Прыйшлося звяртацца да роднай махоркі. То было сапраўднае курыва, а не забаўка правадыроў. А «Кэмэл» брыдота неверагодная, што ў ім знайшлі амерыканскія прэзідэнты і ўсе амерыканскія курцы. Салома саломай. У іх такога «Кэмэлу» — стагі. Выбірай які хочаш і кемай. Бясплатна.

Пад ачышчальны для душы дымок роднай маршанскай махоркі мірна і ціха праскочылі горад. Весела пагаманілі, калі праязджалі міма «пятлі Гарбачова» — амаль на кіламетр чаргі па спіртное.

— Ханурыкі паганыя, — сказаў Берыя.

— Наркоты няшчасныя, — пашкадаваў Кагановіч.

— Жлабы, — пагардліва сплюнуў грузін.

Яны маглі дазволіць сабе цяпер шкадаваць, спачуваць, грэбаваць і ненавідзець тую чаргу. У іх ужо ўсё было. І надвор'е, як у Вашынгтоне, шэптам падказвала: памры, але выпі. Над усім светам, не толькі над Мадрыдам чыстае неба. І яны ўсім сваім дружным механізатарскім светам размясціліся пад гэтым чыстым небам. Пад вячыстым тысячагадовым дубам. Іх такіх мелася тут два на Белалужжы. Адзін высакародны, старшынёўскі, для начальства. А другі прасцей — для працоўнага люду. Іх быў лепшы, на ім жыў буська. Важак, цар мясцовых буслоў. А іх тут процьма. Восенню крыллямі засцяць сонца, збіваюцца ў чараду, і іх бусел, бусел з іхняга дуба, з рэстарана «Палессе», падымае і вядзе чараду ў цёплыя краіны. Вядзе ў вырай буслоў пасля першага летняга, часам і непрыкметнага чалавеку інею. Тысячагадовы дуб мацуе, надае буслу сілы і розуму, вось чаму і цар ён тут.

Старшынёўскі ж дуб, рэстаран «Палессе-2», нешта за кіламетр ад іх. Незнарок, канешне, яны на

такой адлегласці, але добра, што так само па сабе гістарычна склалася. Абедзве тэрыторыі праглядваюцца няўзброеным вокам. І паміж імі няпісанае пагадненне: калі адна з іх занятая, другая абавязкова павінна быць пустой. Два рэстараны, што робяць адначасова, дзве п'янкі адразу ў адным асобна ўзятым калгасе — гэта ўжо занадта. Месца, канешне, хопіць, але і калектыву няёмка, і перад калектывам сорамна. І іх бусел не зразумее. Навошта птушку бянтэжыць.

Старшынёўскі дуб голы, пусты, хоць і такі ж агромністы, як і іх. Яму таксама тысяча гадоў. Але ён не заняты бусламі, і таму пад ім не так утульна. Ды і наогул трэба адзначыць, што начальства п'е не так акуратна, як яны. П'е-то яно, канешне, акуратна, мерку трымае, але смецця пасля яго шмат. Звыкла, каб нехта за ім прыбіраў. А ў лесе прыбіральшчыц няма. Вось і даводзіцца гнуцца самім. Пляшкі хавае, вязе з сабой на машынах, каб ніхто не бачыў і не ведаў, што яны п'юць. Хіба толькі адну-другую з-пад мінералкі пакіне. А вось нахіліцца, падняць газетку, паперчыну, бляшанку з-пад кансерваў, закапаць, спаліць — гэта не кожны з іх зробіць. Увогуле, антысанітарыя вакол іхняга дуба, грэчаская зала, адным словам.

А ў іх як у лепшых рэстаранах Лондана ці таго ж Вашынгтона. «Кэмэл» нават ёсць у грузіна ў кішэні і пачаты пачак «Герцагавіны флор». А пад дубам ніводнага недакурка. Недакуркі, прынамсі, яны апошнім часам з сабакам ці мінашукальнікам пазбіралі і падакурвалі. Нястача, беднасць. Але для смецця, што гарыць, заадно і для душы, касцярок, вогнішча; што не гарыць — ідзе ў спецыяльна выкапаную яму. Пустыя бутэлькі складзіруюцца асобна — гэта агульны капітал, народны здабытак. Бусловай хаты яны не паганяць.

І бусел з вяршыні тысячагадовага дуба ў сваім гняздзе на адной назе вітае іх вясеннім чыстым клёкатам. З-за трактароў клёкату гэтага амаль не чуваць, але відно, як адкрываецца і складваецца яго вострая і доўгая касцяная дзюба. Бусел здалёку прыкмеціў іх і вітае, а заадно паведамляе ўсім іншым буслам у акрузе: прыджгалі, аб'явіліся госцейкі. Рэстаран «Палессе» адкрыты, вясна прыйшла, вяс-

на прыйшла, сезон распачаты. І з усіх чатырох бакоў, з макавак іншых, менш велічных дубоў гучыць яму ў адказ: цябе зразумелі, цябе зразумелі. Невядома чаму, але мясціну гэтую, Белалужжа, любяць белыя буслы да страты галавы. І дзіўна неяк рассяліліся яны, узялі вёску Белая Лужа ў кальцо. Усе гнёзды строга па крузе. Лазар неяк хадзіў і лічыў дзеля цікаўнасці: сорак восем бусліных хат. І цiснуцца яны, больш густа селяцца бліжэй да хат людскіх, дзе светла і прасторна, дзе людское турботнае жытло і ціхая вада, рэчка.

А далей, адкуль пачынаецца, цягне цёмная града лесу, іх апошняя запаветная дуброва, якую яны не аддалі дзяржаве пад заказнік, буслоў менш, амаль зусім няма буслянак. Мо там таксама мяжа, як паміж іх і старшынёўскім дубам. У дуброве ўладаранні чорных буслоў. Белыя буслы як грэбуюць чорнымі ці варагуюць з імі — хто зразумее гэтую птушку, па якіх яна законах жыве. Чорны бусел баіцца ці не давярае чалавеку, хаваецца ад яго, а белы цягнецца да яго і любіць прыгажосць. Птушка, птушка, а разбіраецца. І Лазар рады да слёз бачыць бусла ў буслянцы. Птушка ж, і галоўка птушыная маленькая, колькі там розуму, а роднага гнязда, роднай зямлі не выракаецца, носіць у воку і ў сваёй галоўцы. Зімуе ў цёплых краінах, вандруе па чужой зямлі, а насення там свайго не кідае, кубла не робіць, дзетак не выводзіць. Буслянка-калыска яго на роднай зямлі. І крылы ў яго толькі каб даляцець да гэтай калыскі. Тут ён і яго дзеці здабываюць крылы. І Лазар адчувае, што і ў яго пачынае штосьці варушыцца каля лапатак. Бракнуць, свярбяць лапаткі, як прарастае нешта там. Нейкі знак, намёк яму падае. Гэта, пэўна, радасць нястрымная памесціцца ў сэрцы, ірвецца вонку, вясновая, першая, дзіцячая. Радасць, што будзе заўтра. Заўтра яму зноў ісці ў школу. Заўтра беларуская мова, дыктант. Ён возьме пяцёрку. Будзе зноў пяцёрка, яна ў яго ўжо ў кішэні.

Ён купаецца цяпер, плыве ў белых хвалях роднай беларускай гаворкі. Словы, што некалі даўно вычытаў у кніжцы, а потым забыў, колка рэжуцца, як зубы, прарастаюць у яго занесенай смеццем гадоў памяці. Наплываюць хвалямі напаўчутыя ў

дзяцінстве словы дзеда і бабы і шмат каго іншых — цяпер ужо нябожчыкаў. Ахопліваюць, абдымаюць яго, носяць на крылах вакол дуба. А дуб перад ім, хаця і магутны, велічны, але яшчэ голы, непрыгожы, нават брыдкі. Нехта раскладваў касцёр каля яго лап, ён бараніўся, не пускаў агонь усярэдзіну, але ногі яго абгарэлі, чорныя і парэпаныя ад спёкі. Ён моцна пакалечыў сам сябе яшчэ, пэўна, у маладосці, не саўладаў са сваёй маладой сілай, што выпхнула яго з лона зямлі і пагнала ўгору, да сонца. З усіх бакоў у старога трэшчыны і наплывы маладзенькай кары. А па баках з бычыную галаву наросты, бародаўкі, як вялізныя жабы, прыпалі да яго цела. Гэта нешта пабочнае, пэўна, хваравітае занесена было дажджом ці ветрам, непагаддзю ў яго цела, а мо нехта спрабаваў укусіць, паспытаць яго плоці. Ён хварэў, але ачуняў. Бародаўкамі выпер хваробу з свайго нутра і абараніўся імі. Біла яго і маланка, хвастала вогненным бізуном, успарола ад макаўкі да лап. Не забіла і не скарыла. Ён устаяў і застаўся жыць. І меліяратары не здолелі яго зрэзаць. Падлезлі з піламі, нагналі тэхнікі, пакруціліся пару дзён і махнулі рукой: чорт яго бяры, няхай стаіць.

Голы, непрыгожы, непрыветны стары дуб увесну. Ён глухі цяпер і гультаяваты, але лета яго наперадзе. Праўда, жудаснае лета. Чацвёртае лета ад Чарнобыля. І дзьмуць над яго сівою галавой цяпер горкія ветры, п'е ён горкія воды. Але, як кажуць, будзем жыць, будзем бачыць, жывымі застанемся — не памром, што ўсім, тое і бабінаму ўнуку, што люду, тое і дрэву, што дрэву, тое і парасткам яго.

Лазар ужо зацепліў касцярок пад дубам. Лаўрык з Гогам і Толем Белым парэзалі хлеб, сала, адкаркавалі першыя пляшкі. Можна было пачынаць, але чакалі Толю Чорнага. Той павінен быў правесці шафёра экспрапрыіраванай імі леспрамгасаўскай машыны. Ён, не тужачы ў сваёй будцы-турме, дачакаўся іх вяртання. Праўда, сала з'еў усё. Выпусцілі, вызвалілі з цямніцы, толькі тады даўмеліся спытаць, як завуць. Палонніка звалі Валодзькам. Трактарысты паляпалі яго па плячы, памясілі за знаёмства і запрасілі з сабой пад дуб. Але ён адмовіўся:

— На рабоце, хлопцы. За губу магу закінуць, і добра, але не на рабоце.

— А мы што, не на рабоце, колам грушы калоцім? — спрабавалі націснуць на яго, прысароміць, неблагі трапіў хахол, талковы.

— Не, хлопцы, няможу. Трактар не машына. Да ўсяго ж вы ў сябе дома, а я ў камандзіроўцы.

— Леспрамгас ваш нацэліўся на нашу дуброву? — спытаў Толя Чорны.

— Так, будзімо рэзаць.

— Будзімо рэзаць, — перадражніў Толя Чорны. — А во цэ, хахол, тут не бачыў?

І Толя Чорны недвухсэнсава паказаў леспрамгасаўцу тое, чаго хахол яшчэ тут не бачыў, — вялізны мазутны кулак. І павёў гэты кулак да твару шафёра.

— Та забярэце вы ад мяне гэтага свайго шалёнага хахла, — закрычаў шафёр. — Я шо, на тваю бабу лезу? Машыну адабралі і самога ў цямніцу кінулі, а цяпер яшчэ і морду набіць намагаюцца...

Толю Чорнага адцяглі ад шафёра, хоць ён і моцна супраціўляўся:

— Не, ні ў якім разе нельга яго пакідаць жывым.

— Дык што, нам тут яго забіць? — спытаў Лазар.

— Убыць. Апошні ж лясок...

— А ці не ты першы глотку драў супраць таго лесу, калі галасіў, што нам запаведнік не трэба?

— А я ўсё жыццё галашу, такі ўжо ўдаўся. А шо рабіць, калі не ведаеш, шо рабіць?

— Дамо пляшку чарнільца. Такі ж чалавек, як і мы, выпіць хоча. Хочаш, Валодзька, выпіць?

— Хочу. Які ж хахол не хоча выпіць, — уздыхнуў шафёр. — Хочу, та ні могу.

— Ну вось, чалавек хоча выпіць, а ты яго адразу: убыць, убыць. А фамілія твая не Ленін, Валодзька? Мо ты Ленін, прызнавайся, мы тут усе свае: Сталін, Берыя, Кагановіч. А чарнільца ў нас ад самога Карла Маркса.

— Та ні, я ні Ленін. Я проста Уладзімір Ільіч. Але жыву на вуліцы Леніна.

— Ну, тады ты сумленна зарабіў сваю бутэльку чарніла, — сказаў Лазар. — Толя, правядзі яго да ўрочышча.

— Я яго прыдушу па дарозе.

— Нічога, паразумеецеся. Хахол з хахлом заўсё-

ды дамовяцца. А вернешся назад, перакапаеш дарогу, у цябе трактар з каўшом.

— Я і яго прыкапаю.

— Прыкапай і яго. А заўтра мы яго адкапаем і падымем, сёння ж п'ём. Давай, Толя, едзь з ім.

І Толя паехаў. Паслухаўся Лазара. Дзіўная рэч, але перад п'янкай яго ўсе слухаліся. Пасля, праўда, часта білі. Але тут ужо не варта наракаць, чаго пасля п'янкі не бывае.

Па часе Толя Чорны павінен ужо быў вярнуцца. Але яго ўсё не было. І Лазар непакоіўся. З Толі Чорнага хопіць і забіць чалавека. Сёння ж забіць чалавека — што раз плюнуць. Куды больш цяжка знайсці яго сярод людзей. А калі знайшоў — тут ужо ўсё проста. Кура ці певень, тыя хоць не даюцца, а чалавек што баран. Як авечка, якую воўк аблюбаваў сабе, схапіў, на загорбак ускінуў, пранёс колькі метраў — і ўсё, можна апускаць на зямлю, не вярэдзіць ног. Яна падхопіцца і сама пабяжыць за ваўком, па смерць сваю — бягом.

І ён таксама бегаў і хадзіў па сваю смерць. Упіхнулі яго ў камеру. Белы рушнік разасланы па падлозе каля ўвахода. Ён наслухаўся ўжо, абрадаваўся. Ён па белым рушніку бруднымі ботамі, не лыкам, маўляў, шыты і не пальцам роблены, а таксама ў законе. Бабуля, пэўна, у труне перавярнулася б і вызваліла яму месца. Пачалі кругі рабіць, падступаць да яго, а ён ні бэ ні мэ ні кукарэку. За вярсту відно — мужык мужыком, лапаць. Тым жа рушніком з брудным адбіткам ботаў яго ж і... Наледзь адкачалі. На ўсё жыццё навука: у чужую скуру не залазь, якая б мяккая яна ні была. Жыць, хадзіць, спаць будзе мулка. Трапіў на лесанарыхтоўках і пад лясіну, пад кедр. Вельмі ўжо спадабаўся той кедр, і пашкадаваў ён яго.

Не хацеў паміраць, класціся на зямлю кедр, мамант, а не дрэва. Усё ў ім было пуката звярынае, дзікае і неўміруча ўчэпістае. На скале, на голым камені і сам нібыта каменны. Вось ён і паспачуваў яму, пашкадаваў. А ёсць прыкмета — падняў сякеру, забі ў сабе шкадаванне, інакш яно цябе заб'е. Так здарылася і з ім: пашкадаваў, зазяваўся, паслізнуўся — кедр і накрыў яго сваімі лапамі-біўнямі. Ён увайшоў ужо ў дрэва і зліўся, паяднаўся з ім, пачуў у голлі шапо-

чучы голас з неба, добра, што той голас быў людскі, хоць і вельмі абыякавы да яго жыцця і смерці:

— Гатовы?

— Гатовы... Хаця не, трывушчы, варушыцца.

— Ну, значыць, не яго дрэва. Ляжа пад іншае, і расце яно ў іншым месцы...

— Сала пацець пачало. Колькі можна чакаць? Пачнём, а ён дагоніць, — не вытрымаў, пачаў скуголіць Толя Белы. Вялікі спец па сале. На яго цыкнулі, закон, маўляў, трэба паважаць. Піць дык усім разам, адказваць — таксама. Не так закон, як імкненне да роўнасці і справядлівасці. Але Толя Белы не паслухаўся і пацягнуўся да бутэлькі.

— Пастаў, — загадаў яму Лазар. — У чужой царкве свечак не папраўляй.

— Чаму гэта я раптам у чужой царкве? Я ў сваёй царкве.

— У сваёй, але ты не поп. Наперад бацюшкі не вытыркайся. Пастаў на месца.

— Ох, і ўдзелаю ■ цябе сёння вечарам, — мармытнуў Толя Белы, але вярнуў бутэльку туды, дзе яна стаяла раней.

Лазар падняўся і адышоў ад дуба. Паслухаць, ці не гудзе трактар Толі Чорнага. Пад дубам забівалі ўсе гукі іх трактары. Яны не глушылі рухавікоў: невядома пасля выпіўкі, ці здолееш завесці. І чырвоныя «Беларусы» ўздрыгвалі крыжамі, як нецярпліва дрыжэла ўсё ў ім. Наперадзе чарка, добрая чарка, а нешта не радасна. Пахмурна і тужліва было на душы. Бусел зляцеў з буслянкі, паставіў крылле рабром, падруляваў амаль да самых ног Лазара. Узняў у неба галаву і адразу апусціў яе, выказаўшы чорную жалобную мецінку на макаўцы.

— Ты што, хаваць мяне прыляцеў, адпяваць мяне? Павучыся, браце, спяваць. Няздольны ж пець, не дадзена?

Бусел незгаворліва ўзмахнуў крыламі, і зноў чорная жалобная меціна кінулася ў вочы Лазару.

— Пачакай, — спалохаўся Лазар таго, што бусел як нечакана падляцеў да яго, так і адляціць. Але бусел і не думаў яго пакідаць. Склаў крылы, і з жалобнай стужкі на іх атрымалася лодачка, што плыла па яго белым, як снег, апярэнні. Дзве лодачкі, два чаўны, па адным з кожнага боку.

— Прыгожа, — сказаў Лазар, — хараша. Вось я цябе і разглядзеў. А то далёка ўсё ты і высока, пад самым сонцам. Я думаў, што ты ўвесь спрэс белы. А ты і чорны.

Бусел не міргаючы пазіраў на яго сваім непраглядным птушыным вокам. І Лазар амаль адчуў, як яго ўцягвае да сябе гэтае бяздоннае цёмнае вока, у каторым адбліснвала і полымя цяпельца, і жаўклявая, напорная па вясне рачная вада, і бязлістая цьмянасць дрэў далёкай дубровы. Усё гэта зачароўвала, кружыла галаву і хіліла да сну, такога ж вечнага, як і позірк бусла.

— Ты мне хочаш нешта сказаць? — спытаў Лазар. — Ідзі да мяне, шапні на вуха, а то я не пачую. Я ж глухі, ты ведаеш. Я даўно ўжо глухі. — Бусел, як у танцы, пачаў перабіраць лёгкімі ссохла-чырвонымі нагамі. Распасцёр крылы, нібыта збіраўся абняць яго.

— Ты што, ты што? — здзівіўся і разгубіўся Лазар. Абдымкаў ён не любіў. — Ты лепш падыдзі да мяне бліжэй і скажы што-небудзь на вуха. Ну, крок, усяго адзін толькі крок.

Паміж імі і сапраўды быў адзіны толькі крок. Але ні бусел, ні Лазар гэтага кроку насустрач адзін аднаму не зрабілі. Лазар баяўся спужаць птушку, баязлівасць чалавека замінала, пэўна, і птушцы. Мо б ён і наважыўся на гэты крок. Але тут затахкаў трактар. Бусел расхінуў крылы, нешта, як заселае слова, перакацілася ў яго ў горле. Ён шчоўкнуў дзюбаю, нібыта ўдарыў па сухім дрэве, і, падскокваючы, пайшоў ад яго бокам, цяжка адарваўся ад зямлі, але, калі адарваўся, адразу знайшоў, на што абаперціся ў небе, і заслізгацеў, залунаў у ім лёгка і хутка.

І высока ў небе ён быў зноў белы. Белае перайка на перакуленай блакітнай вечнай талерцы. Неба несла яго, як вада нясе лодку, ён упраўляўся ў ім вясельцамі крылаў, сустракаючы на сваім шляху паветраныя ямы і віры. Неба і бусел былі заадно.

А яны смакталі чарнільца далёка ўнізе, пад дубам на зямлі, пад белае слізгаценне буслоў у небе, бутэльку за бутэлькай, падарунак прамяністага Паміра. На схоне сонца бусел падняў у неба ўсю сваю чараду. Лазар пачаў іх лічыць. Але давёў лік да шасцідзесяці і збіўся. І так шмат: усе буслы былі па

парах. І бусел у небе на заходзе сонца, значыць, заўтра будзе добрае надвор'е, як у Вашынгтоне. Ветрана, канешне, сонца чырвонае. Але птушкі і людзі за вясну ўжо звыкліся з ветрам. Ветры тут дзьмуць беларускія, радыеактыўныя, іншых няма.

І, наглядаючы за буслами, Лазар трымаў сябе, імкнуўся, што было моцы, не напіцца. Але сілы, і вожыку зразумела, былі няроўныя. Ён, канешне, напіўся. Зрабіў той маленькі крок, што не даступіў да бусла, адзіны ўсяго глыток, і адчуў, што правальваецца, адыходзіць у вечнасць буслінага вока. Узняў галаву, учапіўся з апошняга вокам за птушак, што луналі ўжо ў зусім чырвоным небе. І на імгненне сам затрымаўся на зямлі. Але ў шклянцы мелася яшчэ крыху. І рука не дазваляла плёхнуць такое багацце на зямлю ці перадаць Толю Чорнаму. Той бы яго ніколі не зразумеў, яшчэ і пакрыўдзіўся б, чужымі недапіўкамі тут грэбавалі. І Лазар высмактаў паднесеную яму шклянку да кроплі. Выпіў, і птушкі на небе зніклі. Яны былі на зямлі, такія гожыя, такія родныя, чырванадзюбыя буслікі, як малююць іх на этыкетках для гарэлкі. Лазар убачыў гэтых буслікаў перад сабой, і далей усё пайшло па набітай дарозе. З адным толькі ўдакладненнем: на гэты раз не Толя Белы «ўдзелаў» яго, а Лазар пусціў яму юшку. Буслікі надалі яму спрыту і моцы.

Толя Белы хлюпаў носам, прыхіліў галаву да дуба, Лазар суцяшаў яго. Толя Чорны суцешыў іх абодвух поўнай шклянкаю «Паміра». Яны раздзялілі яе пабрацку. То была шклянка, чара і чаша міру. Так ужо заведзена было пасля добрай бойкі.

Потым яны ўсе разам некуды дружна гналі на трактарах. Наладзілі трактарныя гонкі. Перамог усіх грузін, але перакуліўся. Трапіў у ямку, што выкапаў Толя Чорны. Так грузіну і трэба, пераможца. Але ў бядзе яго не кінулі. Іх братэрства непарыўнае. У бядзе яны шкадуюць нават пераможцаў. Трактар выцяглі з ямы. Не спатрэбіўся нават і трос. Лёгка так, дружна, усе разам узялі і вызвалілі трактар з пасткі. Трэба — яны здольны былі прымусіць круціцца ў други бок і зямлю, сонца прымусілі б круціцца. Тым вечарам яны былі вольнымі і вельмі моцнымі. Але ўжо як заведзена, калі ёсць моц, здароўе, грошы, усё роўна нечага трошкі не хапае.

Нечага трошкі не хапала і ім. І яны вырашылі, што гэта трошкі магчыма здабыць у ЦК. І на трактарах, кожны на сваім персанальным, пасажырам-нахлебнікам быць ніхто не пажадаў, яны выйшлі на падпольную цэкоўскую сцежку. Вёў іх на гэты раз грузін, што Лазар разумеў і не крыўдаваў. Здольны быў, канешне, весці і ён, але ў грузіна самы хуткі трактар. Да таго ж трэба было нечым і ўсцешыць таго грузіна, ён жа ў ямку перакуліўся.

Грузін іх і выратаваў. Лазар клыпаў на сваім зачуханым трактары пасля ўсіх, выціскаў з яго ўсё, што можна і чаго нельга, патанаў і захлынаўся ў клубах сіняга дыму, калі ўбачыў на дарозе пешага грузіна. Той бег яму насустрач, хутка бег, прыгожа, але смешна. Лазар ад смеху кінуў штурвал і ледзь не пайшоў пад адхон.

— Атанда, атанда, змывайся! ДАІ, чуеш, ДАІ, ДАІ!

Тройчы гэтае ДАІ не варта было паўтараць, Лазар пачуў усё адразу. Хуценька падхапіў штурвал на самым ужо краёчку кювета. І заклаў такі віраж, што грузін пайшоў у кювет. А ён памчаў, кіруючы да хаты, пад родныя дубы і бярозы, сярод якіх яму сам чорт не брат. Толькі б выхапіцца з чыстага поля, роўнай дарогі, а на пяньках яго карміцель лётае, што на крыллях, як буслік. Дацягнуць бы толькі да карчоў. Карчы партызан не выдаюць.

— Жмі, жмі, гані, мацъ тваю, — па-руску і па-грузінску лаяўся Гога. Па-грузінску ён гаварыць не ўмеў, а толькі лаяцца навучыўся.

— Што гэта табе, верталёт? — па-свойму адказваў яму Лазар. — Гэта ўсё ж трактар, пяро яму ў сраку не ўставіш.

— ДАІ ўставіць. ДАІ ўсё можа ўставіць.

І ледзь ДАІ не ўставіла ім тое пяро. Жоўценькая птушка-канарэйка з каляровымі мігаткімі вочкамі дагнала іх і абышла. Развярнулася і стала папярок дарогі. Але Лазар паспеў усё ж дацягнуць да родных карчоў. Мянты з жоўтай машыны, як шэрыя чорцікі, пасыпаліся на дарогу. А ён з дарогі ўніз, у канаву. Сам, канешне, лобам у шкло. Але лоб вытрымаў. А ў канаве вады трактару па чэрава. Толькі трактар ёсць трактар. Пераляцеў канаву, адно бурбалкі пабеглі. Даішнікі таксама трапілі настырныя, фарсі-

равалі водную перашкоду пешадралам услед за імі, відно. Толькі грузін паспеў пераможна раўнуць: «Масква — Варонеж — хрэн дагоніш, а дагоніш — хрэн вазьмёш», як кукарды іх фуражак замільгалі паміж кустоў.

— Абклалі, сукі, аблажылі, што ваўкі, сукі... — Лазар брыдка вылаяўся і ўключыў, выціснуў з трактара ўсё, што было ў ім. «Беларус» пайшоў па балоце і пнях як па сухім. На тых пнях яго і растрасло ўжо, выперла душу. Так растрасло, што ён і сёння не помніць, чым жа ўчора ўсё кончылася. ДАІ ён не даўся. Гэта безумоўна. Усе дакументы пры іншых вялікіх стратах пры ім. Нават бутэльку чарніла захаваў, а боты са шкарпэткамі збеглі. Але ёсць страта куды больш значная, чым тыя боты і шкарпэткі.

Яму час збірацца і ісці на працу. А куды збірацца, куды ісці, калі ён учора згубіў трактар. Забі — не прыгадае, дзе ён учора яго кінуў. Мо ўтапіў у балоце, мо мянты захапілі. Ён збег, кінуў трактар, а мянты яго захапілі. Добра, калі так. Гэта ўжо не бяды, хоць на след навядуць. Горш, калі і следу ад яго не засталося. Не прывядзі гасподзь, калі сапраўды ўтапіў яго ў багне... А калі не ўтапіў, калі і даішнікі яго не захапілі, ён проста кінуў трактар. Дзе кінуў, дзе шукаць? Яму б цяпер шкляначку чарнільца, глыточак, божую расінку, птушыную кроплю, праяснела б у галаве, мо і ўспомніў бы. Але дзе знойдзеш гэтую расінку, кропельку? Да ЦК, да Карла Маркса, як да таго свету. Пакуль печ яшчэ не прагарэла, жару поўная, наліць бы вады ў чыгунок, паставіць ды заварыць чыфірчыку. Дапамагае, і вада ў хаце не звялася. Ёсць яшчэ вада. Але няма заваркі, няма чаю. Чай ён пакурыў, турэцкі чай з беларускім хрэнам так добра курыцца. Чаю меней, хрэну болей. І такая атамная храновіна...

Устаць на каленцы перад Дзевай Марыяй, прыпасці да яе ног, Хрыстом Богам папрасіць, каб палячыла. Дарэмны нумар. І Дзева гэта сама, даруй Божа, глытае, што конь, усе глытаюць і ні ў кога нічога няма. Вось такое сёння надвор'е ў Вашынгтоне, дарагі і любімы наш правадыр і настаўнік, таварыш Карл Маркс. Засуха. Засуха ў Маскве,

Мінску, Гомелі і ва ўсіх чатырох іх Лужах. Зашчамілі мужыку адно месца. Прышчамілі мужыка. Ведаць бы хоць — хто, а то ж як у яме жывеш, нічога не бачыш, нічога не ведаеш. Поўзае, ёрзае па падлозе Янко. Галубовым вострым вочкам пільнуе яго.

— Ну што табе трэба, Яначка? — не вытрымлівае Лазар.

— Уключы радзіва, — просіць Янко.

— Радзіва? Навошта? — здзіўляецца Лазар.

— Гарбачова паслухаем.

— Вось яго толькі мне і не хапала, — сонна адмахваецца Лазар.

— А ты не падымешся, а ты не ўстанеш, — раптам асмялелым голасам гаворыць Янко, падымаецца з падлогі і адыходзіць ад яго. І яшчэ раз больш пераканаўча паўтарае: — Не, ты не падымешся.

— Чаму гэта я не падымуся? — з цікаўнасцю пытаецца ў Янкі Лазар.

— А не падымешся, і ўсё. Я ведаю, але не скажу.

— Скажы, Яначка, скажы.

— Не ўстанеш, дзядзько, бо ты на залупу сабе наступіў. Вось так, дзядзько, — гаворыць Янко і хуценька хаваецца.

— Дзядзько... — збянтэжана бурчыць Лазар і пазірае сабе пад ногі. Горкая ўсмешка кладзецца на яго твар: сапраўды наступіў і не прыкмеціў, калі і як гэта адбылося. Сядзеў, бедаваў, думаў, нехта староннi яму прышчаміў, а аказваецца, сам сабе. Добра, што ніхто не наскочыў і не ўбачыў. Было б смеху. І Лазар рагоча сам з сябе. Рагоча залівіста, гучна і доўга, да слёз. Прыпыняецца, каб выцерці тыя слёзы, і пачынае зноў. Хата ходырам ходзіць ад яго рогату, пагойдваецца ў куце і на століі павуціна, пазвоньвае шкло ў вокнах, сіпіць цынкавае вядро з вадой, што стаіць на дубовай калодцы. Бяззуба вышчараецца, рагоча чырвоным вугалем печ. Сінія і чырвоныя водбліскі полымя скачуць на падлозе перад ім. Зазірнула ў хату, стала насупраць акна сонейка, скаліць зубы. На плоце, відаць у тое ж акно, стаіць увесь ад ног да грэбеня рдзяна-пунсовы певень. Надрываецца, крычыць на ўсё сваё горла.

Лазар рагоча.

— Слухай, дзіцятка, слухай. Адбылося гэта ў той старажытны час...

— Калі Бог толькі сатварыў зямлю, а чалавека на ёй яшчэ не было... Гэта ўжо, бабо, праходзілі. Давай далей: і пайшоў наш бусел па чыстым полі насустрач сваёй смерці.

— Ну, [redacted] калі пайшоў насустрач, значыць, сустрэў. Чаго чалавек хоча, таго і дабіваецца. Усё, кончылася казка. Памёр бусел.

— Вох, і хлуслівая ты, бабоўка. Я раненька-раненька сёння ўстала, пабегла на двор. Жывы наш бусел. Лётае. Над нашай хатай кружыцца. Жывы, бабо, жывы. Ты прыспала ўначы казку. А я ўчора так цябе ўгаворвала закончыць... Забыла, бабо?

— Нічога я, донечка, ясачка мая, не забыла. Такая ў мяне нітачка паміж тым і гэтым светам. Знарок на другі дзень пакінула, каб быў мне дзень і была забаўка. Каб было чаму прачынацца.

— Дык прачніся, бабо, прачніся.

— Прачнулася ўжо, Марэйка, прачнулася, каб казку табе даказаць. А то памру і забяру з сабою.

— Ты давай, бабо, пакуль жывая, расказвай.

— Пакуль ты цікаўнасць маеш слухаць, да той пары я буду гаварыць з табой і з таго свету. А на тым свеце, каб ты толькі ведала, колькі нашага багацця ляжыць.

— То памірай хутчэй, бабо, і прынясі мне штонебудзь адтуль.

— І казку не трэба даказваць?

— Ну... Не, казку ўсё ж дакажы, хаця магла б прынесці адтуль што-небудзь і даказаць. Я ўжо і пачакала б.

— І на тым табе дзякуй. Слухай, дзіцятка, слухай... І пайшоў наш бусел па чыстым полі насустрач сваёй смерці. Толькі смерць ад яго адступілася. Пахадзі, пахадзі спачатку па гэтым полі. Зведай пакуту і мукі, на гора паглядзі, слёзназбірай, спазнай голад і холад, хай твае ножанькі прыб'юцца, потым я цябе прыбяру. Няма смерці нашаму буслу і ў чыстым полі, груганы яго не клююць і мароз не бярэ. Як гады белыя, поўзаюць па полі завеі і мяцеліцы снежныя. Толькі ўсё міма, міма бусла. Ён да іх, а яны ад яго. І сонейка на яго скоса і злосна пазірае. Узойдзе, зірне: жывы яшчэ — і схаваецца.

Ці то сорамна яму, ці то смерці яму хуткай жадае. Прыгрэе, разморыць, сну нагоніць — і няма яго.

Ішоў бусел па белым полі, шукаў смерць, а сустрэў цёмны лес. Пастаяў, падумаў: горш жа няма, калі чарада, кроў твая кідае і выракаецца цябе, адварочваецца сонца і родная зямля не хоча цябе прыняць. І лёгкаю ступой крочыў ён, увайшоў у цёмны лес і схаваўся там. Думаў, лес будзе яму трунoй і магілай, а то быў паратунак яго і калыска. Само сабой, таксама не цукар, але зусім не тое што ў чыстым полі, дзе і ветру не затрымацца, не на холадзе. Лес ахутаў яго і сагрэў. Там дуб жолудам адорыць, хвойка шышачку кіне, а ў траве, глядзіш, і ягадка схавалася. Невялікая пажыва, але ўсё лепей, чым святым духам сілкавацца, ёсць хоць нештачкі на зуб узяць.

І было ў тым лесе вялікае балота, дзякуй яму, яно і захавала нам бусла. Лес ды балота — усе мы адтуль выйшлі, прайшлі навуку плакаць і смяяцца, гора гараваць, шчасце абдымаць. Балота было цёплае і дыхала...

— Змей Гарыныч там жыў?

— Так, дзіцятка маё, так, калі ты хочаш, каб так было: жыў там Змей Гарыныч. Па ім і наша рака Гарынь завецца.

— Бабо, бабо, ён жа злосны. Ён жа Змей Гарыныч.

— Не слухай, дзіцятка маё, што людзі кажуць. Не ўсякаму зверу давай веры. Я злая?

— Але ж ты не Змей Гарыныч?

— Адкуль ведаць табе, хто я, калі я сёння сама сабе веры не даю. І ты мяне завеш Бабай Ягой.

— Я так, я таму што люблю...

— Не, дзіцятка, не. Нічога так проста не бывае. У кожным з нас намешана і ад Змея Гарыныча, і ад Бабы Ягі. Не кожны Змей, што цішком у балоце сядзіць, Гарыныч.

— То быў добры Змей Гарыныч, савецкі?

— Савецкі, калі ты савецкая. Вельмі і вельмі добры Змей Гарыныч, калі нашага бусла ўратаваў. Паганым ён зрабіўся, калі яго пачалі цвяліць і зводзіць, калі яго захацелі спаймаць і пасадзіць у клетку. А ён прывык вольна жыць, як душа наша жыве. Душу чапаць вялікі грэх. Кранеш, навярэдзіш

яе, і выскачыць адтуль злосны Змей Гарыныч. Вось як кранулі чалавека, дык і выхапілася адтуль зорка Палын, атруціла нашы воды і зямлю. У нашага бусла душа рахманая, пакутная, таму была і праведная, разумная, аніякай шкоды Змею Гарынычу не чыніла. Жылі яны заадно са Змеем Гарынычам, калыску сваю берaглі. Цёпла было буслу каля Змея Гарыныча. Той дыхаў і дыханнем сваім яго ўграваў, як і ўсё жывое на гэтым свеце трымаецца на дыханні адно аднаго. Было, праўда, курна, дымна, але абшчажыцце ёсць абшчажыцце.

Любіў Змей Гарыныч і выхваліцца. Вось ён, маўляў, такі дужы, такі магутны, нягледзячы на тое, што ў балоце сядзіць і ніхто аб ім нічога не ведае. А ён возьме ды як чхне тры разы, ды як кашляне — і ў тое ж імгненне явіць сябе ўсяму свету. І адразу адскочаць маразы, растане ў яго буславым полі снег, пацякуць рэкі, і кончыцца зіма. Тады бусел можа ісці да свайго поля, падымацца ў неба да сонца і спяваць свае песні. Бусел адгаворваў яго. Ён верыў, што Змей Гарыныч з-за дабрыні сваёй можа дзеля яго і не такое сатварыць. Але навошта. Каму трэба тое поле, каму патрэбна тое неба, хто будзе слухаць яго песню. Калі Змей Гарыныч возьме і папраўдзе чхне, то згараць у такіх пакутах здабытыя крыллі, спапяліцца ў горле песня. Ды і сам бусел, пэўна, згарыць, калі пачне гарэць поле.

І гэта было разумна: каму спяваць, каму весяліцца, калі ёсць усё і няма нікога? Так вось яны і жылі мо год, а мо век, хто лічыць бусліныя гады, змяіныя стагоддзі? Хто помніць? Паразумела жылі, не тое што сёння. Раней, чым нешта наважыцца зрабіць, лічылі страты, а не радаваліся прыбыткам. Гор не варочалі, рэк не спынялі і не губілі, што мелі — берaглі, чаго не было — здабывалі.

І пачало ў іх лесе паціху развідняць, днець. Прыйшоў дзень і ў іх лес. Затрымаўся. Зазірнула ў іх лес і балота сонейка, час яму пакідаць іх, хавацца. А яно не пакідае, не заходзіць. І духам такім салодкім, сонейкам і балотам пачало патыхаць. Засумаваў бусел, мітусіцца пачаў. Яму б радавацца трэба, а ён месца сабе не знаходзіць. Скочыць на галаву Змею Гарынычу і гадзіну, а то дзве на адной назе выстойвае, другая сама ў неба просіцца і вочкі туды ж. І такое

неадольнае жаданне самому ў неба кінуцца, што не вытрымаў Змей Гарыныч. Буслінае тое жаданне што камень яму на шыю было. Цяжка ўздыхнуў ён, з мілым другам і ў цямніцы разлучацца сумна, і сказаў:

— Калі такія табе ўжо мілыя твае поле і неба, ідзі, ляці.

— Я вярнуся, я прыйду яшчэ да цябе, — паабяцаў яму бусел.

— Я гэта ведаю, — маркотна мовіў Змей Гарыныч. — Ты не вернешся сюды. Каго кідаюць, да таго ўжо не варочаюцца. Ты вернешся, але не да мяне. — Быў ён мудры, Змей Гарыныч, а выхваляўся раней яшчэ і таму, што выпрабоўваў, пэўна, усё ж бусла, які ён яму сябар і таварыш. Бусел быў верны сябар і таварыш.

— Да цябе, да цябе, мілы і любы мне, Змей Гарыныч, — сказаў ён.

— Не, не суджана нам болей сустрэцца. Мо, мо толькі калі... Нагніся да мяне, ■ нешта скажу табе на вуха...

Бусел нагнуўся, але што сказаў яму Змей Гарыныч, гэта засталося паміж імі. Невядома нават, ці да канца даслухаў бусел свайго Змея Гарыныча, таму што нагінаўся ён больш дзеля таго, каб адштурхнуцца, узяць разбег. Адштурхнуўся, пайшоў у неба, зрабіў тры кругі над балотам, тройчы крыкнуў нешта ласкавае на развітанне свайму сябру і памкнуў да роднага поля. Змей Гарыныч не вытрымаў і ад журбы чхнуў. Лёгенька так, прытоена, напаўсілы ці нават чвэрць сілы, але агонь і спёка ўзняліся да неба. Толькі бусла не дасяглі, той быў ужо далёка.

Ён падлятаў ужо да рога чыстага поля, дзе нарадзіўся і вырас, здабыў крылле і песню. А насустрач яму ляцела родная белая чарада буслоў. Безгалосая чарада белых буслоў нема вярталася на радзіму. У чуж-чужаніне, як вядома, голасу не здабудзеш, хутчэй, што меў, згубіш. І, пэўна, не адзін бусел згубіўся там. Чарада была маленькая і састарэлая. На чужой зямлі буслы не пладзіліся.

На сярэдзіне поля чарада прызямлілася. Сеў, далучыўся да яе і наш бусел. І, як у танцы перабіраючы нагамі, пайшоў да сваіх родзічаў. Адчуў у сабе пес-

ню, разявіў дзюбу, хацеў заспяваць, але не атрымалася. І на роднай зямлі, калі толькі сам-насам з сабой, песня глухне, канае. Не было больш у бусла песні, міласэрнае, уратавальнае балота паглынула і песню, і слова. Бусел знямеў.

— Бабо, бабо, ён жа толькі што гаварыў са Змеем Гарынычам.

— Дык то ж са Змеем Гарынычам, дзіцятка, а са сваёй кроўю ён ужо забыўся гаварыць.

— Ён што, па-нямецку са Змеем гаварыў? Якая розніца, бабо?

— Вялікая, дзіцятка. Гаварыць з чужым пра чужое — багата розуму не трэба. Гэтаму можна навучыць і дрэва. А вось звярнуцца да сваёй крыві — гэтаму ўжо ўмельства і вучонасці мала. Гэта само, як кроў, павінна цячы. Перацякаць ад бацькі і маткі да дачкі і сына. Калі няма такога, то ўжо няма і цябе, памёр ты ўжо. Так і бусел наш, разумнік белы, адбіўся ад сваёй чарады, адбіўся ад сваёй крыві і памёр для яе. Чарада адмовілася прызнаць яго. І засталося яму адно папраўдзе памерці.

— Памерці? Бабо, так не трэба. Ён жа харошы. Мне шкада яго.

— А мне, думаеш, не шкада. Але з казкі слова не выкінеш.

— Не, бабо, не. Давай разам падумаем.

— Думай, дзіцятка, думай. На тое і казка кажацца, каб дзеці малыя думалі.

— Глядзі, бабо. Зрабілася буслу пагана на роднай зямлі. Чарада пакінула яго, а ён застаўся. Ён жа верны, так?

— Так, дзіцятка, так.

— Навошта ж караць яго?

— Я яго не караю. Яго чарада карае.

— За што ж, бабо, за што? Чарада ж сама пакінула, выраклася зямлі?

— О, каб я ведала, за што мы адзін аднаго на гэтым свеце караем. Не ад дабра ж і чарада пакінула зямлю. Ды і на чужбіне ёй не соладка было. Што ўжо хапіла ёй ліха, то хапіла. Напетавалася.

— Ды як жа тады атрымліваецца, бабо?..

— Не плач, дзіцятка, не плач. У гэтай казкі шчаслівы канец. Ды яна яшчэ не скончана. Ты ж сама казала, бачыла сёння бусла. Кружыцца ён над нашай хатай.

— Той самы, бабо?

— Той самы, дзіцятка. Калі кружыцца, лётае ён, значыцца, у казкі няма канца. А казкі без канца самыя лепшыя. Табе і тваім дзеткам яшчэ слухаць іх і перадаваць, мы ж не ведаем і сярэдзіны. Не дайшлі яшчэ і да палавіны. Не ведаем, што хацеў шэптам на вуха буслу сказаць Змей Гарыныч. А ты не даслухала і таго, што ведаю я. Слухай жа.

Ішоў бусел па белым полі насустрач сваёй чарадзе. І была тая чарада ўся спрэс белая. А ён увесь спрэс чорны. Так родная зямля аддзячыла бусла за яго вернасць. Толькі сам бусел не ведаў, што ён чорным зрабіўся. Ён помніў сябе белым, бачыў перад сабой белую чараду і думаў, што такі ж самы, як усе, і не падазраваў, што ўчарнеў, жывучы ў цёмным лесе, поўзаючы па балоце, дыхаючы закураным дыханнем Змея Гарыныча. Белыя буслы напачатку, адчуўшы пад сабою родную зямлю, і хацелі прызнаць яго. Здалёку, насупраць сонца, ён паказаўся ім белым. А падышлі бліжэй, агледзеліся — чорны, хаця абліччам сваім ён і не розніўся ад іх. І крошачкі сабраў, такі ж, як і яны, бусел. І буслы белыя, хоць яны на чужбіне крыху хапілі чорнага на крылы свае, а ногі іх, дзюбы вышчыпала да чырвані ад слёз, адмовіліся прызнаць брата свайго чорнага. І гаротнымі сваімі крыллямі і дзюбамі яны пачалі перыць і дзяўбці яго, праганяць у цёмнае царства лесу. І загналі яго ўжо на самы рог поля.

І тады, пэўна, у балоце Змей Гарыныч зноў чхнуў, [redacted] мо і кашлянуў гэтым разам. Таму што з лесу шуганула полымя ўжо. Не будзь таго лесу, надышоў бы канец усёй буслінай чарадзе. А так іх проста трошкі апякло, прыпыніла тое полымя, некаторыя з іх і пападалі. Але патухла полымя, і яны зноў узяліся за сваё. Толькі тое ж полымя, гарачае дыханне Змея Гарыныча ўвапхнула бусла ўжо ў чараду. І білі яны яго цяпер куды больш злосна і моцна. Буслы белыя другі раз праганялі яго са сваёй чарады. Чорны бусел адчуў, што Змей Гарыныч назапашвае дыханне, і сам пакінуў чараду. Падскочыў, узняўся ў неба, пакружыў над чарадой, што пракляла яго, і паляцеў у свой лес, у чорную глуш і балота. А буслы белыя засталіся ў полі і пачалі прабівацца да людзей.

— Да якіх, бабо, людзей. Людзей тады яшчэ не было.

— А з'явіліся, дзіцятка, з'явіліся. З раздору, ад звадкі вось гэтай і нарадзіліся. Белага і чорнага разладу на зямлі. Які ж разлад на зямлі без чалавека абыдзецца. Але не вечны, не вечны гэта разлад. Будзе яшчэ другое прышэсце чорнага бусла да буслоў белых. Спраўдзіцца, спраўдзіцца тое, што сказаў чорнаму буслу Змей Гарыныч.

— А ты ведаеш, бабо, што ён сказаў?

— Не, дзіцятка, не ведаю, але здагадваюся.

— Скажы мне.

— Не магу. Не маю на тое права. Тут кожнаму вольна думаць самому... А бусел чорны зашыўся ў такія нетры лясныя, дзе яго ніхто не бачыць і не чуе. Але сябра свайго Змея Гарыныча ён ужо не знайшоў. Адбіўся ад буслоў белых, схаваўся ў лесе. Там жыве і сёння, чакае свайго часу. Суджана яшчэ быць другому яго прышэсцю да братоў сваіх белых. Сальюцца, знітуюцца яшчэ белае і чорнае, дзве палавінкі людской душы. І тады здарыцца такое... Будзе вялікая радасць і вялікае дзіва. Знітуюцца яны, і тады зноў будзе наша зямля белаю. І белая святая песня абаўе яе. Так было ўжо на зямлі і так яшчэ будзе. І мо вельмі скора, таму што далей ужо некуды. Я не дажыву, дажывеш ты...

— Таму я, бабо, і на свет нарадзілася.

— Таму, дзіцятка, таму. Таму мы ўсе нараджаемся на гэты белы свет.

— А паміраем чаму?

— Чаму паміраем? А каб з таго свету людзям трошкі розуму дадаць. Запасім там розум і адтуль яго жывым перадаем. Усё багацце наша вялікае сёння там. Але яно яшчэ акажа сябе, выйдзе на свет божы і з-пад зямлі. З таго свету будзем яго здабываць, прыспеў такі час. Вернем, аддадзім кожнаму тое, што ён заслужыў, што ўкраў, схлусіў, падмануў. Усё вернем. Мы людзі рахманыя, ціхія, на тым свеце будзем ваяваць, здабываць сваю долю.

— Бабо, бабо, я ведаю, які канец у тваёй казкі! Хочаш, скажу?

— Скажы, унучка, скажы, дзіцятка.

— Наш чорны бусел у тым цёмным-цёмным лесе выратуецца і захаваецца. Ён і ўдзень і ўначы ходзіць,

шукае сябра Змея Гарыныча. А Змей Гарыныч вартуе наша багацце. Бусел знойдзе яго і сустрэнецца з ім. І яны адтуль прынясуць і аб'явяць свету тое багацце. І ўсе паўсюдна, птушкі і людзі, будуць шчаслівымі і багатымі. Ты памрэш, але зноў вернешся да мяне. Так, бабо, так?

— Не ведаю, дзіцятка, не ведаю. Але калі ты гаворыш так, калі ты хочаш, то так яно і будзе.

Усё ж Аўгуст Серада быў сапраўдны вар'ят, і гэта яго непакоіла. У недалёкай будучыні яму ўвогуле свяціла «псіхушка», сумавала па ім «псіхушка». Калі робіш усё насуперак сабе, калі ўсё жыццё душыш і забіваеш у сабе чалавека, абавязкова ж даб'ешся жоўтага дому ці персанальнай пенсіі саюзнага значэння. Да пенсіі яму было далёка, куды далей, чым да таго ж жоўтага дому, ды і прызначалася яна толькі заслужаным ідыётам.

Вельмі карцела яму па вяртанні з Млынішч кінуць усё і пайсці праверыць, як там павук-крыжаносец пачуваецца ў шклянцы. Сапраўды, пэўна, прышэлец. Нібыта ўключылася нейкая тагасветная сіла і падпіхвала яго, пасаджаны ў зямную цямніцу прышэлец-павук прыцягваў яго, як усё роўна гэта ён, Аўгуст Серада, ці нейкая частка яго, невядома толькі пакуль, задушаная, забітая ім ці тая, што знемагала сярод прывіднай свабоды, абаражоная шклом, плакала і маліла яго аб яднанні.

А яшчэ, пасля сутычкі з Дзевай Марыяй, што адбылася ўчора вечарам, ён не пазбыўся нейкай невядомай яму самому віны перад ёй. Грошык той сутычцы, колькі іх кожны дзень, а ныс, сціскаецца сэрца. І ён не супраць быў проста пасядзець з ёй, пагаварыць пра жыццё, дазнацца, каму на свеце жыць лепш: старшыні ці даярцы, жанчыне ці мужчыне. Ён згодны быў памяняцца з ёй ролямі, зрабіцца жанчынай, але каб толькі дзяцей не раджаць. Нячыстая гэта ўсё ж работа — раджаць дзяцей, пэўна, такая ж адказная, не пад сілу нармальнаму мужчыне, як і быць старшынёй калгаса, які завецца «Верны шлях». Вось пра што пагаварыў бы ён з Дзевай Марыяй, яна ж шасцёра дзяцей нарадзіла, і без мужа, таксама, пэўна, не зусім нар-

мальная. Шасцёра дзяцей сёння — гэта і пры мужу вар'яцтва. І дзе яна толькі мужчын здабывае. Было пра што вар'яту Аўгусту Серадзе пагаварыць з Дзевай Марыяй, святой грэшніцай.

Але ён адмахнуўся ад яе, падхапіў пад руку інспектара ДАІ і ласкава павёў за сабою ў кабінет. Хаця інспектар той трэба яму, як жабе нос. Быў ён беспраходна нудны, больш таго, вельмі нармальны і разумны пры сённяшнім жыцці. Убачыўшы яго ў форме і з даішным жэзлам на дарозе, палахліва скаланаліся ўсе вадзіцелі раёна. І нявінныя рады былі як мага хутчэй аддаць яму правы, толькі б раз'ехацца, захаваць галаву. Каб не быў Аўгуст Серада старшынёй калгаса, ён бы яму і рукі не падаў. Але, як гаворыцца, з аднаго боку як чалавек, а з другога — як член партыі... Па пасадзе сваёй абавязаны ён быў лашчыць яго і гладзіць толькі па шэрсці, хаця па натуры, па характары сваім не вытрымлівае ніякіх інспектараў увогуле, а ў форменным мундзіры — у прыватнасці. Асабліва ў званні старшага сяржанта і лейтэнанта. Яны аплялі ў рукі жэзл, ад чаго на лобе якраз у гэтае імгненне ў іх пачынаюць праразацца рожкі. І яны за той жэзл і рожкі гатовы служыць самому чорту. Каб не абразіць усіх астатніх, ёсць, канешне, і выключэнні, але рэдка. Слабы маленькі чалавек, слабы.

Да ўсяго яшчэ ўчора Аўгусту «стукнулі», данеслі аб надзвычайным здарэнні з механізатарамі. Стукач, з вернападданых добраахвотнікаў, той, што і піў, вядома, разам з усімі. Чамусьці іх шмат у вёсцы. Аўгуст асабліва іх не прывячае, але кожны кіраўнік сярэдняга звяна, пэўна, і вышэйшага — слабы, слабы чалавек — абавязаны мець сваю ўласную сістэму вышуку і дазнання. Хвароба часу і грамадства — адсутнасць інфармацыі. Ёсць попыт, век прагне і канае ад недахопу інфармацыі. Аўгуст прагнаў стукача, вельмі ўжо той п'яны быў. Цікавая парода людзей, не паспееў ацверазець, язык слова не вяжа, а даносіць, стукаць здольны. Даносіў на гэты раз неяк выбарачна, на ўсіх кляпаў, канешне, адразу, але і персанальна на Лазара Кагановіча. Кагановіч жа быў нечым цікавы Аўгусту. Адно — не забыць, як пайшоў ён пад суд. А другое, ён хоць і піў, але не ў прыклад усім іншым, з нейкай

маўклівай адчужанай зацятай вартасцю. Негаваркі, калі і вып'е, а ўсе астатнія п'янтосы — салаўісалісты калгаснай сцэны. Аўгуст і сам не супраць быў выпіць з ім і сур'ёзна памаўчаць. Вось таму ён не даслухаў да канца стукача.

А цяпер шкадаваў. Інспектар прыхапіў яго знянацку. Скочыў ён да яго, канешне, з нагоды таго, што ўчора тут адбылося. Аўгуст быў не падрыхтаваны да гаворкі з ім, але ведаў, што галоўнае не аддаць ініцыятыву, напусціць як мага больш туману.

— Ведаю, — сказаў ён, — ведаю. Што зробіш, такая цяжкая пасяўная.

— Цяжкая, — пагадзіўся з ім інспектар. — Суша, вятры. А тут нідзе нічога не дастаць, не купіць.

Аўгуст адчуў палёгку: зразумеў намёк.

— Якія праблемы, інспектар?

— У мяне праблемы? Аніякіх.

Гэта сведчыла, што праблемы ёсць у Аўгуста. Будуць у Аўгуста праблемы, таму што інспектару патрэбна нешта такое, чаго няма і ў яго ці што вельмі яму дарага.

— Шчаслівы ты чалавек, — сказаў Аўгуст. — Такіх і не засталося ўжо. Сям'і няма, дзяцей няма, бацькі памерлі?

— Ёсць сям'я, дзеці, і бацькі жывыя, — спахмурнеў інспектар.

— Ну вось, а кажаш, няма праблем. Выкладвай.

— Спачатку справа. Спачатку служба, Аўгуст. Ты ж ведаеш, як у нас строга цяпер. Во, глядзі, — інспектар расшпіліў планшэтку, выцяг з яе і кінуў на стол ладны стос пратаколаў і актаў.

— У нас, як ведаеш, месячнік...

— Ведаю, семдзесят гадоў... — Аўгуст лёгенька так пасунуў назад інспектару яго паперкі.

— Не трэба. А вось гэтага, Аўгуст, рабіць не трэба, — паспрабаваў спыніць яго інспектар. — Гэта афіцыйныя службовыя дакументы.

— Пачакай, лейтэнант, пачакай ты са сваімі афіцыйнымі дакументамі. Мы што, не людзі... Усе яны жывыя, здаровыя?

— Ды здаецца, усе...

— Дык чаго ж ты: афіцыйныя дакументы, афіцыйныя дакументы. Абыдземся і без іх...

— Сёння, Аўгуст, гэта сур'ёзна.

— Сур'ёзна, гэта колькі? — спытаў Аўгуст.

— Усе, — выдыхнуў інспектар і пачаў прастуджана кашляць.

Аўгуст адчуў, што справа ў інспектара дробязная. Ніякай службовай і афіцыйнай справы. Зняць, ссадзіць з трактароў усіх яго трактарыстаў, адабраць адразу ва ўсіх правы — такое не пад сілу самому генеральнаму сакратару, хоць ён яшчэ і прэзідэнт. Не пад сілу, калі ён цяміць у сельскай гаспадарцы, што-небудзь ведае пра гной. А павінен ведаць, рабіў сам на камбайне.

— Калектыўнае распіцце спіртных напіткаў з выездам на праезджую частку дарогі. Упраўленне ў састаянні ап'янення дарожна-транспартнымі срэдствамі.

— Вельмі сур'ёзна, — адгукнуўся на гэта яго абвінавачванне Аўгуст. — У састаянні алкагольнага ап'янення... Давай, лейтэнант, дзейнічай згодна літары і духу закону. — І Аўгуст згроб акты і пратаколы, аддаў іх інспектару. Амаль кінуў. Той падхапіў, але не ўсе, частка іх рассыпалася, пырхнула пад стол.

— Глядзі ты, паперкі, а такія цяжкія, — зноў паспачуваў Аўгуст інспектару.

— Ды ўжо нялёгкія, — інспектар вылез з-пад стала і пачаў чыхаць. — Вось і прастудзіўся, зарабіў прастрэл. — Інспектар быў ужо немалады, і, здаецца, маршальскія рожкі ў яго ўжо адпалі. Навошта паважнага веку простаму інспектару маршальскія рожкі, калі ў яго ў руках даішны жэзл. Інспектар сядзеў за сталом і цяжка соп. Але Аўгуст не жадаў больш выказваць яму свае спачуванні.

— Як будзем афармляць? — спытаў ён інспектара.

— Ведаеш што, Аўгуст? Ішоў бы ты...

— Куды?

— Абодва мы ведаем ужо, што і куды. Не першы год замужам. Абодва мы добра ведаем наш закон: я адбяру правы, не паспею да ДАІ даехаць, як у горадзе пачнуць шалець тэлефоны. І правы мне прыйдзецца табе ж у зубах несці. Не так, скажаш?

— Ведаеш? Навошта пытаеш? Навошта ехаў?

— Душа баліць, — сказаў інспектар. — Пятнаццаць гадоў ужо вось так езджу. Калі ён толькі кончыцца, гэты месячнік. Распусціў ты народ, Аўгуст.

— Я распусціў народ? Я?..

— А хто ж яшчэ? Ты ж тут гаспадар.

— Я такі тут гаспадар, як і ты, ты ў зубах закон свой носіш, думаеш, у мяне зубоў няма. У цябе месячнік пятнаццаць гадоў. А ў мяне пяцігодка бясконца. Павучок у шклянцы.

— Што? — не зразумеў ці падумаў, што недачуў, ускінуў галаву інспектар.

— Ды нічога, гэта я так, сам сабе.

— І я сам сабе, — сказаў інспектар. — Не вытрымаю я ў ДАІ. Я аб жыцці мяркую па тым, як ездзяць людзі па дарогах на машынах. Праходзіць ён перакростак, а я ўсё ўжо аб ім ведаю і бачу: мярзотнік і паскуда. Нельга яго да руля дапускаць, і за ім следам. Загадзя, не гледзячы ўжо, ведаю, дзе і што ён парушыць, пакладзе мне правы. Мне толькі трэба ў свой час у належным месцы кіўнуць галавой, і ўсё. Я лішняга гаварыць не люблю. З табой вось толькі...

— Чым жа заслужыў такі давер?

— Які давер. Душу супакоіць хочу. Выгаварыцца хоць перад кім-небудзь. Сагнулі, зламалі мяне. Ніхто і нідзе не ездзіць сёння па правілах. ПДР як нікому не пісаны. Панаглядай, прасачы сам за сабой, убачыш, мая праўда. Ведаеш, мяне самога пацягло парушыць іх. Узяць і на роўным месцы парушыць, кандзібоберам такім праехаць, жахліва...

— Што ж жахацца, таму ты і ў ДАІ робіш, каб правілы парушаць...

— Жахліва, Аўгуст, не гэта, такая мая служба, каб, парушаючы, засцерагаць ад парушэнняў іншых. А вось іншыя гэтыя калі парушаюць, гэта ўжо непарадак. Усе вакол парушаюць, а ■ ад Новага года ні ў каго правоў не адабраў. Вось чаму, Аўгуст, я сёння ў цябе. І не паеду ад цябе, не атрымаўшы правоў. Парушаў жа, Аўгуст, не трэба, не адмаўляйся. — Інспектар ускінуў кулак, мерачыся грукнуць ім па стале. Але не грукнуў, паклаў яго на стол ціхенька, мякка, толькі той, здалося Аўгусту, войкнуў і прысеў. Унушальны кулак меў інспектар, дзяржаўны, нібыта адліты са сталі, пад колер яго форменнага кіцеля, мужыцка-шэры і з усіх бакоў мазолісты, шышкаваты. Таксама шышкавата, мазольна выпірала са швоў і само цела інспектара. А

вочы, і без таго маленькія, здавалася цяпер, зніклі зусім, дзве кропкі толькі, а не вочы. Але не было ў тых кропках ні загаднай уладарнасці, ні злосці, толькі сонная ачмурэласць.

— Парушаў, Аўгуст? — зноў падаў голас інспектар.

— Парушаў, — і не падумаў пярэчыць Аўгуст, таму што сапраўды парушаў, і неаднойчы. Быў за рулём і пад мухаю, але ўнікаў ад усіх інспектараў. Не, не бегаў, не наладжваў кіношных гонак. Меў свой прыём. Паслухмяны жэзлу інспектара, прытармажваў, збочваў і спыняўся, глушыў рухавік, вылазіў, замыкаў усе дзверцы. І адыходзіў. Моўчкі, не мовячы ні слова, не адгукаўся і не паварочваўся на голас і свісток даішніка. Адыходзіў і пазбягаў якіх бы там ні было непрыемнасцей. А цяпер рука мімаволі пацягнулася да кішэні, дзе ляжалі правы. І ён дастаў іх і падаў інспектару. Хаця ў апошнюю хвіліну і ачомаўся: «Што ж гэта я раблю, раб». Яшчэ быў здольны спыніць сваю руку, але не пажадаў выглядаць слабым і смешным.

— Вось мае правы, — сказаў ён інспектару. — Бяры, калі трэба.

— Не трэба, — інспектар абмяк і адштурхнуў яго руку. — Не трэба, не цяпер.

— А калі, калі трэба будзе?

— Калі тое трэба прыйдзе, тады і забяру. Узяў бы і цяпер. Але цяпер не магу ўзяць. Прыйдзе час — вазьму. Не хвалюйся, прыйдзе час. А сёння мне патрэбны зусім іншыя правы. І сёння я касцьмі лягу, а вазьму іх.

— Чые ж гэта правы, калі не сакрэт? — спытаў Аўгуст. Было яму вельмі няёмка і сорамна за самога сябе. Калі глядзець праўдзе ў вочы, ён усё жыццё перад кожным, хто мае ўладу і сілу, так, як хвіліну назад: загадваюць — слухаецца і падпарадкуецца. Загадаюць адсекчы самому ж сабе рукі ці нават галаву, пабурчыць і адсячэ. І будзе яшчэ ганарыцца тым, як яму цяжка было, як балюча было, як цяжка жыць на свеце, калі табой кіруюць дурні і вар'яты, як цяжка жыць яму на свеце без галавы ці без рукі. Ён уявіў сябе без галавы і засмяяўся, захлынуўся ад рогату.

— Ты чаго? — скоса зірнуў на яго інспектар. — Чаму табе так весела, калі мне плакаць хочацца?

— А ты паплач, паплач, — параіў яму Аўгуст.

— А вось гэта ўжо дудкі. А вось ужо не. Плакаць будуць іншыя. Сёння я буду смяяцца. Правы ў мяне ўжо ў кішэні.

— Чые ж правы ў цябе ў кішэні? — зноў перапытаў яго Аўгуст.

— Лазара Кагановіча, — голас інспектара трымцеў і перарываўся ад нецярплівасці. І сам ён калаціўся і чухаўся.

— Каго? — не даў веры сваім вушам Аўгуст. — Лазара Кагановіча правы? І яны ў цябе ўжо ў кішэні?

— Ну, не зусім яшчэ ў кішэні. Але будуць там. — І інспектар паказаў, дзе і ў якой кішэні будуць правы Лазара Кагановіча.

Аўгуст больш не смяяўся. Ну не, каго-каго, а Лазара ён не дазволіць узяць. Ён уратуе Лазара толькі таму, што імгненне назад ён так звярына напалохана і паслухмяна аддаў сябе ў рукі інспектара, прадаў сам сябе.

— Падумай, — сказаў Аўгуст. — Ты хоць слухаеш сам сябе, што гаворыш, чуеш? Паслухай: Лазара Кагановіча правы.

Інспектар, здаецца, апрытомнеў:

— Лазара Майсеевіча Кагановіча?

— Вось іменна!

— Таго самага? А ён што, жыве тут?.. Не, цьфу... Родзіч мо далёкі, сваяк, швагер які?

— Слухай, ты да доктара даўно хадзіў?

— Навошта?

— Ну, ведаеш... А ў Іосіфа Вісарыёнавіча Сталіна ты не хочаш забраць правы?

— Не дуры мне галавы. Забяру, у каго трэба.

— У каго? Няма ў нас у калгасе, разумееш, ніякага Лазара. Які ж Лазар пойдзе трактарыстам у «Верны шлях»?

— Ты мне не дуры галавы. Я яшчэ не вар'ят. Я яшчэ пакуль толькі чыхаю, а скора пачну кашляць, з носа плыве і цячэ. Насмарк у мяне, разумееш. Насмарк набыў пры іспалненні служэбных абязаннасцяў. А яшчэ прастрэл у паясніцы. Ці гэта мне прыснілася. Я ўчора, як дэсантнік, водную перашкоду браў. Па кустах, як воўк, улягаў. Я гэта быў ці не я? Няма Лазара, дык народзіце. Памёр за ноч — падыму, з труны выцягну, з магілы вазьму. Інакш

мне не жыць. Разумееш ты мяне? Я інспектар, разумееш, я ДАІ, разумееш?

— Разумею, але нічым не здольны табе дапамагчы, інспектар. Хаця, здаецца, жывы, жывы яшчэ Лазар Майсеевіч Кагановіч.

— Хатні адрас, дзе пражывае?

— У Маскве...

— Паеду ў Маскву, даб'юся і туды і там вазьму. Вазьму... Нацыянальнасць для мяне не мае значэння. Я інтэрнацыяналіст...

О, госпадзі, Аўгуст лічыў, што на свеце адзін толькі ён вар'ят, а імі хоць агарод гарадзі. Імя ж ім легіён. Ён думаў, што ўсе яны ўжо там, адкуль няма вяртання. А гэты вярнуўся, сядзіць перад ім, інтэрнацыяналіст, прышэлец далёкіх сусветаў. І Аўгуст, калі пажадае, можа яго памацаць і ўшчыпнуць. Сядзіць перад ім жывы і здаровы, хаця па ім ўжо даўно адгулялі саракавіны. Павук-крыжавік, захаваны і зберажоны шкляным празрыстым каўпаком прывіднай волі-няволі.

Зглададаўся, праўда, крыху пад тым бацькоўскім дзяржаўным каўпаком. Знямог, змарнеў. Да чорцікаў хочацца яму яшчэ папрацаваць, свярбяць, занудзіліся рукі без штурвала. Падышоў ён ужо да сваёй апошняй рысы. Старыя коні дохнуць не ад працы, а ад някорміцы. Аўгуст пашкадаваў яго. Ці так ужо вінаваты гэты лейтэнант, што яго абмундзіравалі, прышчамілі плечы пагонамі з дзвюма зоркамі, далі ў рукі маршальскі жэзл, падагналі машыну з дзяржаўным гербам, пасадзілі ў яе і сказалі: гані, ату іх, ату.

Яму, Аўгусту Серадзе, калі не вар'яцкі дом, то пенсія нейкага эннага значэння ўсё роўна наперадзе будзе. А інспектару наўрад ці будзе яна. Кінуць, прышчэмяць плечы за верную службу яшчэ адной зоркай і старлеем выправяць адпачываць. Гэта ў лепшым выпадку... А можа быць і куды горш. Што ж, не ён першы, не ён апошні. Аднойчы знойдуць яго ў прыдарожным кювеце з разбітым чэрапам і ўвагнаным у азадак колам ці бутэлькай з-пад гарэлкі. І падымуць, і панясуць, і пахаваюць, аддадуць пашану. Так у гэтых мясцінах заканчвае сваё жыццё не адзін інспектар.

— Слухай, лейтэнант, — сказаў Аўгуст, — а парнік у цябе ўжо ёсць?

— Што, які парнік? — не адразу зразумеў і пераключыўся той.

— Ну які, які парнік? Звычайны. Памідоры, агуркі там. Не гэтыя даўгаствольныя, а нашы, вясковыя, толькі пад плёнкай.

— А-а, добрая справа парнік. Я ўчора прыкмеціў ужо. Вялікія, добрыя парнікі і пад плёнкай. А ў мяне плёнкі няма.

— Дык і зазірнуў бы да мяне ўчора. Я тут быў, на месцы.

— Не мог я ўчора, Аўгуст, зайсці да цябе. Стаміўся я. Як я стаміўся. Кожнага прасіць, кожнаму кланяцца. Я ж пры пасадзе. Я горды...

— Усе мы, інспектар, гордыя, але што зробіш, калі так мала плёнкі, самым гордым не хапае.

— А ў цябе ёсць?

— Няма. Але, як у нас кажуць, калі вельмі трэба—знойдзем.

— Вось і я так думаю. Усё роўна знайду я Лазара Кагановіча. З-пад зямлі дастану.

— Канешне, знойдзеш, дастанеш. У парніку яго пад плёнкай вырасціш...

Інспектар, беражна трымаючы ў руках квіток на плёнку, падпісаны Аўгустам, пакінуў кабінет. «Хамло, — паспеў толькі падумаць Аўгуст, — такі дэфіцыт, хоць бы дзякуй сказаў», — як да яго ў кабінет убілася Дзева Марыя. Ледзь не высадзіла дзверы, хіснула і страсянула касякі. Яе распірала ад прытоенага, сцішанага дыхання. І Аўгусту, прыгнечанаму стомай і абыякавасцю ад цяжкой гаворкі з інспектарам, было прыемна пазіраць на гэтае вялізнае дрыгатлівае цела, хаця ён і пазбягаў неабдымных жанчын. Але тут мімаволі яго захапіла жаданне прыпасці да яе жывога мяккага цяпла і надоўга забыцца. Цяпла ў Дзевы Марыі хопіць, каб прыспаць якога хочаш мужчыну. Прыспаць так, каб ён тыдзень не кратаўся, хадзіў па зямлі, пазіраючы толькі сабе пад ногі. Вока супакойвалася, пакуль аббягала яе ўсю, і адпачывала, калі даходзіла да шырокіх стагоў грудзей. Жыццё і тленнасць яго сышліся і парадніліся ў ёй. І сумна рабілася, калі вока з грудзей апускалася долу: куды і на што, як марна трацішча жыццё.

І хоць Аўгуст быў рады бачыць Дзеву Марыю, пасля перамоў з інспектарам у яго не было ўжо, як

раней, жадання гаварыць з ёй. Знікла, перагарэла ўсё ў душы. Памаўчаць бы, іншая справа. Але кабінеты існуюць зусім не для таго, каб у іх маўчалі, не для сузіральнага граху.

— Што ў цябе, Дзева Марыя, ты яшчэ не маці-гераіня?

— Не ведаю, Аўгуст, калі тройня адразу завязалася, то ўжо маці-гераіня... Бяда, бяда, Аўгуст... — хацела нешта і далей працягваць у тым жа тоне, але Аўгуст перабіў яе:

— Пачакай, не сей так густа. Колькі табе гадоў, Дзева Марыя?

— Мне, гадоў? Якая ж Дзева лічыць свае гады? Семнаццаць, Аўгуст, семнаццаць. Калі-небудзь споўніцца.

— Вось бачыш. А ты заладзіла: бяда, бяда... Няўжо ты не ведаеш, Марыя, што самае страшнае з намі ўжо здарылася, калі нам не споўнілася яшчэ і семнаццаці. Усё ўжо адбылося...

— Ведаю, Аўгуст, ведаю. Але ты яшчэ жывы. Гэта мне ўжо снежань, а ты толькі Аўгуст і Серада...

— Ты так думаеш, ты сапраўды так думаеш, — чамусьці залішне ўсхвалявана і хапатліва зноў спыніў яе Аўгуст.

— Так я думаю. Я не толькі дзяцей раджаю, іншым разам і думаю. Калі іх раджаеш, прыходзіцца думаць...

— Аб чым жа, Марыя?

— Аб канцы свету, Аўгуст.

— Навошта ж раджаеш тады?

— Во, каб я гэта ведала. Яно ж не пытаецца. Прэ з цябе, хоць ты на сцяну дзярыся. Вось ты якога ражна нарадзіўся, хто цябе зваў на нашу галаву.

— Я зусім іншая справа, — не без гонару і трохі пакрыўджана сказаў Аўгуст.

Дзева Марыя толькі гмыкнула:

— Канешне, Аўгуст, ты зусім іншая справа. Ты ж не баба, ты не маці. Ты бацька. Не адмаўляйся, ты толькі бацька маіх дзяцей. Не бойся, на аліменты не падам.

«Яшчэ адна вар'ятка на маю галаву, — сумна падумаў Аўгуст. — Час дамоў, пара ўжо ў «псіхушку».

А Дзева Марыя працягвала:

— Бабе панесці — мужыку толькі ў вочы пагля-дзець ёй. А ты глядзеў. І зайшла — глядзеў. Дума-еш, ты са мною ездзіў лятаючыя талеркі глядзець? Скажы людзям, хай яны табе паверацъ. Пакажы мне такога чалавека, каторы табе паверыць, што ты сярод ночы паехаў з бабай глядзець лятаючыя талеркі.

«І папраўдзе ніхто не паверыць, — падумаў ён, — толькі поўны вар'ят можа паверыць».

— Дык чаго ж ты, Дзева Марыя, ад мяне хочаш? Каб я ўсынавіў і ўдачарыў тваіх дзяцей?

— Іменна гэтага я і хачу, — сказала Дзева Ма-рыя, — з гэтым я да цябе і прыйшла.

— Ты што, зранку п'яная, Дзева Марыя?

— Ты сам бачыш, якая я п'яная. У нас зранку лягчэй задушыцца, чым напіцца. Не спяшайся пра-ганяць мяне. Ты ўчора пашкадаваў мне рубліка. Я табе сёння даю дзесяць. Пачакай. Не бацька ты маіх дзяцей. І нікога, нікога не дазволю я ім зваць бацькам. Ты Аўгуст і пакуль бясплодны. Мне ўжо сыпле ў вочы снежань, і ў мяне поўная хата майскіх апрэльчыкаў. Прыйдзе іх май і пацягне іх на све-жую траўку. Пойдуць яны, а паўсюдна адна толькі пустыня і пянькі. А будзе яшчэ, Аўгуст, дзе ім з табой сустрэцца. У аўгусце яны пракляпуць цябе. Прыйдзе мой снежань, сярод аўгуста можа падкра-сціся. Яны праклянуць мяне.

— Не разумею, — сказаў Аўгуст. — Нічога не магу зразумець.

— А што разумець, Аўгуст? Ты аддаў загад секчы лес?

— Які загад, які лес?

— Апошні, ужо сякуць, рэжуць.

— Каля нашых Луж? Урочышча?

— Вось бачыш, усё ты ведаеш...

— Нічога я, Дзева Марыя, не ведаю. Павер мне, нічога не ведаю.

Дзева Марыя не паверыла.

— Гэта немагчыма, — сказала яна перакананa. — Гэта ж у нас, гэта ж на нашай калгаснай зямлі. Ты ж старшынёй над ёю пастаўлены, галавою прызна-чаны. Ці ты толькі бабамі ды каровамі здольны камандаваць? — Дзева Марыя засмяялася, а з вачэй яе выкацілася па слязінцы, але яны адразу ж

высахлі, трапіўшы на твар, нібыта на гарачую распаленую патэльню.

Аўгуст маўчаў. Ён сядзеў за сталом і думаў, аплёўшы праваю рукою тэлефонную трубку. Яму звыкла было так думаць, трымаючы ў руках тэлефонную трубку. І не было яго ў тую мінуту ў кабінеце. Ён пайшоў вачыма ў сярэдзіну сябе і нікога і нічога больш не чуў і не бачыў. І Дзевы Марыі ля яго ўжо не існавала. І таму ён вельмі здзівіўся, убачыўшы яе ў кабінеце, калі перакінуў ужо з адной рукі ў другую тэлефонную трубку, нібыта тая была вельмі гарачай.

— Ты чаго тут расселася, чаго распусціла мясы свае! — закрычаў ён на яе. — Ану марш на машыну.

Падхапіўся са старшынёўскага крэсла, ухапіў Дзеву Марыю за каўнер кофты, лёгка падняў і паднёс да акна:

— Бачыш машыну?

— А ты мужык, ну ты і мужык, — адмоўна пахітала галавой Дзева Марыя і ледзь не збіла яго з ног грудзьмі. — Толькі я аніякай машыны на вуліцы не бачу.

— Будзе, зараз званю ў гараж, і няхай твой Лазар бярэ, якую хоча, і куляю сюды.

— Лазар валяецца п'яны, і ўсе яны пасля ўчарашняга лыка не вяжуць.

— Ну ёсць жа нехта і цвярозы з іх, хто здольны стаяць на нагах ці трымацца за баранку.

— Няма, — сказала Дзева Марыя. — Пасля таго, што было ўчора, няма нікога.

— Знойдзем, каб праз паўгадзіны ўсе п'янтосы, усе наркоты былі тут. І баб, баб як мага больш, Марэйка. Самых крыклівых, самых дурных. І яшчэ тры-чатыры бабулі, што ўжо пры смерці. Глухіх, сляпых, скалечаных. Ты мяне зразумела, Марэйка?

— Я цябе зразумела, Аўгуст. Я ўсё зразумела, — і Дзева Марыя, хоць ён і адбіваўся, пацалавала яго ў лоб, апякла вуснамі, як акляйміла. — Усё зраблю, толькі старыя гэтыя, глухія і сляпыя, кажуць, што варта падымаць не іх і не п'яных мужыкоў. Трэба шукаць чорнага бусла.

— Трэба — знойдзем, пафарбуем белага. — І Аўгуст выпхнуў Дзеву Марыю з кабінета. А сам кінуўся да тэлефона.

Тэлефон нема маўчаў. Званкі ад яго ішлі, але нібыта ў космас. І губляліся ў тым далёкім космасе: піп-піп-піп. Коратка і адназначна: адчапіся, мы ўсе выйшлі. І Аўгуст успомніў, што сёння ў Мінску пачалася сесія Вярхоўнага Савета. Ён на імгненне ўключыў радыё.

— Уся ўлада Саветам, — дыктарскім пастаўленым голасам паведаміў яму дынамік, рохкнуў, як удавіўся, і замоўк.

— Ясна, — сказаў Аўгуст, — вас зразумелі, як мяне чуеце?

Радыё маўчала, нават не рохкала больш. Тады ён зноў падышоў да тэлефона і апошні раз набраў нумар. Горад не адгукаўся, і ён хукнуў у трубку, пацалаваў яе і, не кладучы на рычаг, ухапіў са стала тэлефон і грымнуў ім аб падлогу. Дзіўна, тэлефон пачаў гаварыць. Ён вяшчаў дыктарскім голасам аб тым, што нарэшце справядлівасць перамагла. Аўгуст спрабаваў прымусіць яго замоўкнуць, але з гэтага нічога не атрымлівалася, ён поркаўся і валтузіўся з ім мінут пяць. Дурата, канешне, але яму хацелася, каб той дыктарскі голас знік, ён вязаў і абвалакваў яго, абуджаў нейкія цьмяныя і глухія надзеі і спадзяванні, хаця Аўгуст ведаў, што спадзявацца і чакаць няма чаго. Ён прымружыў вочы, падкраўся да разеткі і з мясам выдраў з яе правады. І зрабілася ціха і ўтульна.

Аўгуст па селектары паклікаў да сябе парторга і старшыню сельсавета. Сельсавет месціўся ў адным будынку з праўленнем. Так што яму доўга чакаць не давялося. Першым з'явіўся старшыня сельсавета, яго, пэўна, заела, што старшыня калгаса надумаў камандаваць ім: уся ўлада Саветам.

— Вось і добра, — астудзіў яго Аўгуст. — Добра, што ўся ўлада Саветам. Прызнаю і падпарадкоўваюся. Ты хоць сам дачытаў да канца Закон аб зямлі і ўласнасці? Не ерапенься. Пытаюся таму, што я не здолеў. Зірні яшчэ раз, што тут наша, а што дзядзькава. — І не вытрымаў, калі старшыня ўжо збіраўся пайсці, спытаў: — Ты хоць у курсе, што ў нас тут сёння адбываецца?

— Канешне, ведаю, навошта гэты экзамен? У Маскве і Мінску ідуць пасяджэнні сесій Вярхоўных Саветаў...

— Што ў Маскве і Мінску — ясна. А ў нас тут?

— І ў нас тут не без гэтага. Сам ведаеш. Учора крыху перабралі хлопцы. Кагановіч пераехаў трактарам цераз Сталіна, але абышлося. Грузін выпаў з кабіны, трапіў у ямку, кола толькі склізам прайшлося па ім. Напужаўся і ацверазеў. А так усё нармальна... Не шанцуе Кагановічу, нейкі злы рок над ім.

— Валодаеш інфармацыяй, — сказаў Аўгуст. — Маеш надзейныя крыніцы. А тое, што нас рабуюць, штаны апошнія здымаюць, ведаеш?

Старшыня сельсавета пацiснуў плячыма:

— Урочышча Казялужжа гэта не рабаўніцтва, рашэнне Саўміна.

— Добра, — сказаў Аўгуст. — Паглядзі Закон аб зямлі і ўласнасці. І нікуды не адлучайся.

У кабінеце ўжо быў і парторг. Аўгуст звярнуўся да яго:

— Колькі ў нас сцягоў, Спірыдонавіч?

— Хто іх калі лічыў, Аўгуст?

— Пылу багата?

— Ды не, утрымліваем у чыстаце.

— Хто ж з іх пыл здзьмухвае?

Аўгусту сапраўды было цікаўна, хто здзьмухвае пыл са сцягоў. Ён жа так і ліпне да аксаміту. А сцягоў у калгасе шмат, і апошнія яны, апошнія.

— А я сам і здуваю, — прастадушна прызнаўся Дарожкін. — Каму ж такое даверыш?

— Так, пыльная ў цябе работа... Пад тваю асабістую адказнасць. Каб усе сцягі праз паўгадзіны былі падрыхтаваны да вынасу.

— Навошта? — спытаў парторг. — Святы яшчэ не надышлі.

— Надышлі, дарагі, ужо надышлі. Праз паўгадзіны будзе свята. І вось яшчэ што. Дазваніся да дырэктара лясгаса па сваім тэлефоне. А то мой, бачыш, сапсаваўся. Хай абавязкова будзе тут праз паўгадзіны.

Сам Аўгуст не жадаў гаварыць з дырэктарам лясгаса, хоць той і быў яго сябрам. Але і Дарожкін не выказваў асаблівага жадання гаварыць з дырэктарам лясгаса.

— Брыдка лаяцца буду, — сказаў ён, — я яго і па тэлефоне здольны забіць.

— Забіваць раней трэба было, зімой, калі вырашалася з заказнікам...

— Так, толькі ты ж, Аўгуст, тады, зімой, нас усіх і прыдушыў. Не так, скажаш?

— Так, Спірыдонавіч, так. Не будзем варушыць мінулае, будзем перабудоўвацца. Гатовы?

— Заўжды гатовы, — сказаў Дарожкін.

— Ну, тады дзейнічай, а я да народа, а то ўжо гудуць. — І Аўгуст ледзь не ўпаў, заблытаўшыся ў абрыўках тэлефонных правадоў, пакінуў кабінет, нават не замкнуў яго, як звычайна, як рабіў гэта заўсёды раней.

— Госпадзі Божухна наш светлы, адзіны і чысты, прасвятая вялікая Дзева Багародзіца, выратуй, захавай і памілуй нас. Дзеву Марыю, душу яе грэшную, шалапутнага і грэшнага яе Лазара, настаў іх на пуць правільны і праведны, дай ім долі і шчасця. Выратуй, захавай і памілуй іх дзетак малых Марэйку і Андрэйку, Ягорку і Клаву, Зіну і Яначку, а тако Гарынь нашу і Случ, Бобрык і Лань, дрэва і птушку...

— Бабо, бабо, ды ты няправільна молішся, — закрычаў у прыадчыненыя дзверы Лазар, усё яшчэ седзячы каля печы на сваім дубовым цурбанчыку. Ён зусім ужо наважыўся падымацца, але маленне старой Аўронні ўтрымала яго. Яму было прыемна, што Аўроння не забылася, успомніла і яго, таму ён і падаў голас, знарок закрануў яе, як бы на свой лад дзякуй сказаў:

— Няправільная ў цябе малітва, бабо, Бобрык і Случ, Гарынь і Лань — то ж не людзі, а рэчкі.

— Ой, сядзі ўжо там, — адмахнулася ад яго Аўроння. — Разбіраешся ты ў малітве.

— Разбіраюся...

— Ну то не перашкаджай мне тварыць яе... Вось збіў — і не ведаю, як далей весці.

— Не ведаеш, паўтарай за мной: Госпадзі Божа, адзіны і справядлівы, пашлі ты вялікаму грэшніку і бязбожніку зялёна віна...

— Цьфу, — плюнула за дзвярыма свайго пакоя старая Аўроння.

— Не цьфу, а амінь.

Тут сярод вуліцы зараўла машына, пад'ехала да іх хаты і спынілася. Ляпнулі дзверы, на парозе стаяла Дзева Марыя:

— Добрым людзям раса ўжо вочы выела, а ён яшчэ без штаноў сядзіць. Уставай, зараз жа апранайся.

— Не хочу, не ўстану, — сказаў Лазар. — Нікуды я з гэтай хаты больш не пайду.

— Гэта яшчэ што за навасці? Як нікуды не пойдзеш?

— А вось так, — Лазар уціснуўся ў цурбанок, абхапіў яго рукамі. — Мне тут хораша: цёпла, добра і мухі не кусаюць.

Лазару і на самай справе было хораша. Мо дапамагла малітва старой Аўронні. Нерухомасць, супакоенасць сцішылі боль у галаве, і трубы ў сярэдзіне ў яго ўжо не гарэлі. І Яначка зноў быў з ім.

— Мы тут з Янком рашылі, што я застаюся, — сказаў Лазар. — А ты можаш ісці куды хочаш. Праўда, Янко? Скажы: бацька.

— Дзядзько, — піскнуў Янко, падбег да маці, схаваў твар у яе сукенцы, высунуў вонку адно толькі вясёлае і ўсмешлівае вочка.

— Вось так, дзядзько, — Дзева Марыя адсланілася ад дзвярэй, Янко ўпаў. — Не пойдзеш, то я панясу. Сілы хопіць такіх мужыкоў на руках насіць.

І яна лёгка, без усякай напругі падняла з падлогі Лазара разам з яго цурбаном. Янко рагатаў каля парога, пазіраючы знізу ўверх, як Лазар цялёпкаецца ва ўчэпістых руках маці.

І зноў жа яму было хораша. Не так ужо і блага, калі жанчына носіць цябе на руках. Ён адчуваў, як нешта змяняецца ў яго жыцці. У горшы ці лепшы бок, але змяняецца. Канешне, у лепшы, таму што горш ужо нельга. Калі яшчэ горш, то тады застанецца толькі адно: закруціцца ў белую прасціну і па-пластунску на могілкі, пад дубкі. На шырокіх грудзях Дзевы Марыі было яму цёпла і мякка, і павявала ад яе нявіннасцю сырадою і кветкамі белых палявых рамонкаў, каторымі Дзева Марыя мыла галаву, як ад маці, калі ён, Лазар, быў яшчэ зусім маленькі і маці насіла яго на руках.

А маці доўга насіла яго на руках, да пяці гадоў давала цыцку, і гэта было ўжо вельмі добра, куды лепш, калі параўноўваць яго з равеснікамі, каторых ужо даўно адвучылі ад цыцкі. Прынясуць іх маці ў поле, на буракі ці бульбу, самі полюць ці акучва-

юць, а яны гуляюць каля іх у разоры ці на рагу поля, у зарасніках, нагуляюцца, набегаюцца, вымерхаюцца і да маці: дай есці. Але не кожная мела нешта прыхапіць з хаты, і надаралася такое, што не ў кожнай было ў хаце што ўзяць. Енчаць, ныюць, нудзяцца, лезуць маці пад рукі, і тыя таксама ў журбе. А яго маці клопату з ім не мела, і ён заўсёды сыты, ледзь што — яна яму цыцку ў рот, ён, як бычок, і цундоліць. Вачаняты ў неба, а там жаваранак спявае і радуецца, бусел белы лётае і плывуць белыя хмаркі, сонца ім пасміхаецца. І ў маці на галаве белая хустка, выгодная была ў яго маці.

Але нешта, пэўна, разамлеў ён залішне на руках у Дзевы Марыі, пусціў сліну на яе цёплыя і мяккія грудзі. І адразу, калі ён быў на вяршыні шчасця, літаральна на сёмым небе, ад яго патрабавалі платы за гэтае шчасце. Апусцілі на зямлю. І не проста апусцілі, а кінулі разам з калодкай, і ён грымнуўся долу так, што печ загула. Загула, застагнала печ, шкадуючы яго. Хацеў абурыцца, пачаць сварку, але падумаў: а навошта і ці варта. Колькі ж разоў падаў і трываў, вытрывае і цяпер. І Янко такі шчаслівы, такі рады, смяецца, заліваецца. Смейся, Янко, смейся, пакуль даюць. Вырасцеш — плакаць будзеш.

— Апранайся, Лазар, не марудзь, апранайся, — нібыта нічога і не здарылася, загадала яму Дзева Марыя. — І вы, дзеці, усе апранайцеся. І ты, мама, уставай і накінь што-небудзь на сябе.

— Куды, куды мы едзем?

— У горад, мамо? — набеглі, узнялі галас дзеці, толькі старая Аўронна і Лазар апраналіся моўчкі. Аўронна, пэўна, па голасе дачкі адчула нешта нядобрае. А Лазар ужо звык, пачуўшы каманду, падпарадкоўвацца. Голаму апрануцца — толькі падперазацца. А вось на ногі абуць не было чаго. Прывезеныя з зоны боты ляжалі ў яго хаце, а выходзіць з хаты Дзевы Марыі босаму было дрэнна. Непрыгожа паяўляцца на людзях босым, сорамна было прызнавацца, што ў яго па п'янцы ўкралі з ног боты. Не мог Лазар выставіць сябе перад усімі на смех і ганьбу. Дзева Марыя прынесла яму свае гумовікі, у каторых хадзіла на дойку. Яны прыйшліся Лазару па назе, крыху толькі хлябалі.

— Цяпер бы толькі расолу, — сказаў Лазар, абуўшыся. — Усё б аддаў за кружку расолу.

Дзева Марыя прынесла яму трохлітровы слоік бярозавіку, ён выпіў яго за тры прыёмы, да дна. Выпіў, крактануў, адзначыў:

— Жыць будзеш, але па бабах не пойдзеш.

— Бяры старую на рукі і нясі ў машыну, — загадала яму зноў Дзева Марыя.

— Навошта старую трывожыць, — падбадзёраны бярозавікам, набраўся ён духу на пратэст і пытанне. Але Дзева Марыя так зірнула на яго, што ён прыкусіў язык. Са старой Аўронняй на руках, лёгкай, што пярынка, у атачэнні ўсіх шасцярых дзяцей, ён выйшаў на двор. Дзева Марыя ішла ў хвасце гэтага шэсця, замыкала дом. Яна так і не сказала нікому, навошта і куды яны выпраўляюцца. І дзеці, бачачы яе замкнёнасць і адчужанасць, гарнуліся да яго. Гэта ўсцешвала Лазара, радасцю яму была і яго ноша. Хораша, аказваецца, не толькі калі носяць на руках цябе. Пракукарэкаў у плечы яму певень з плота, той самы, ірдзяна-чырвоны. Лазар пагрузіў ужо Аўронню ў машыну, азірнуўся, апошні раз паглядзеў на хату, каторая так і не зрабілася яму роднай, павярнуўся, паглядзеў на сваю хату, падумаў, што варта, варта ўсё ж заскочыць і развітацца. Пераабуцца ў свае боты. Непрыгожа заставацца ў жаночым абутку. Ён прадчуваў, што больш сюды не вернецца. Вельмі ўжо тужліва крычаў яму ў плечы певень. А яшчэ калі ён быў у хаце, сядзеў каля печы, рагатаў, прылятала сарока і стукала касцяной дзюбаю па шкле. Падавала яму знак і засцерагала.

— Трэба было ўсё ж пераабуцца, — сказаў ён Дзеве Марыі. Але тая ці не пачула яго, ці не захацела чуць. Падхапіла і амаль кінула ў кузаў грузавіка. І грузавік быў таксама знаёмы яму. Яго стары першы грузавік, на якім ён яшчэ ў маладосці пачынаў ездзіць. Даўно ўжо прасіўся на сметнік, на спісанне. Але ў калгасе машын ніхто ніколі не спісвае. Ганяюць, пакуль не рассыплецца.

— Ну, паехалі, — трубна загадала Дзева Марыя. Лазар ухапіўся абедзвюма рукамі за абадраны, стрэмкавы борт, нібыта збіраўся збегчы, выскачыць. Заскрыгацела перадача, усё роўна як машыну спрабаваў нехта разрэзаць, разадраць на бясконцую

колькасць металічных асколкаў і драўляных трэсак-стрэмак. Лазару здалося, што гэта раздзіраюць і яго, і ў яго не было жадання супраціўляцца гэтаму раздзіранню, ён зняў рукі з борта, але сцяў кулакі. На коленцы да яго падсеў Янко. Машына кранулася, пабегла па белых пясках так і незакончанай дарогі, панесла па іх умешчаных у кузаве белалуж-цаў — скалечаных, глухіх і сляпых, старых і дзяцей, а разам з імі яшчэ крыху п'янага Лазара Кагановіча і цвярозую Дзеву Марыю.

Каля праўлення калгаса іх ужо чакалі, у поўным зборы там быў увесь мехдвор: і Лаўрык, і Гога, і Толя Белы з Толем Чорным, апухлыя ад учарашняга вечара, маўкліва-дзелавітыя.

— У ЦК б зматаць, — запытаў у Лазара грузін. — Як ты мяне ўчора не прыдушыў, як [illegible] жывы ўчора застаўся, сам не ведаю. З цябе бутэлька.

Лазар зірнуў на яго, але нічога не адказаў, адышоўся ўбок і закурыў. Курыць хацелася страшна, аж свярбела пад лапаткамі. Але не курылася. І ён больш назіраў, як разгараецца ў яго пальцах самакрутка, дыхаў гаркавым і адначасова салодкім дымам махоркі. Глядзеў праз гэты дым на неба, сонца, людзей, і вочы яго тумаліліся. Дадаваў яшчэ гэтага туману ў вочы і вецер, нёс з балота пахі прагорклых травяных палаў, гарчыў горла згарэлай вольхай і крушынай, падхопліваў і кружыў на плошчы дробны пясок і пыл, кідаў у твар людзям, Лазару ў твар, хоць стаяў ён у зацішку, наасобіцу ад усіх, пад ладнай і голай яшчэ па гэтай пары бярозай.

Бяроза тая была адметная. Бог ці чорт пазначылі гэтую зямлю, напэўна. Школа і дзіцячы сад, як ні дзіўна, аказаліся ў самай вялікай ва ўсіх іх чатырох вёсках радыяцыі. Бяроза расла каля плота школы, грамадзянская абарона правярала пад ёю свае прыборы. Не шкаліла, але стрэлка забягала пад чырвоную рысу і трымалася там. І цяпер дзядок-абаронца з дазіметрам цераз плячо, на адной назе, другая — дзеравяшка, верабейчыкам падскокваў пад бярозаю.

— Норма? — спытаў яго Лазар.

— Норма. Яна сваю норму ведае. Не помню ўжо, колькі раз мянялі, звозілі зямлю. А яна ўсё тая ж, як зачараваная.

— З зямлі, напэўна, бярэ, цягне, — сказаў Лазар, — да самага Чарнобыля, не інакш, карані ў яе. Зрэзаць бы трэба.

— Варта было б зрэзаць, — пагадзіўся абаронца, — ды шкада. Апошняе дрэва на плошчы.

— А дзяцей табе не шкада, яны ж сюды курыць на перапынках бегаюць.

— Не, курыць яны сюды не бегаюць. Апасаюцца. Пад самымі ж вокнамі канторы. Яны кураць ва ўборнай.

— Калі ты ўсё ведаеш, навошта ты тады скачаш, мераеш усюды?

— Гуляем. Цацку мне далі, вось я з ёю ў іх гулі і гуляю. Вось табе, усім вам, — абаронца кіўнуў у бок люду, што сабраўся на плошчы, — кінулі зверху цацку. Вы самі — як лялькі, не бачыце яе, а гуляеце з ёю, носіцеся, як дурань з пісанай торбай.

— Хто гуляе, а хто жыве, — сказаў Лазар. — А ёсць такія, што ўжо і аджылі.

Абаронца паскакаў у бок дзіцячага сада. Лазар правёў яго вокам і скінуў фуражку. Адразу ж на валасы яму легла буйная кропля, што ўпала аднекуль зверху. Лазар узняў галаву, бярозавая галінка, як дацягнуцца яму рукой, была надламана, з яе і капала. Выплаканая бярозавікам зямля пад нагамі яго была вільготнаю і чорнаю, а там, дзе гэты бярозавік падаў на зямлю, нібыта кранута саском. Ці гэта ўжо і быў сам сасок зямлі. Ён доўга і пільна прыглядаўся да яго. А потым раптам як засаромеўся гэтай сваёй пільнасці, старанна зацёр той уціснуты ў зямлю гола агладжаны сасок падэшвамі ботаў, нагнуўся і чарпануў з-пад сваіх жа ног жменю вільготнага чорнага пяску. Расцёр яго ў руцэ і паспытаў на зуб. Пясок быў як пясок, нават крыху салодкі, насычаны бярозавым сокам.

Беражліва трымаючы яго ў руцэ, каб не ўпала ні пясчынкі, Лазар пакрочыў ад бярозы да ганка канторы. З парога спускаўся насустрач яму Аўгуст Серада. Рукі яго былі таксама занятыя, пакручваў на пальцы ключы ад машыны.

— Што гэта ў цябе, Лазар? — убачыў і вылучыў яго старшыня калгаса.

— Пясочак, пясочак, Аўгуст, зямелька. — Ён і

тут не схацеў пазбаўляцца ад таго пясочку, сцяў яго ў кулаку. — Чаго мы чакаем, Аўгуст? Там жа рэжуць ужо, бензапілы шчыруюць.

— Вунь каго мы чакаем. — Аўгуст махнуў ключамі ў бок далёкага павароту шашы, з-за каторага паказаліся легкавушкі.

Легкавушкі тыя змецілі не толькі яны са старшынёй, але і ўсе, хто быў на плошчы. Плошча ўсхвалявана, нецярпліва і рознагалоса загула. Лазар адчуў, што нецярплівасць назапасілася і ў ім, пераліваецца праз край. Яму хацелася нешта зрабіць, калі ўжо не дамагчыся свайго, дык зламаць штонебудзь тут. Ён закруціўся, ухапіў вокам Дошку гонару, з амярцвела каляровымі адрэтушаванымі тварамі перадавікоў, пабег вокам па стэндах паказчыкаў і дыяграмах уласнага росту, па свежапрыбітым да тэлеграфнага слупа Дарожкіным лозунгу: «Няхай жыве...» Заглядзеўся на вялізную мармуровую шыльду, прымацаваную да стэлы-помніка тым, хто загінуў у вайну. На той шыльдзе было высечана і яго прозвішча, хоць ён там і не ляжаў. Наогул нідзе яшчэ не ляжаў, а ляжа, яму такой стэлы не паставяць, але прозвішча яго на той шыльдзе ўжо значылася сярод нябожчыкаў, і неаднойчы. То былі яго папярэднікі. Ён пазнаў і сябе ў чорных літарках. Усё яму было тут знаёма. Хаця ён аднойчы разам з грузінам і Лаўрыкам і заблудзіўся тут, у тым вялікім перадназагоднім тумане, калі Лаўрык не прызнаў роднай маці. А і яго ж, Лаўрыка, прозвішча было на той шыльдзе, і прозвішча грузіна. Усё знаёма тут было Лазару, усё яго. І не было чаго тут ламаць і крушыць, калі ўжо ламаць, то ўжо ўсё. Плошчу не так даўно перабудоўвалі. Перанеслі з месца на месца помнік правадыру. Ільіча паставілі на пастамент Вісарыёнавіча, што пуставаў доўгія гады, так лепш глядзелася. І зноў жа некаму іншаму вызвалілася каменнае падножжа. Знеслі колішні помнік тым, хто загінуў у вайну. Паставілі вось гэты, у тры разы большы. Нябожчыкаў тут паважалі і ўшаноўвалі, аддзячвалі помнікамі.

Лазар зрабіў поўны абарот вакол сябе, але так і не абраў, што паламаць, утаропіўся ў чыгунную дошку: «Праўленне калгаса «Верны шлях». Але прага і імкненне дзейнічаць, крушыць не пакінула яго.

— Слухай, Аўгуст, — сказаў ён умольна, — я столькі гадоў жыву і ні разу не быў на дэманстрацыі. Вынес бы ты сцягі. Хачу пад чырвоны сцяг.

— Чаго, чаго ты хочаш? — Аўгусту здалося, што Лазар жартуе. Але Лазар не жартаваў. Твар яго падзіцячы выцягся, зрабіўся вострым, і была ў ім адна толькі просьба. Няголены, зарослы шчэццю хлопчык з не адмытым ад учарашніх дзіцячых гульняў тварам стаяў перад ім, і гэтае дзіцячае ў ім перадалося і Аўгусту. Ён мазнуў сябе даланёю па падбародку: ні валаска, і пах адэкалону на далоні. Ад дзіцяці Лазара патыхала зусім іншым. І ўсё роўна Лазар быў яму блізкі, зрабіўся блізкім. Думалі яны аднолькава.

— Баліць галава? — хутчэй не спытаў, а паспачуваў ён Лазару.

— Баліць, Аўгуст, але нічога, яна ў мяне звыклая.

— Вечарам палечым, — паабяцаў Аўгуст, — а сцягі, Лазар, будуць. Зараз з іх пыл збіваюць. І ведаеш хто? — Аўгуст нахіліўся і шапнуў Лазару на вуха. Лазар засмяяўся, а старшыня калгаса пакінуў яго, ступіў да акна і нецярпліва пачаў стукаць ключамі ў шкло, як стукала сарока, што ранкам падлятала да Лазара: — Лукіч, ты ўсё яшчэ чытаеш ці наізусць вучыш?

На двор вокнамі выходзіў кабінет старшыні сельсавета. Ён сядзеў у глыбіні яго, закапаўшыся ў падшыўках газет. На стук старшыні падняўся і адчыніў акно.

— Мо чытаць развучыўся ці грамату за гэтай сваёй работай забыў? — кінуў у адчыненае акно Аўгуст.

— Я на дзвюх мовах адразу.

На іх галасы пацягліся, пачалі падыходзіць разбітыя на купкі і купы, раскіданыя па плошчы людзі, сцягваліся ў адно яшчэ і таму, што трэба было даць месца і легкавушкам, што пад'ехалі.

— Што нам на дзвюх мовах, вялікай і магутнай і ціхай і слабенькай, пра нас пішуць?

— Храновіну пішуць, — хаця і быў інтэлігентам, па-простаму і зразумела мовіў старшыня сельсавета. — Слухаеш — сэрца мрэ, а ўчытаешся — з душы прэ. Храновіна.

— Так ужо адразу і храновіна. Ёсць мы на зямлі, жывыя?

— Здаецца, ёсць, здаецца, жывыя, а здаецца...

— А здаецца — вада льецца... Гэта я ведаю. А ці ёсць у нас зямля?

— Ёсць, ёсць...

— І чыя ж яна, наша зямля?

— Зямля, напісана, наша.

— Значыць...

— Не, вось тут храновіна і пачынаецца. Усё, што расце на ёй, бегае, лётае, поркаецца — дзяржфонду.

— А сонца і неба, Лукіч, савецкая наша ўлада, якога фонду?

— Я не жартую, Аўгуст, я сур'ёзна. Храновіна, кажу, атрымліваецца. Зямля наша, але ўсё на ёй сёння, прысна і на вякі вякоў, як сведчыць Закон аб зямлі і ўласнасці, толькі дзяржаўнае.

— А лес, лес?

— А лес тым больш дзяржаўны.

— Значыць, ляпне ён, зрэжуць яго?

— Во, тады пянькі нашы. Іхнія вяршкі, нашы каранькі.

— Каранькі... Атрымліваецца, адна толькі магіла на гэтым свеце наша. Ні храна сабе храновіна, Лукіч. Гэта ўжо не храновіна, як ты кажаш, а самая сапраўдная... Каб атрымаць нам зямлю, трэба спачатку дагнаць і забіць звера, спаймаць і абламаць крыллі птушкам, спыніць, павярнуць і высушыць раку, зрэзаць увесь лес. Сатварыць пустыню. Уваткнуць туды чалавека і сказаць: валадзей, множся і жыві... Нябожчыкі ў законе. Усё жывое па-за законам...

— Ды ты экстрэміст. Не утрыруй... — Да Аўгуста наблізіліся дырэктар лясгаса і леснікі, што прыбылі разам з ім, ахова прыроды: — Нармальны закон. Па ім усё на гэтай зямлі і сама зямля ваша.

Дырэктар лясгаса падаў Аўгусту руку. Яны былі сябрамі з дзяцінства, разам хадзілі ў школу, разам вучыліся ў інстытуце. Насілі адзін на двух касцюм, пілі віно, улюбляліся ў адных і тых жа дзяўчат. Але Аўгуст цяпер рукі яму не падаў. Яны стаялі твар у твар, нечым вельмі падобныя адзін на аднаго, як два ўзмужнелыя гракі. У абодвух акуратныя і цвёрдыя носікі і вусны сцяты да птушынай сінявы.

Толькі дырэктара грак чорненькі, цыганкаваты, а старшыня — русявы, кудзелісты. І не адзін з іх не хацеў саступаць. Дырэктар лясгаса як падаў руку, так і трымаў яе навыцяжку перад сабой, нібыта штык. А старшыня пакручваў на пальцы ключы ад машыны.

— Дарэмна, ох, дарэмна ты гэта, Аўгуст. Сёння ж толькі красавік, — сказаў нарэшце дырэктар лясгаса, апусціўшы руку. — Так можна і не дажыць да аўгуста.

— Нічога, Колька, нічога. Мне галоўнае пасеяць, а ўбраць ужо здолеюць і без мяне.

— Глядзі, табе жыць.

— Надакучыла, Колька, так жыць. Вось ты якога чорта лысага, калі кажаш, што зямля і лес мае, улез сюды, моўчкі, без спросу, па-зладзейску.

— Злодзей і ёсць. І бацька яго з цыганоў быў, коней краў, — выгукнулі з натоўпу.

— Таварышы, — адвярнуўся ад Аўгуста дырэктар лясгаса. — Таварышы, ваш, ваш лес тут. Але ваш па ўзгадненні з Саветам Міністраў БССР...

— Гэта як? — не зразумелі, узнялі галас калгаснікі. А мо і наадварот, вельмі добра ўсё зразумелі:

— Пакуль мы ўзгадняць будзем, пакуль да бога дойдзем...

— А ты ж не спынішся. Ты ж чакаць не будзеш. Ты ж будзеш шчыраваць, будзеш рэзаць.

— Зразумейце мяне правільна, таварышы. Я не рэжу. Я лясгас. Я садзіць павінен.

— Во, ты яго садзіў, ты яго расціў, каб нішчыць? — пайшлі на дырэктара жанчыны і старыя на чале з Дзевай Марыяй.

— Пачакайце, таварышы жанчыны, і ў мяне душа баліць. Толькі не, не я рэжу. Леспрамгас. І нават не з нашай вобласці. План, пяцігодка рэжуць. План зацверджаны на пяць гадоў.

— А тут лес, дрэва нават маленькае, крануць забаронена, пад аховай усё дзяржавы... Рэліктавае...

— Але дзяржаве трэба і...

— А ёсць закон. На два кіламетры ад ракі ахоўная зона.

— А гэта санітарная чыстка, можна. Вось так: санітарная чыстка. — Чорны грак закляваў грака

русага. — Адказваць будзеш, Аўгуст. Гэта міцінг, гэта экстрэмізм. Дзе ты зімой быў, калі я гэтыя дубы прыязджаў ад цябе ж ратаваць? Дзе вы ўсе былі? Вось ты дзе была, што тады раўла: не трэба заказніка. — Дырэктар лясгаса вылучыў з натоўпу Дзеву Марыю і заскакаў каля яе, як і сапраўды грак каля бусліхі, але ў гэтых яго скоках і крыку, у непрызнанні ўсяго і ўсіх, у адмаўленні таго, у чым яго тут абвінавачвалі, было і нешта горкае, спачувальнае. Боль, зліты са злосцю, адчуў у яго голасе Лазар, і калі ў натоўпе пачалі валіць адно на аднаго, ледзь не загрудкі брацца, успамінаць, хто і што гаварыў зімой на сходзе, калі ў іх клубе вырашаўся лёс дубняку: быць ці не быць заказніку, падгробся да дырэктара лясгаса і спытаў:

— А што рабіць, што рабіць? Што, сядзець і глядзець, калі ляснецца апошні дуб?

— Ратаваць, ратаваць, — ціха, але толькі яму аднаму адказаў дырэктар лясгаса.

— Як ратаваць?

— А вы ў яго спытайце, — дырэктар лясгаса кіўнуў у бок Аўгуста. — Ён, сволач, чысценькі. Ён сёння мне рукі не падае. Як, Аўгуст, твая новая «Ніва», бегае, не спатыкаецца?

— Не дакарай, Колька, не дакарай, і ў цябе, я бачу, «газік» не стары. Ты таксама сволач добрая.

— То мо і паздароўкаешся?

— Здраствуй, сволач.

— Добры дзень, паскудства. Наеліся гаўна?

— Я сваё, Колька, дарэшты ўжо з'еў. А ты сваё пад'ядай. Эй, вы, там, наверсе, памагатыя сцяганосца веку! Дзе парторг? І ты, савецкая ўлада, усе па кабінетах пахаваліся. — І Аўгуст зноў падзёўб ключыкам у шкло акна старшыні сельсавета, каторы ўсё яшчэ корпаўся ў кабінеце, гартаў газеты. Лазар адзначыў, што сярод натоўпу сапраўды няма і парторга. Наогул нікога з канцылярскіх няма. Механізатары, даяркі з фермы, а больш пенсіянеры.

— Сцягі на вынас, — высокім і чыстым голасам узводнага Ванькі выбухнуў Аўгуст.

— Пачакай, хопіць мітынгаваць, канчай базар, — паспрабаваў спыніць яго дырэктар лясгаса. — Можна ж і інакш, паспрабуем інакш.

— А я даю каманду: сцягі на вынас! — не паслухаў яго Аўгуст.

— Эх, краіна, радзіма, — плюнуў сабе пад ногі дырэктар лясгаса, — ледзь што — сцягі, барабаны... Ббуслянку б нам, гняздо чорных буслоў знайсці. Людзі, чуеце мяне.

Яго, канешне, ніхто не чуў. Усе так настыраліся, так крычалі, што ніхто нават сам сябе не чуў, але ўсе бачылі, што чалавек разяўляе рот, значыць, нешта хоча сказаць, і тыя, што стаялі адзаду, пачалі пытаць у тых, хто быў бліжэй, што гэтаму граку трэба, чаго ён, як рыба на пяску, плямкае губамі.

— Праўду, праўду кажа гэты чорны чалавек, — устала з прыступак ганка, узвысілася над натоўпам старая Аўронн я. — Чорны бусел, толькі чорны бусел можа сёння выратаваць нас.

Натоўп адказаў ёй рогатам.

— Здзяцінела старая. Што зробіш, узрост. Зусім ужо нягожая.

— Што, твой чорны бусел у Саўміне зробіць?

— Каб той Саўмін прабіць, танк патрэбны, і не адзін, і дывізію такіх, як Дзева Марыя.

— Не, Дзева Марыя адна ўвесь Саўмін пакладзе...

Тут наперад выйшлі тры вясковыя разумнікі: паштальён, настаўнік і магазіншчык:

— Няварта смяяцца са старога чалавека, грэх. Чорны бусел занесены ў Чырвоную кнігу і ахоўваецца дзяржаваю. Там, дзе пасяліўся чорны бусел, усе работы спыняюцца, у званы нават не звоняць, лес не сякуць.

Словы настаўніка сустрэлі з яшчэ большым недаверам і нават абурэннем:

— Мала ў нас дурняў няграматных, дык вось яшчэ і вучоны знайшоўся, — Толя Чорны настаўнікаў не любіў з дзяцінства, не прызнаваў іх за людзей. — Буслу чорнаму гонар і павага? А Толю Чорнаму? Ён што, у бога цяля ўкраў?

— І то праўда, няма такога закону, не можа быць, каб птушка была над чалавекам, не можа такога быць...

— Можа, таварышы, можа, — сказаў дырэктар лясгаса. — Але няма ў тым урочышчы бусла чорнага.

— Няма, — у адзін голас пацвердзілі два леснікі

і ахова прыроды. — Мы правяралі, мы два дні па тым балоце і лесе поўзалі.

— Як гэта няма, як гэта няма? — радасна ўзбурліла людское балота. — У Беларусі ўсё ёсць, кожнай твары па пары. Людзей малавата.

— Ай, і людзей хапае, толькі...

— Я бачыў, я ведаю, дзе кубло чорнага бусла, — успомніў пра вясельца і адсечаны мезенец, перакрычаў усіх Лазар.

— Вось яму ў рукі чырвоны сцяг, і няхай вядзе, — сказаў Толя Чорны. — І наогул не леснікоў трэба пытацца, боўдзілаў гэтых, а пастухоў, яны ўсіх буслоў у твар ведаюць, кожная буслянка ў іх на ўліку.

Вірлівае і ўзбурленае балота выпхнула з сваіх глыбінь нямога пастуха з медальком «За отвагу» паверсе кухвайкі. Ён мармытаў нешта на сваёй незразумелай мове, размахваў рукамі, як крыламі, і ківаў галавой.

— Глядзі ты, нямы-нямы, а па-буслінаму, як па пісаным, чэша, — здзівіўся Толя Чорны. — Вядзі, вядзі нас, Сусанін.

— І я яшчэ помню. Там здаўна ж пасяленні чорных буслоў, — сказала Аўроння.

— Вось і пара нашаму немчыку, нявеста.

— Замоўкні, прыкусі язык, Толік. Усё роўна людскага нічога не скажаш, памаўчы. Я яшчэ бацьку твайго ведала. — Але, пэўна, яна не вельмі добра ведала яго бацьку.

— А Дзева Марыя і Лазар Кагановіч гэта будзе ўжо другая пара. Сцягі, сцягі ім чырвоныя.

— Скажы, каб забралі гэтыя сцягі, — папрасіў дырэктар лясгаса Аўгуста.

— Не, хай застаюцца, будзе ў людзей свята, хоць нешта ў жыцці запомняць, — не згадзіўся той. — Куды, савецкая ўлада? — Аўгуст ухапіў за крысо пінжака старшыню сельсавета, што хацеў нырнуць зноў у кантору.

— Ды справы, Аўгуст.

— А гэта што, гульні, лялькі-цацкі, не крыўдзі, паважай народ. Пакатай вось хоць старых на пікапе. Вунь і парторг з намі. Як, Спірыдоныч, партыя з намі? Партыя наш рулявы?

— З вамі рулявы, — прабурчаў Дарожкін.

— Ну, тады па машынах, рушылі!

Яны пагрузіліся ў машыны: пяць легкавушак, адзін матацыкл і адзін грузавік. Але доўга ехаць, раскашаваць у тых машынах ім не давялося. Толькі да меліярацыйнай канавы, на ціхай вадзе каторай пагойдваліся дзікі, што ўтапіліся яшчэ зімой.

— Кагановіч, Сталін, Берыя, палітбюро сранае, толькі і ведаеце туды-сюды ў ЦК матаць, — убачыўшы тых кабаноў, калі людзі павылазілі ўжо з машын, прызваў да сябе Аўгуст трох трактарыстаў. — Я ўчора яшчэ вам загадваў: выцягнуць і прыкапаць, каб не смярдзелі мне тут вашы апосталы.

— На такую работу без бутэлькі нязгодны, — скрывіўся грузін.

— Будзе, будзе бутэлька.

— Бу зроблена, гражданін начальнік. Жывых пахаваем.

І жалобнае шэсце пад разгорнутымі сцягамі ад ЦК і ВЦСПС, рай-, гар- рушыла ў дарогу. Ішлі па выпаленай чорнымі паламі зямлі міма абгарэлых закураных кустоў і дрэў, міма ўсіх дванаццаці чорных апосталаў, што паказвалі ім з вады чорныя пакручастыя хвосцікі. Радыеактыўны вецер, як з выцяжной трубы, выхопліваўся з палёў і паласкаў чырвоныя сцягі. Аўгуст глядзеў, як яны цяжка палошчуцца над калонай убогіх, сіратлівых і чорных людзей: дзяцей, дзядоў і бабуль, скалечаных, нямых, глухіх, сляпых. Яму здавалася, што гэта самі чорныя буслы выйшлі з лясоў і балот, абгарэлыя кусты ішлі да абгарэлых зараснікаў. Балота крочыла да балота. І ён успомніў, што, як і Лазар, за ўсё сваё жыццё ні разу не хадзіў на дэманстрацыю. Але вось спадобіўся. Жыццё загнала, паставіла яго ў калону, і наогул, пэўна, бывай, жыццё, юнацтва камсамольскае маё. Юнацтва свету кончылася, а мы былі так адданы табе... З жалобнай тугою аб мінулым ён адыходзіць... адыходзіць.

Аўгуст азірнуўся: нешта не відно нідзе Лазара, як ён там? Лазар ішоў апошні ў калоне, і тут апошні, сцяга яму не далі. Але пад чырвоным сцягам была Дзева Марыя, і несла яна яго, як на выставу, як носяць сцягі на парадзе спартсмены. Лазар жа ішоў, як ходзяць зэкі, унурыўшыся, уцягнуўшы галаву ў плечы і заклаўшы рукі за спіну.

Перабрылі балотца, запоўненае вадой, абыходзіць яго не схацелі, толькі перанеслі на руках дзяцей і

старую Аўронню, уважылі, хаця яна і адбівалася:

— Не варта я такога гонару, я ўжо, як і ўсе, паміраць буду.

Перад імі была лесасека. Звінелі, стагналі пілы, угрызаючыся ў стогадовыя дубы і клёны. Каля невялічкага поля стаяла знаёмая ўжо Лазару будка, з коміна яе ішоў дым, лесарубам варылі абед. Каля будкі стаяў і вадзіцель, з каторым змагаліся ўчора механізатары. Яны ўсе гуртам адразу скіравалі да яго:

— Здароў, хахол.

— Здаравенькі булы, хлопцы. — Сустрэліся, як старыя сябры. — Ніхто не памёр за ноч?

— Чорт нас возьме.

— Я вас зразумеў. Можаце займаць пазіцыі. Пад адну толькі пілу ні-ні. Звяруга.

— Пакажаш мне яго, адвядзеш мяне да яго, — папрасіў Валодзьку Лазар.

— Лады, лады, Лазар.

Аўгуст стаяў на рагу поля і з сумам паглядаў на яго. Яго гэта было, лічы, прыватнае поле. Роўна пятнаццаць гектараў. Ён і пад яго здабыў, выбіў сёння насенне. Але сеяць тут не давядзецца сёлета. І не толькі, пэўна, сёлета. Да белага пяску абадралі яго магутныя леспрамгасаўскія трактары-тралёўшчыкі. Здрапежылі, скалечылі. Бывай, поле, бывай. Ён схаваў яго сярод лесу, каб ніякі чорт не знайшоў, і нідзе, ні па якіх паперах і дакументах яно не праходзіць, не такое ўжо і вялікае, канешне, у іншых старшынь на сотні гектараў такія падпольныя палі. У яго ж калгас невялікі, не вельмі заможны, і падполле маленькае, але выратоўвала яно яго не раз. Больш не выратуе. З-за гэтага поля, канешне, з-за дубровы таксама, ён і падняўся, уз'еўся.

Яшчэ толькі ступіўшы на лесасеку, Аўгуст адзначыў, што працуюць тры бензапілы, цяпер жа дзве з іх замоўклі, але адна працягвала рабіць. І людскія галасы там, дзе ўгрызалася яна ў дрэва, мацнелі. З лесу паказаліся вальшчыкі, у цёмных ад поту шлемах, як танкісты. Каскі неслі ў руках, а на плячах — паспытаўшыя дрэва, перасычаныя ім, у белай драўлянай плоці бензапілы.

— Чаму спынілі работу? — кінуўся насустрач ім майстар.

— Якая работа, парассядаліся па купінах старычкі-махавічкі, паганак сваіх — дзяцей парассаджвалі. І гавораць: рэж.

— І чырвоныя сцягі ў руках. Памром пад чырвонымі сцягамі...

Аўгуст павярнуўся і пабег на галасы. Бег і ведаў, што не паспее, не паспее. Піла аж верашчала ад злоснасці, забівала людскі гвалт.

Рабіла піла, дзе сядзеў з Дзевай Марыяй і дзецьмі Лазар. Валодзька прывёў яго да звяругі. Нічога звярынага ў ім не было, на выгляд дык вельмі і памяркоўны, невысокі хударлявы мужчына. Лазар пачаставаў яго яшчэ і махоркай, закурыў і сам, але круціла самакрутку Дзева Марыя. Правая рука ў яго была занятая пяском, што зачарпнуў ён пад бярозай. Нешта не давала яму расціснуць руку і пазбавіцца таго пяску. Прыкурылі, глыбока зацягнуліся, дыхнулі ў твар адзін аднаму дымком, скрозь дым зірнулі ў вочы. Мужчына быў, як і Лазар, таксама няголены, але ўчора ён не піў. Гэта Лазар адчуў нутром. Падобна, зусім не піў. Твар і пад шчэццю выдублена чысты.

— Збірайся, — сказаў Лазар. — Забірай пілу, і пайшлі. Чуеш? Твае ўжо кончылі работу.

Мужчына прыслухаўся.

— Дзяйсцвіцельна, пашабашылі. А я не магу. Не. У мяне норма. Разумееш?

— Сядзеў?

— Сядзеў, даўно і па глупству.

— Я таксама сядзеў. Было за што. Якая норма?

— Семдзесят кубікаў.

— І атрымліваецца? Дасі сёння семдзесят?

— Дам, дам дзевяноста. У мяне менш не бывае.

— Ну давай, — сказаў Лазар. А вальшчык ужо не слухаў яго. Ён завёў пілу і прымерыўся да клёна. То быў знаёмы Лазару клён. Тры брацікі клёны, што зрасліся разам, крыху наводдаль стаяў і другі знаёмец Лазара. Ён цяпер узмужнеў і на вясельца ўжо быў непрыдатны. Спазніўся Лазар рабіць з яго вясельца. Луб, дзе ён крануў яго сякераю, зацягло, з-пад брацікаў-клёнаў, як і ў тыя далёкія гады, біла крынічка. Лазар леваю рукою зачарпнуў з яе вады, асвяжыў твар і напіўся, сарваў кісліцу, што выбілася ўжо з-пад зямлі. Паглядзеў на вяршыні клёнаў. Гняз-

до чорнага бусла было на месцы, ён бачыў гэта, яшчэ падыходзячы да дрэваў. Цяпер хацеў убачыць самога чорнага бусла, але таго, канешне, там не было. Сышоў. Каб не бачыць, як здзекуюцца з яго хаты, пагібелі яе.

Вальшчык ужо прымерыўся і зрабіў надсек, вызначыў накірунак, у якім павінен легчы клён. Выбраў ён само сабой самы магутны, у якім было больш кубікаў. Наогул, гэта быў прафесіянал, вальшчык-ас. Лазар ацаніў, таму што ў гэтай справе сам быў прафесіяналам. І парадаваўся: не звяліся яшчэ прафесіяналы. Прасачыў і адзначыў, куды ляжа клён. Тут патрэбны былі строгасць і акуратнасць. Прафесіяналы не жартуюць і не маюць права памыляцца. Зыходзячы з гэтага, строга і акуратна размясціў ён на купінах і дзяцей з Дзевай Марыяй, загадаў ім сядзець і не кратацца.

Пасля гэтага падышоў яшчэ раз да вальшчыка, адарваў яго ад клёна, паказаў пальцам на каску, што ляжала каля крынічкі: надзень, маўляў. Той паслухмяна падняў яе і пачапіў на галаву. Лазар прымусіў яго паглядзець на неба, на гняздо чорнага бусла. Вальшчык, не сцішаючы раззлаванай пілы, задзёр галаву і адразу ж апусціў яе, махнуў рукой.

Тады Лазар пайшоў на прызначанае ім самім і для сябе месца і сеў. І было яму зноў хораша, як гадзіну нейкую назад, на цурбанчыку, каля печы ў хаце Дзевы Марыі. Адтуль, дзе ён сядзеў, быў добра відзён Янко, усмешлівы і сінявокі. Лазар глядзеў на яго і таксама ўсміхаўся. Ён чакаў ад яго слова і дачакаўся:

— Татку, татку, — закрычаў Янко.

— Добра, добранька, — паспеў яшчэ адказаць яму Лазар. Яму прыгадалася дзяцінства, што ён ідзе ў школу. Сёння беларуская мова, дыктант. Ён возьме пяцёрку. Пяцёрка ў яго ўжо ў кішэні...

— Янко, Яначка, міленькі, родненькі, — пачуў ён яшчэ і галашэнне Марэйкі. Здагадаўся, што галашэнне тое па ім ужо. Ён успомніў сваё імя. Што ён ніякі не Лазар Кагановіч. Янка Каганец. Клён здрыгануўся. Неба хіснула гняздо бусла, клён пайшоў на яго. Лазар падняўся яму насустрач і ўвайшоў у дрэва.

Калі падбег Аўгуст Серада, усё ўжо было скончана. Ён успрыняў усё, што адбылося тут, як на-

лежнае. Таму што сам быў не супраць увайсці, увабрацца ў такі клён. Схавацца ў гняздзе чорнага бусла. Жыць так, як жыў ён раней, Аўгуст больш быў няздольны і не жадаў.

З напаўрасцятага кулака Лазара сыпаўся на зямлю чорны радыеактыўны пясок і змешваўся, набрыньваў крывёю.

Быў у той дзень яшчэ адзін нябожчык. Пражыўшы сорак дзён у шклянцы, памёр і рассыпаўся ў труху павук-крыжавік.

Амін.